

Андрій Кондратюк, Борис Боровець

ПОКЛИК ТВОРЧОСТІ

Бесіди про літературу і життя

ПЛАЧЕ В СИВИНІ СВОЇЙ СЕРЦЕ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ОДНОГО ІЗ СПІВРОЗМОВЦІВ

Власне й назвати мене співрозмовцем можна лише з великим перебільшенням. Так, вряди-годи вставляв і своїх декілька слів, аби щось уточнити, чи скерувати монолог в потрібне мені русло, до утаємниченого, сокровеного. Навіть не затіював суперечок - дискусій там, де мав своє бачення життєвих чи літературних явищ, бо хотів не сам сказати, а почути. Почути людину, чий талант художнього осмислення дійсності посередництвом слова не тільки не був затребуваний суспільністю, як це мало б статися, а відторгався, принижувався, нищився упродовж кількох десятиліть. І не просто почути, а й сумлінно зафіксувати, щоб іще хтось, хто завдасть собі труда почитати цю сповідь, зміг осягнути усю глибину прірви, над якою ми стояли, та й, здається, недалеко від неї відступили зараз.

...Та невеличка новела з незигадливим сюжетом (юна мама, залишивши надворі коляску з дитиною, забігла на якусь хвилинку до крамниці та й забарилася - тоді ще можна було бути такою безпечною, - а перехожі, стурбовані самотністю заплаканого маляти, взялися всіляко втішати його), надрукована в обласній газеті, а згодом, завдяки РАТАУ, й іншими виданнями в другій половині шістдесятих й досі в пам'ятку. Буденний, здавалося б, незначний епізод виписаний був так майстерно, що автор став для мене справжнім відкриттям. Схотілося побільше про нього дізнатися. Виявилось: журналіст, ще й земляк. А невдовзі випала нагода познайомитися особисто. І от уже більше тридцяти років триває це знайомство. Спілкувався з Андрієм Кондратюком у хвилини його творчого піднесення і в час розпачу та безсилля перед обставинами й посадовцями, такими байдужими не лише до долі простої людини, а й до життя талановитого українського письменника. Мав щасливу можливість читати його щойно написані, сповнені філософською мудрістю і такі неперевершені за стилістикою оповідання й новели, а в останні роки не лише читати, а й готувати їх до друку.

Але багато що із страдницького життя все ж залишалося за лаштунками часу. Він не прагнув, на протигагу деяким своїм колегам, які й десятої долі не витерпіли того, що випало витерпіти йому, когось упускати за ці лаштунки, а, тим більше, здобувати з того якісь матеріальні чи моральні дивіденди. Отож я був утішений, що нарешті він наважився допустити стороннього до найбільшого, розповісти про свої життєві і творчі поневір'яння, а заодно і порозмірковувати в ширшому плані - над роллю літератури і літератора в суспільстві.

Сьогодні про літературно-мистецьке, а отже, й суспільне шістдесятництво написано немало, належно, здається, поціновані його найвідоміші представники. І все ж мав підстави сказати в бесіді з Андрієм Кондратюком автор і ведучий програми "На межі тисячоліть" відомий поет

Василь Герасим'юк: "Ваше покоління перед вами в боргу".

Він не був показним ні борцем, ні трибуном тоді, як не є ним і сьогодні. Він спопеляв і спопеляє своє серце на вогні некрикливої, всепоглинаючої любові до рідної землі, до отчого краю, прагнучи матеріалізувати цю любов у художніх творах, у витворених ним художніх образах. Однак цього стало достатньо, щоб потрапити у жорстокі жорна системи. Хтось з його перевесників пішов по сибірах, ще хтось - пристосувався і непогано себе почував усі ті роки, як, до речі, непогано почуває себе й нині. А він, щоб порятувати душу й тіло, подався в мандри.

Був газетярем в Узбекистані, радіожурналістом у Владивостоці. Повернувшись через чотири роки на свій моквинський хутір Отраже, щоб доглянути хвору безпомічну матір, сповнений вражень, в 1966-1967 роках пише роман "Дорога до матері". Пропонував його то одному, то іншому журналу, то одному, то іншому видавництву, але безрезультатно. Рецензії на твір були здебільшого негативні, писали щось на кшталт: "В романі зібрано в основному негативних героїв, а так не повинно бути", "автор очорнює радянську дійсність" і т. п.

Роман не був сприйнятий як офіційною критикою, так і багатьма тими, кого називають сьогодні шістдесятниками, бо авторський стиль, манера письма виходили далеко за рамки усталених поглядів і традицій. Це вже нині стали модними мовні і стильові пошуки, від яких, щоправда, нерідко тхне вторинністю. Для Андрія ж Кондратюка вони були сутністю його художнього творення, органічною і по-філософськи глибинною.

Лише в 1990 році роман вийшов у світ під назвою "Важке прозріння", редактором книги став Роман Андріяшик. Ось думка про неї знаного прозаїка В'ячеслава Медвідя: "Роман А. Кондратюка "Важке прозріння", написаний десь року 1967-го, а виданий лише двадцять з лишком років потому, є сьогодні бібліографічною рідкістю. принаймні й тепер багато з молодих вважають, що якби цей роман побачив світ у тому ж 1967-му, то українська література розвивалася б далеко інакше".

В 1969 році Андрій Кондратюк зробив спробу засісти ще за один роман, але начерки були втрачені (швидше забрані), коли за те, що не хотів підкоритися порадам "переглянути свої ідеологічні засади", був запроторений в психіатричку.

Згодом, як душевний стан на чисті води виходити став, самотній, безробітний, забутий друзями і переслідуваний недругами, він в пошуках засобів до прожиття пише літературно-критичні статті, рецензії, зокрема на книги середньоазійських письменників, які виходили в Україні, друкуючи їх в тамтешніх літературних виданнях. За його ж признанням, був готовий до будь-якої літературної праці: якимось відредагував, а коли точніше, то заново написав брошуру про автошляхи, упорядкував книжечку про ліс, виступав як співавтор перекладів з іспанської, перебивався навіть тим, що вишукував у періодиці замітки для публікацій під рубрикою "Це цікаво".

На початку сімдесятих вдалося надрукувати в журналі "Дніпро" написане в 1965 році оповідання "Цвіт кактуса" - сумну розповідь про поневіряння української душі на чужині, в азійських спечених пісках. Правда, цензорське перо добряче пройшлося текстом, намагаючись "вичистити" крамольні місця.

Але ні рукотворна хвороба, ані злигодні, ні постійне перебування під наглядом не змогли витравити з душі письменника оту українськість, яку всотав з малолітства і яка жила в ньому, спонукала до пошуку, до творчості. Так народилася 400-сторінкова художньо-документальна розповідь про рослини в українському фольклорі та красному письменстві. Уже в 90-і роки це

дослідження прийшло до читача двома книгами: "З вишневого саду" та "На горі сосна золоторясна". В передмові до першої з них відомий народознавець Василь Скуратівський писав: "На моє глибоке переконання, щоб зберегти себе і наступні покоління, мусимо повернутися до своїх правічних джерел - відновити народові його ж духовні традиції, до природи як джерела буття. Тому книга Андрія Кондратюка має сьогодні особливе значення, бо навертає вона нас у лоно національних святинь. Цінність її передовсім у тому, що автор широко використав багатющий фольклорний матеріал, який безпосередньо пов'язаний з природою як феноменом нашої неопалимості".

А ще в творчому доробку літератора (не пригадую, щоб колись Андрій Кондратюк назвав себе письменником, в самооцінці він - літератор) чудові "Новели нашого хутора", читати які - одна насолода, не лише від майстерно побудованого сюжету, гарно виписаних характерів, а й від того, як неповторно і оригінально будуються речення, фрази. Його "Етюди з життя сучасного українського літератора" відзначені премією "Благовіст". Чекає на свого видавця тисячосторінковий роман-есеї "До могили Імануїла Канта".

В одному з газетних інтерв'ю лауреат Малої премії ім. Шевченка Олесь Ульяненко сказав приблизно: сьогодні таким письменникам як Андрій Кондратюк чи Павло Загребельний не треба турбуватися про свій літературний імідж...

То що ж, маємо порадіти, що наш земляк нарешті належно поцінований як самобутній митець, чия творчість слугує відродженню духовності народу? Коли б то!

"Серед незчисленних страждань творчої особистості неможливість висловитися - страждання все-таки чи не найжахливіше", - переконаний він. Обставини і люди перешкодили заговорити Андрієві Кондратюку на повну силу тоді, коли від його голосу "українська література розвивалася б далеко інакше", вони ж, ці обставини і люди, не дозволяють цього зробити й зараз. "Час мій був страчений на виживання, і багато для мене лишилося недосяжним, неосвоєним..."

До всього додалося, що, наділений здатністю небуденно сприймати світ, розрізняти і відтворювати його кольори і звуки, він виявився цілком позбавленим практичності, непристосованим до його суворих реалій. Оця його безпосередність часто незрозуміла оточуючим і, як уже говорилося, навіть колегам по перу. "Життя так склалося, що я опинився ізгоєм, я загнаний у шпарину і дивлюся з неї на світ..." Не випадково такою духовно близькою для нього є постать Тодося Осьмачки, який "гнаний демоном переслідування, ховався по всіх гротах і закапелках нашої Землі, прихистку і спокою для душі не знаходячи ніде".

Прихистком для Андрія Кондратюка стала горищна квартирка на Великій Житомирській у Києві, де услід за Симоненком міг би сказати: "...Нудотно і похмуро Прошли мої, можливо кращі дні У тісноті і сутінках конури З думками власними наодині". "Конура" ця пов'язує його ще хоч трохи з київським літературним середовищем. Але що то за існування у великому місті на мізерну інвалідську пенсію, з якої лєвова частина йде на комунальні виплати! А від письменницької праці відомо який сьогодні зиск. В останні роки, щоправда, підсобляють земляки: районна рада ухвалила рішення про виплату йому щомісячної стипендії.

Життя впроголодь та ще непритлумлений поклик батьківського краю проймає його, як тільки завесніє і він, мов той перелітний птах, з'являється на хуторі Отраже, де самотня доживаюча хатина і досихаючий сад додають йому і втіхи, і болю. Втіхи, бо то як пуповина, що зв'язує з минулим, а болю - бо

черстві й байдужі люди потроху нищать колись благодатний хутірець. І немає зраненій, зболеній душі порятунку ні від кого. "Дивний сей чоловік, Гандрій, - переконані односельці, - не від світу сього..."

Скопує грядочки, що залишилися ще біля хатини, висаджує усякої городини потроху, доглядає її усеньке літо, щоб прохарчуватися якимсь та ще й завезти в торбині у Київ і віділити того набутку котромусь з подібних собі. І пише, попри негаразди й час, який невблаганно так пролітає, забираючи з собою сподівання і надії... Ні, таки неправда, надії тримають його на цьому світі. "Я не належав і не належу ні до яких партій і рухів, за станом здоров'я і характером особистості не можу брати участі у політичному і громадському житті. Але з великим болем переживаю сучасний стан культури, коли художнє начало в житті зневажене як ніколи, і часто потайки плаче в сивині своїй серце моє над тим, до чого ж ми дійшли, так жорстоко спроневіривши два одвічно високі і поетичні роди людської діяльності - землеробство і художню творчість. Але я переконаний у зціляючому, облагороджуючому впливові художньої діяльності на суспільство і окремішню людську особистість".

...Хтозна, як швидко вдасться оприлюднити ці бесіди. Може трапитися, що міркування мого співбесідця щодо стану літератури і літератора в суспільстві, висловлені влітку 2001 року, виглядатимуть архаїчно в тому прекрасному майбутті, до якого ми прагнемо. То що ж, хай залишаться вони свідченням самовидця про наш жорстокий час.

Борис Боровець.

Бесіда перша.

ДО ДЖЕРЕЛ КРАСИ

- Андрію Івановичу, у Ваших творах – і в романі, і в повісті “Етюди з життя українського літератора”, і в інших речах – простежується життя творчої особистості, літератора, народження художнього образу, суть, місце літератури в житті людини, суспільства. Отож, як ви міркуєте собі, що таке художня творчість, яке місце вона посідає в перебігу нашого життя, певної людини, як і в суспільстві в цілому?

-Ось як я собі уявляю цей світ і це життя, яке переходить кожна людина, яке має перейти кожен, хто народився. Цей світ у замірах Творця має смисл краси, усесвітової краси. І в основі його лежить художність, міститься художнє начало. Воно у кожному русі, у всіх з'явах різноликого цього світу, який ніколи не стоїть на місці. Усе перебуває в русі. Ми тільки не завжди уважно до цього приглядаємось, до життя кожної людини від початку і до завершення його.

Я переосмислюю життя тих людей, які перейшли через наш хутір і вже за далиною. Коли вони своє життя звершували, то було воно ніби тільки у клопотах, у різних турботах, у суєті такій мирській. А коли їхнє життя уже заспокоїлося, коли воно звершене, за далиною, то мені часто світиться кожен крок їхній не тільки у буденному проминанні, а осяяний високими смислами краси, доцільності у красі. Видно, це і було у замірах Творця, щоб світ цей був прекрасний. І він є прекрасним, ми тільки до цього не завжди приглядаємось, не завжди це помічаємо за суєтою, не завжди складаємо цьому ціну.

Бо взяти теперішній стан нашого життя, суспільного нашого життя. Художнє начало як таке ніби витіснено, відсторонено із цього нашого повсякдення. А насправді так би не повинно бути. Бо ми цим самим збіднюємо себе, витісняємо із світа, із нашого щоденного перетривання, щомиттєвого перетривання ті високі смисли краси, які вже були закладені у доцільності існування цього світу, закладені в замірах Творця.

Тим самим збіднюємо себе, дуже збіднюємо. Тому що прилучення до художності, прилучення до джерел краси, розуміння цього світу, розуміння наших вчинків є, якби сказати, сяяння усесвітової краси. Це і наша Земля, і Світобудова, і Всесвіт, і ранок, який настає, і день, і полудень, і пори року, цвітіння квітів і дерев, піяння птаства піднебесного. Ця усесвітова краса настільки зворушлива і насичена, що мала би жити нашу душу. Але є краса і суто людської особини, її переживання, її пам'ять, естетика пам'яті, естетика вчинків людини як вінця цього світу. Це також краса.

Погляньмо на літературу. На всі види мистецтва – і малярство, і музику – у їх кращих, високих взірцях відбивається якраз краса світу, світобудови, краса простування людської душі у цьому світі.

Візьмімо, як посміхається дитина, як вона думає, як вона сприймає світ... Усе це прекрасно. Й такі моменти, як якісь конфлікти, якісь недосконалості суспільної

організації людей – які пристрасті у нашій душі викликають. Й усе те, що заважає нам бачити, уявляти, розширювати обрії розуміння цієї абсолютної божественної краси – це також є об'єктом мистецтва, і в багатьох творах на цьому ґрунті будуються конфліктні ситуації, сюжети розгортаються, як людина долає ці перешкоди власного душевного розвитку. Або як вона впадає, скажімо, в крайності і нищить, руйнує цю красу. Ще Гоголь стверджував, що інколи не можна говорити про красу інакше, як не показавши усі ті вади, усе те нице, що заважає існуванню краси. Це не дослівна, але приблизна його думка, така, яку читав колись навіть в українському перекладі.

Так що художнє начало у світі існує якби безначально, як є безначальною сама художня істина. Воно існує десь поза буттям окремої особистості, поза окремим нашим життям. Воно десь над нами, воно десь у цьому світі перебуває, як щось невловиме, як щось таке, що той, хто пише, має фіксувати в собі, має ніби осягати його, ніби шукати. І в цьому є вічний поклик творчості. Привчитися осягати і в якихось частковостях передати бриніння отієї усесвітової краси, що була у замірах Творця і що явилася для нас у такому прекрасно облаштованому і гарному світі, де все процвітає, де все тішить наш зір, усе дає нам таку прекрасну сферу, прекрасне для розпогодження, для того, щоб наша душа виходила на чисті води.

Тому художня творчість в житті суспільства відіграє велику роль, як пізнавальну, але більш як виховну роль, як виховання почуттів. Я вже писав про те і в есеї “Сила художнього слова”, що художні твори часто є містком для прогнозування і для з'яви різних наукових відкриттів.

Це засвідчує історія людського існування. Те, що науці стане відоме потім, вже десь воно поклалося у художніх творах як ніби якась мрія, як ніби щось таке, що ось має бути, що витворила людська свідомість.

Художня свідомість є частиною загальної свідомості. Художнє начало повсякчас присутнє у нашому повсякденному житті, у цьому світі. І художня творчість супроводжує людство відколи і є його історія, є історичне буття людства.

Ми знаємо, що завжди художня творчість супроводжувала і людину, і усі без винятку народи, в різних формах. Тому-то і мистецтво, як воно є, кажуть: змістом усесвітове, а за формою національне. В кожного народу свої уявлювання, свої символи, свої поетичні знаки зафіксовані. Це творить той букет світової культури, в якому кожна квітка, кожне національне мистецтво сяє так прекрасно, незалежно від того, великі ці народи чи малі, яка їх історія.

І художня творчість супроводжує людину, особливо тих, хто прилучений до процесу творення, а і тих, хто реалізує ці твори мистецтва у процесі їхнього функціонування безпосереднього. Як то, скажемо, глядач, коли йдеться про твори малярства, чи читач, коли йдеться про літературу.

Ось такі міркування мої щодо цього питання, так я собі уявляю відповідь на нього. І це моє уявлення визрівало якось поступово.

Існують різні погляди на природу літератури, на природу мистецтва. Що це ніби і від Бога, інші формулюють, що там є щось таке і від лукавого. Але ще десь у 60-х роках в академіка Жирмунського, цього відомого теоретика, знавця літератури, я вчитав про божественну суть мистецтва. І так ця думка якось мені сподобалась. Поступово вона трансформувалася в розуміння того, переконання того, що так і має бути, що так і є насправді.

Ось я читав уже в новітні, перебудовні часи про поета Йосифа Бродського, лауреата Нобелівської премії. Про той процес, який відбувався над ним в 60-х роках. І коли прокуратор, чи суддя, чи хтось із засідателів, хто там був,

поспитавсь його: “Кто вас уполномочивал писать стихи? ”,- маючи на увазі, що він не член Спілки і ніде не працював, а родом його занять, як він сам пояснював, була художня творчість. То він відповів на це питання приблизно так: “А если, если это от Бога?”

На жаль, в сучасних умовах, принаймні у нашому житті, у нашому сьогоднішньому перетриванні, ось саме у це десятиліття взагалі мистецька річ і художнє начало у житті дуже й дуже знецінились. Це попри все те добре, що ніби є, ніби настала вільність для висловлення і ніби вільність для думання. Я скоріше схильний і завважую це, що справді вільність для думання настала, розкутість. Так вважаю, а й по собі, а й із спостережень за життям наших людей усіх, що вільність, розкутість для думання настала.

А вільність для висловлювання?.. Цього не можу сказати, тому що, бачите, я писав був десь, неможливість висловитися – одне із найбільших страждань творчої особистості. І повторюю тут це твердження тому, що і з власного досвіду життєвого, а й з досвіду інших літераторів, інших митців, які не можуть реалізувати себе, тобто донести, зафіксувати навіть свої твори,- пересвідчився в його істинності. Якщо літератор, скажімо, не може видати своїх творів своєчасно, а такою є реальність, і невідомо, коли вони будуть видані, то уся його праця ніби ставиться під укіс, ніби її і немає. Тому що справді у такій ситуації, коли рукопис не видається, а він уже є, наявний, то виникає інша загроза, і це також стає фактом, що цей рукопис потрапляє у чийсь руки і хтось просто механічно може зреалізувати закладене в ньому. Скажімо, так: брати мотиви, чи ситуації брати, чи просто якісь моменти переписувати і, маючи доступ до фінансів, чи то по приятельських стосунках, чи якихось інших, родинних, може видати усе це. Відбувається ніби перехоплювання художніх образів та ідей, тих ідей, які виснуть над нами в повітрі і які десь уже зафіксовані первісно. І читач одержує вторинну, по суті, продукцію художню. Такі факти, як от мені згадував якимось у нашій розмові один київський літератор, дуже популярні у сучасній українській прозі. Особливо серед молодшого покоління літераторів. Але така компіляція погоди не робить. Вирізняювана художня справжність завжди в однині.

Чому так трапляється? Скажімо, якщо в 60-х роках з'являвся твір і його не пускали до друку з ідеологічних, як тоді казали, міркувань, якщо він проходив по редакціях, то ті, хто офіційно видавав свої твори, і не став би з такого твору ні щось переписувати, ні брати навіть сюжети. А хіба заголовки десь... Наприклад, так сталося із моїм романом “Дорога до матері”, що тим заголовком скористалися в той час. Але тільки заголовком, бо текст роману був не прийнятний для функціонування тодішнього офіційного. А, бачите, уже у сучасних умовах, коли зроблено великий зрух, коли є вільність думання, розкутість, то будь-хто може скористатися і сюжетами, і тими зафіксованими уперше проблемами, скажімо, суспільними, що є в творі. Скористатися цим немає перешкод, аби гроші, то воно буде видане.

- Андрію Івановичу, колись Ви писали, та це ще й до вас мовлено, не пригадую, правда, ким, але пам'ятаю варіант, сформульований вами, що втрата часу – найтяжча... Наскільки може застаріти твір через те, що його не можливо своєчасно видати, оприлюднити? Чи може він застаріти? Це з одного боку. А з іншого, геніальна річ і через десятки чи й сотні років читається з таким же, а чи й не більшим, інтересом, як і в час її з'яви. То чи можна говорити про невчасність її приходу до читача?

- Втрата часу – найтяжча, це, здається, думка античного філософа Лукреція, але й у Григорія Сковороди теж є подібне твердження. Я, здається, й посилаюся на нього в есеї, що Ви його згадуєте.

Щодо Вашого запитання, то що таке своєчасний вихід будь-якого твору? Це

дуже важливо. Виходимо з того, що, як я уже казав,десь ота безначальна, висока божественна суть, яка є невичерпною у світі і до якої прагне кожна душа, до якої завітала творчість,і вона часточку цього виловлює – це уже є відкриття. І цим відкриттям той, хто створив музику, хто намалював картину, хоче поділитися, і знайти відповідну його розумінню а хоч би одну душу в світі. Якщо хоч одна душа відгукнеться і зрозуміє його так, як це уявляє і розуміє автор, то це вже зроблена велика робота. Так має бути, тому, що це є зафіксоване, відкрите. Йдеться, звичайно, про художню справжність – то це має дуже велике значення, своєчасний вихід. Не лише для автора, а й для літературного процесу у певного народу, у певній країні, у певній ситуації, у певнім періоді. Ми маємо подивовувати читача у тім моменті, коли воно з'явилося. А що таке штучне затримування твору, який написаний? Ясно, що коли це високі художні цінності, то вони неперебутні, неперехідні, вони будуть сяяти і після того, коли цей твір дочекається свого часу і з'явиться, якщо навіть не при життю автора. І, повторюю, якщо хоч одна душа сприйме його. А якщо десятки! Скажімо, мене дуже схвилював лист Бориса Пастернака до його родички Ольги Фрейденберг – науковця, спеціаліста з античної літератури. Коли він послав їй “Доктора Живаго”, ще не опублікованого, і вона прочитала його. То написала про розуміння своє цього твору. І Борис Пастернак дуже зворушливо відповів їй (цитую за пам'яттю): “Ах, неужели ты все это поняла!”.

Як це зворушливо, що душа ця відгукнулася, зрозуміла те, що хотів сказати автор!

А коли вже зайшла мова про своєчасність виходу твору в світ, то візьмемо таке. Від 50-х років, коли розгорілася ця кампанія навколо “Доктора Живаго”, коли було присуджено Пастернакові Нобелівську премію і коли у Союзі почалися такі супротивні заперечення твору, той твір відтоді жив у мені. Але про що він, який він - я не знав, а тільки інтуїтивно відчував, що це має бути якийсь великий твір. Але минуло іще кілька десятиліть, коли я із надією прочитав, що “Новый мир” публікуватиме “Доктора Живаго”. І передплатив журналу, щоб прочитати. І коли прочитав, то моя думка упевнилася в тому, що це великий твір.

Але візьмімо реакцію публіки, читацької навіть публіки: “А там нічого нема...” Тому, що перед тим, в кінці 80-х на початку 90-х років, пішли публікації, всі газети, всі журнали заповнили нашу свідомість розвінчуванням тих переступів великих, які були в суспільстві. І люди в “Докторі Живаго” не знаходили абсолютно нічого, чого б вони не знали вже. Й дивувалися: “За що автора так можна було паплюжити, знущатися над ним?”

Але твір залишився великим, геніальним і він має свого читача. І буде пошанований через сотню років. Але якби роман з'явився вчасно, якраз на той момент, коли відбувалися суспільні події, про які в ньому йшлося, доволі непрозоро йшлося, то він вплинув би на ті суспільні події... Він допоміг би, скажімо, так: випростувати людську свідомість на шляху до істини, до правди, на шляху до відкритості думання, вчинків і так далі. Він тоді, в 50-і - 60-і роки, допоміг би дуже. Але функція його не була використана в тих умовах. То я й кажу, що кожен твір, все, що написане і є художньою справжністю, воно має бути оприлюднене в той момент, коли це вважає зробити за потрібне автор. Тоді функція його твору буде набагато більша і тоді процес літературний наразі буде мати нормальний рух, нормальні умови.

А то, скажімо, як? 30-і, 40-і, 50-і роки були ненормальними для функціонування мистецької штуки, хоча і в той час художня справжність творилася, це незаперечно, але масовий процес у літературі був викривлений. Він був деформований. А в той же час десь в інших країнах, на заході умови для

розвитку літературного процесу були нормальніші. І там художня справжність творилася, там твори видавалися і та література набагато пішла уперед.

Пам'ятаю, кінець 80-х - початок 90-х років, як у Києві те літературне середовище, яке було ніби офіційним, в нових умовах шукало можливості зрушити з місця цю літературу. І чомусь тоді орієнтація була, та й зараз так залишається в багатьох, що нам треба обов'язково до Заходу спрямовуватися, як там. Ну, а я собі подумав: а чому саме до Заходу, чому саме так? В такій ситуації, коли для нас одкрився простір для думання, може, на наших теренах з'явиться щось таке своєрідне, як прогалина, прогалина у цілих трьох чи більше десятиліттях, яке буде відрізнятися за осмисленням матеріалу, за відчуттям, за осягненням руху цього світу, бо вони не пережили того, що пережили ми, що пережили наші батьки. І цей досвід у художньому такому проясненні, він міг би перевершити оті західні здобутки літератури, бути не менш вартісним. Про це треба думати. А от коли я з кимось з молодших поколінь літераторів говорю, то кажу про те, що не обов'язково нам створювати вторинне, не відповідне нашому способу життя, мислення. В силу того душевного досвіду, різного досвіду. В нас великий досвід, який нашою літературою не осмислений і не показаний. Навпаки, таке рівняння на Захід, на ті взірці інколи шкодить в простих життєвських речах.

Я вам скажу таке. Пам'ятаю, коли відкритість суспільства ще десь за Хрущова почалася, що найперше дійшло до нас? Це мода, це одіж навіть і так далі. Тобто вона там сформувалась відповідно до їхнього життя. Може, воно правильно, може, не правильно – це питання спірне. Але наш, скажімо так, поселянин, наш громадянин – він абсолютно це перехоплює. А воно-то не відповідне нашому способу життя. В буквальному розумінні. І це накладає на тих, хто женеться за модою, дуже незручне іго. Наш спосіб життя і до цього часу, що треба втиснутись в автобус, втиснутися в поїзд, де на тобі будь-яку одіж розривають, а тим більше ту західну, яка до цього не пристосована. Може, наш спосіб життя повинен би накладати нагадування і створювати якесь інше, те захисне, чого розірвати уже не так просто.

Я, звичайно, примітивізую, але таке саме ми бачимо і в мистецтві, і в літературі. Ніколи не можна за тими взірцями, які уже створені десь кимсь, гнатися – воно ні до чого.

Ясна річ, переживати те, що створене, те, що високе в світовому розумінні – це завжди є щастя, це є радість, коли так сприймати. Особливо для тих, хто пише, хто творить, сприймає літературу як читач, картину – як глядач, музику – як слухач. Кожен по-своєму.

- На початку нашої бесіди ви назвали дві функції літератури – пізнавальну і виховну. І в нашій розмові ми торкнулися цих функцій. Але мені здається, що сьогодні багато хто, особливо з молодшого покоління літературних критиків, з молодшої порослі літераторів виховну функцію літератури заперечують...

- Я зараз обмежений віком, можливістю читати, але коли на щось натрапляю, писання, скажімо, а й картини деякі бачу, то помічаю, особливо в молодих літераторів, намагання якогось жаху втиснути в твір... Або навіть не так я б сказав. Це відсутність любові, відсутність того високого переживання, яке мало би бути присутнє. Ось ця функція в літературі сучасній часто відсутня. Та візьміть і всі ті забавини, що зараз продають, вони саме такого сприймання. Там не ставиться питання про прилучення до краси, прилучення навіть до тих проблем, які ми з вами уже окреслили. А так не мало б бути. Ми втрачаємо, ми формуємо свідомість іншу, ми беремо й під гаслом, що це ніби є література, вводимо якийсь гібрид, якийсь дуже і дуже віддалений від первісного призначення краси Усесвіту, від первісного осягання, від первісного призначення літературного, скажемо

наразі, твору. Так, це дуже віддалене, і це жахливо і є якось просто непросто.

Та творчість, яка була такою популярною у 60-х роках, і те відчуття ... Тоді заборонялося багато, але все-таки видавалося багато справжніх творів, які мали тоді попит. Скажімо, ті ж вірші Бориса Пастернака, творчість Паустовського, десь щось у нас проривалося із 30-х років, того ж Євгена Плужника а чи Богдана-Ігоря Антонича. Читач, не кажу вже про літературне середовище, рядовий читач цим захоплювався, воно діяло, і це було справжнє, непідробне таке відчуття краси, відчуття світу. Це була справжня нормальна літературна творчість, і потяг внутрішній до неї був. А ось тепер я споглядаю, що цей момент знецінився, і дуже знецінився.

Не знаю, які тут можуть бути причини... Причини різні...

Може, подіяв принцип того маятника – хитнувся він спочатку в один бік, а потім пішов різко в інший бік. Коли за тих часів в обов'язок літераторів ставилася виховна функція, виховання так званої нової людини, виховання радянської людини, того ж будівника комунізму і т. д., а в наш час відбулося відторгнення всіх оцих завдань, їх відсторонення. І в центр поставлено завдання зображувати лише, а не виховувати. Тоді переборщувалося в один бік, сьогодні – в інший.

З часом, мені здається, все стане на свої місця, хоча біди наробить багато. Оце насилля, відстороненість, оті жахи, про які ми згадували, тобто уся та, з дозволу сказати, література, що на розкладах лежить, сформує людину бездуховну, навіть, коли хочете, безідейну. Маю на оці ідейність у кращому розумінні цього слова. І справжня література, справжнє мистецтво незаперечно повинні нести в собі оте виховне навантаження.

Література має бути на висоті розуміння того, що вона є, які її надбання, її функції. Не опускається до низьких почуттів людини, а навпаки, ці високі почуття підносити, намагатися людину піднести до цього високого, до тієї краси...

А якщо розкривати психологічно, скажімо, ті ж ниці якісь почуття чи якісь падіння людини, то це також робити в ім'я утвердження краси, в ім'я того, щоб допомогти людині виборсатися з сучасних протиріч, допомогти душі вийти на чисті води. Це так має бути. Творчість Достоєвського, скажімо, сприймається як осягання високої краси, а так, коли читаємо, бачимо, якому аналізу глибокому піддається людська душа.

Бесіда друга

ПРИРОДА ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ

- Отож спонукою до художнього творення є, на ваш погляд, усесвітowa краса, прекрасне. А у вашій творчості, здається, і всесвітня краса, й оті загальнолюдські чесноти, і ницість загальнолюдська, про які ми уже говорили, знаходять свої витoki з реалій оцього вашого хутора. Звідси починалося і починається ваше споглядання світу, з оцієї трави чи не до пояса, з оцих дерев, з цієї річечки, що жебонить за вікном. З оцього всього народжується ваше бачення того світу усесвітowej краси. Розумію, що вам важко згадати, який саме момент із далекого минулого дав отой перший поштовх до словесного осягання цієї довколишності. Але з дитячих років живучи тут, всотуючи, як кажуть, з материнським молоком, оцю природу, цю красу, ви, мабуть, і сформувалися уже тоді як літератор, який прагнутиме усе своє життя осмислити те, що бачить, що відчуває, що знали його попередники, які жили на довколишніх хуторах, які творили історію цих хуторів.

- На питання, що заставило писати мене, що взагалі заставляє писати людину, я відповів би словами отієї дівчинки, родички нашої навіть. Якось я в селі, на Старині, ось цієї вже весни ішов, а час хилився вже до вечора, я до сестри ішов проситись переночувати, бо не хотів уже до хутора добиратися. І мати цієї дівчинки сказала мені, що її донька, їй тринадцять років, пише вірші, і щоби я подивився, прочитав ті вірші. Я зайшов, але вже були сутінки, світла ще не вмикали, і дівчинка ця мені показала дуже гарно оформлений альбомчик, там були її вірші. Я їй кажу їй, що око моє вже не таке ясне, як твоє, я не можу прочитати, а ти візьми і прочитай мені, а я буду слухати. І вона прочитала віршика, щось про Україну. Так, як багато пишуть зараз. І віршик так зроблений ніби й добре. Такі вірші навіть друкуються. Але так мені здалося, що це є ніби наслідуване, а нема того своєрідного, що має бути... "Прочитай ще один",- прошу. Вона прочитала другий вірш, який був про те вже, що не таке значення має зовнішня краса людини, як краса її душі. Це також ніби повторувальний варіант. А тоді я її і спитав: "А скажи мені, що тебе заставило писати вірші?" І вона мені відповіла одразу: "Розумієте, на мене наводить, от бувають моменти, коли на мене наводить щось таке, щось таке..."

Те "щось", якому немає висловлення, якого не можна висловити, оте велике "щось" наводить, і тоді вона починає писати вірші. Але ж чи вона в процесі написання упіймає те велике "щось"? Та ні, воно ще для неї невловиме.

Мені так здається, що воно, оте велике "щось", Etwas (нім.), яке над нами, і яке заставляє нас писати, братися за ручку, за перо і сідати за стіл, воно, мабуть, для всіх тих, хто пише, є невловимим. Воно залишається поза тим, що ми поклали на папір. Це тільки часточка його, а оте велике - я би назвав його абсолютною художністю, абсолютною художньою істиною, божественною художністю я би його назвав.

А візьмімо Біблію, які невимірно високі і недосяжні для нас взірці містять ті вірші. Це було від пророків, але десь ота невловимість, що їм уже давалася, була наближена більше до того абсолюту, ніж може наблизити його кожний творець, навіть і дуже високого рівня.

Я знову ж повторюю ту істину, як на початку розмови нашої говорив, про присутність у цьому світі безначальної художньої істини, визначальної божественної художності, яку ми повсякчас намагаємось частково досягнути, різні вияви її уловити й зафіксувати. Це є об'єктом і це є суттю кожного справжнього художнього твору. Я так подумав, що саме ось так відповіла би мені та дівчинка, якби зуміла. І я би також відповів так само.

А щодо того, коли це з'явилося, і коли це було зафіксовано уперше? Для мене це було у дитинстві. Мабуть, і для багатьох так. Ізвідки ми? Ми із свого дитинства. Ми прийшли із дитинства, як із країни - це висловлювання, може, не дослівне, Антуана де Сент - Екзюпері. Ми прийшли із дитинства, як із своєї країни.

Я потім цієї дівчинки ще запитався: "А який був твій перший спогад?" Їй уже тринадцять років... А вона мені сказала, що першим її спогадом є, як її баба колихала маленькою і співала пісеньок. І це були такі прекрасні пісеньки, і такий пречудовий голос баби, що ніхто їй так не співав, як вона. І це запам'яталося, я тоді й сказав цій дівчинці: "А ти напиши про це вірша". Може, вона про це уже й написала...

Як я міркую собі... Ось коли ще були Батько, то я запитував, чи це було так. І Батько стверджували, що справді було так.

Мій перший спогад. Це коли ми з Батьком улітку ішли до дядька Андрія. Це навпрошки десь до кілометра дороги. Понад річечкою. Річка іще була не поруйнована, не перекопана. І росли вільхи по берегах, і далі. І це було так гарно. І річка десь подавала якісь звуки, як ми стежкою йшли на Перемиллі. І це було безкінечно, як пісня. І ось ці сіножаті, ця низинність така... І усе це, і цей світ похмурий, мені запам'яталося, що то був похмурий день, такий, як зараз. І було щось таке невловиме, дуже велике якесь відчуття. Я потім уже, пізніше, в цих місцях переживав також такі моменти. Ця абсолютна низинна зелень, оця похмурість посеред літа - вона завжди мене, як сказати, дуже заспокоює. Це мій пейзаж. Я інколи думаю, що мені би десь в оті Скандинавські, десь північніші краї, десь до фіордів ближче, де також низинно і де похмуро, як навіть те описане у творах Кнута Гамсуна, що це десь мої краї, що мені, може, там треба би було народитись і теж би я повніше відчував картину світу.

Але, коли така думка з'являється, то біжать до мене слова нашого вічно молодого класика: "Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину".

Ось цей момент, як ми ішли з Батьком до дядька Андрія, він поклався уже в мою душу разом із запам'ятовуванням, бо перед тим я іще себе не пам'ятав. Я пам'ятаю себе від цього моменту.

І це було так дивно. Це вже потім воно у свідомості моїй розшифровувалося і розшифровується й дотепер. І коли б не став я його висловлювати, класти його на папір, воно не піддається висловлюванню. Я безсилий перед тим, що на мене найшло тоді. Хіба в музиці можна було би це висловити, якби був музикантом, а у слові я того не можу висловити. Якби в малярстві, може, якби я умів малювати... Може, піснею, коли б я співати міг...

Але далі. Коли ми зайшли до дядька Андрія, відбилася у моїй пам'яті із того дня й інша картина. І я Батька також перепитував, чи таке було насправді, і Батько підтвердили, що було. Як ми стояли у дядька Андрія за хатою, і крізь дерева в садку, той садок ще й зараз є, я якимось ішов і дививсь, що дерева уже старі, вони, може, в двадцятих роках посаджені, і хата та стоїть - це була доволі

велика, як на той час, хата. І ми стояли втрюх. І в тій похмурості дивилися на дорогу. До дороги там метрів триста було. І так, що якби хтось дивився на нас із дороги, то й, може, не зобачив би нас, але ми крізь стовбури цих дерев бачили, як дорогою їхали німецькі мотоциклісти. Почалася війна. Мотоцикли ті, як уже потім починала осмислювати моя свідомість, їхали не просто дорогою із заходу на північ у наше село, а вони заглиблювалися в наш край. Не просто заглиблювалися в наш край. Вони їхали через моє серце, у яке вже була покладена художність, уже було покладено осягання цього світу в тих дивних, прекрасних образах, які щойно перед цим з'явилися. Коли я про це думаю, то мені так здається, що й дотепер чиїсь мотоцикли чи танки їдуть чужі через моє серце. Так ніби усе життя. Ось таке відчуття.

- Ви вже тоді усвідомлювали, що вони їдуть через ваше серце, чи це відчуття прийшло набагато пізніше, коли стали зрілою людиною?

- Очевидно, усвідомлення якесь інтуїтивне, яке протягом подальшого життя, в процесі доросління розшифровувалось, воно було покладене, воно було відчутне.

Я далеко десь пізніше уже подумав, дійшло до мого усвідомлення і таке. Я подумав, а де тоді, в цей момент, коли ми спостерігали від стіни дядька Андрія хати із Батьком утрюх, де тоді міг спостерігати, в якому місці спостерігав, як рухаються німецькі мотоцикли у північному напрямку, до Случа, і яка думка, які мотиви входили у його думання, наш знаменитий земляк із Бистрич, отаман Поліської Січі Тарас Бульба-Боровець. Десь пізніше я так це подумав: де він міг це спостерігати і які мотиви рухали його думанням і діями пізніше. І мені чомусь здалося, що одним із мотивів могло бути і оте: захистити дитину, у серце якої уже увійшла художність, від того, щоб через це серце не їхали чужі мотоцикли і танки. Так мені чогось подумалось пізніше, коли я став дорослим

А коли десь недавно порівняно прочитав його знаменитого листа до Еріха Коха - із приводу спалення німцями Озірець... Я пам'ятаю той момент, це вже я був доросліший. Я виразно пам'ятаю, коли в нас говорили, що спалили Озірця. І говорили також, що це може статися і в нас, і з нами... То я більше наближаюся до того, що справді одним із мотивів, порухів його думання і дій могло бути таке, як ось я сказав.

Бачте, це я згадав такий епізод із життя.

- Дивлячись, як їхали ті мотоцикли, чи усвідомлювали Ви вже тоді, що насувається біда?

- Батько з дядьком вже, безперечно, знали, чим усе може закінчитися, а мала дитина, якій лише четвертий рік, з цікавістю спостерігає за тим, що відбувається, але розуміння, що саме відбувається, що насувається щось таке, що може порушити звичний плин подій, спокій, перевернути долі багатьох людей, мабуть, ще не було... І надовго, на десятиліття, на століття, може... Звичайно, розуміння цього прийшло з роками, але воно заклалося в мені вже тоді. Це було похідне, поза моїм розумінням, підсвідомо було це закладено.

Коли у своєму романі "Дорога до матері" я простежував життя героя, зображуючи, як мати несе малого, втікає, а німці йдуть, то якось тоді і ця думка, поза моєю свідомістю, викристалізовувалась.

Мені докоряли, що зобразив не так дійсність, зібрав усіх негативних героїв і так далі. Але коли я писав уже в 60-х роках цей роман, то мною й справді водила інша думка. Розшифрую, як я це зараз розумію і як це є.

Дитина, перший спогад якої є про війну,- це багатозначно. Повірте мені. І життя її уже позначене ось саме тим моментом. І це надовго, і це на все життя. І, скажімо, довкола цього розгортається і художнє думання пізніше, і розгортатиметься воно іще не раз. Але усе довкола цього. Ми знаємо, які жахливі

викривлення, деформації наносять людській особистості, кожній людині як Божому творінню конфлікти міжлюдські. А вихід цих конфліктів у війнах. Так було упродовж усієї людської історії. І це справді якась непереборна пристрасть, це в людині є. Як її викоринити, як дійти до того, як написано, що і лань із левом разом лежатимуть? Тобто, як дійти до того, щоби споглядання отієї величної божественної краси світу ніколи не затьмарювало людську свідомість жахами. Щоби ніколи вони в неї більше у дитячому, а й у будь-якому віці не увиходили. Це дуже важливо.

І є у кінці мого роману "Дорога до матері" момент, коли четверо тимчасових в'язнів лікарняної палати, зовсім різних людей, і за віком, і за походженням, за розумінням життя, як вони розмірковують, не можуть терпіти цього життя, але всі просять продовження цього життя. Як у першу чергу і оповідач, від якого ведеться розповідь. Тому що прожите життя, якщо він відійде, залишиться тільки маревом незреалізованих можливостей. І він не напише уже більше нічого. Вся суть у цьому. І всі просять продовження цього життя. І той, який хоче сина свого, щоб прилучився до нього. І той, літній уже дуже чоловік, який мовчав колись, коли треба було сказати істину, а його могло б не бути, коли б він сказав цю істину. А так він прожив це життя. Він хоче повернути втрачений час. І він сказав би цю істину, насмілився б.

І лікар безпомічний щось вдіяти, щось зарадити такому великому бажанню цих людей. І тут передають по радіо, а тоді це був період так званої холодної війни, коли держави, керівники, воєнні відомства погрожували одні одним, що ми за одну секунду можемо цей світ зруйнувати. І це є у тексті роману, який вийшов. Тобто сила розщепленого атома уже спроможна зруйнувати ту красу, яку явила нам наша земля, яку являє те, що було в замірах Творця. Це уже може людина зробити, в одну миттєвість зруйнувати. І в сучасну пору, коли ніби ера холодної війни минула і одверто не погрожують, загроза така, по-моєму, також висне над планетою, над світом. І це загрожує життю всього суцього, усілякого дихання, яке, ми бачили, таке є прекрасне, яке являється нам у квітах, у деревах, у всьому, що довкола. Ми так цю землю вже занечистили локально. „Куди помітніший наш власний розпад. Ми все зробили, щоб цей світ погіршав”- із вірша італійського поета Еугеніуса Монтале. Але ця глобальна загроза, вона висне.

Якось у "Літературній Україні" критик, оцінюючи мою книжку "Новели нашого хутора", завважив щодо етюда "Миттєвості", де відображено дитяче сприйняття війни, що коли воно писалось, то, на думку критика, воно було на часі, а сьогодні вже про це писано-переписано. І закид був, що не варто було уміщати його в книжці. Але ця тема є не просто темою, а частинкою життя і вона не може бути відпрацьованою, застарілою.

Я взагалі дитячим своїм враженням, коли ідеться про написання чогось, дуже довіряю. І ціную ці враження дитячі, не тільки свої, а й кожної дитини. Кажуть, що устами дитини глаголить істина. Так воно є. І як, скажімо, і Спаситель каже, що ви, якщо не станете як діти, то не ввійдете в Царство Боже.

- Але ж непросто, Андрію Івановичу, зберегти дитячі враження, дитинний стан душі. Адже людина дорослішає і, як правило, вони затінюються, забуваються. Нагромаджуються, накопичуються інші враження, а те, що було в дитинстві, сприймається як у тумані.

- Так, як для щоденного перетривання, то воно ніби й не пам'ятається. Але я кажу про суть саму, про дитинність у художній творчості, а сприймання світу у дитячих серцях - це є найцінніше, по-моєму. І ми маємо оберегати дитяче серце від якихось жахів, які витворюються в результаті конфліктів дорослих людей.

Ну, візьміть і таке, що як цінність якусь таку, до якої мають зглянутися, дітей уже виставляють у якихось таких екстремальних ситуаціях.

До цієї ж теми якраз спогад прибіг. Пам'ятаю, десь 1974 рік, здається, був, коли я не мав ні праці, ні засобів для існування. Згадав, що я був у Середній Азії колись і, може, хтось там мене з колишніх редакційних працівників пам'ятає і може дати мені якусь можливість підзаробити. Я не помилився, і їхав аж у місто Ташауз - це Туркменія. І от коли я їхав, це вже були десь донські степи, наближався вечір і відчувалася присутність Дону, тихого Дону. І зі мною сидів чоловік і жінка його. Вони їхали із Волині, а самі мешкають на Доні, біля Дону самого мешкають. Як розказував, він -тракторист, батько його загинув у війні й похований на Волині, й вони їздили провідати батькову могилу.

Ми говорили про життя. І розказував він, що живуть вони добре, бо мають корову, хоча це й нелегко. Треба раненько вставати і навіть перепливати човном Дон, а там десь є трава, і він нажинає чи вкошує цю траву... Про всі ці клопоти він розказував подетально. А мені все малювалася картина, що чоловік живе біля Дону, хотілося побачити його. Він каже, що будемо переїжджати Дон і побачите його.

А потім той чоловік, не знаю, як уже розмова обернулася, розповів, що він служив у армії і був танкістом. І служив він... ось не можу так пригадати, чи то коли відбувалися угорські події, чи то коли відбувалися чеські події. І їм як танкістам був даний наказ: як їхатимете, і на дорогу виходитиме населення, то завертати вліво. Якщо вони будуть їти вліво, то завертати вправо. Якщо й вони вправо, то завертати також вправо. А коли вони знов стануть на дорозі твердій, то їхати прямо. І він їхав, і бачив, що перед ним вийшов гурт цілий людей, і попереду вони виставили дітей. І взявши танка уліво, а відтак управо, поїхав прямо. А було уже десь під зиму, осінню. І він казав, що тільки "кишечки молоденькие примерзали". І я подумав тоді, що, очевидно, так само примерзали і дитячі серця, у натуральнім вигляді і буквальнім розумінні. І я подумав тоді також, що в кожного із цих сердець, у цих серцях дитячих могла уже бути покладена з'ява отієї художності, про яку ми говорили. І разом з тим вона знищилась. Але я не хочу цього розуміти і усвідомлювати, що художність вийшла із них. Вона стоїть над нами, вона висне і вона увіходитиме в інші дитячі серця. Але ми би мали усвідомлювати ось такі вчинки, тобто пробудитись розумінням цього і уникнути цих конфліктів, щоби дитячі серця не розчавлювались в натуральному вигляді і в буквальному розумінні. Не повинно цього бути. І в цьому завдання справжньої літератури, говорити про це, нагадувати про це усім укладом літературного процесу, усім життям літературним, усім тим, що може сказати душі художній твір. Не тільки, скажімо, описавши цю картину, чи подібну їй. Ні, не тільки цим, а взагалі кожним твором, який прилучається до того розуміння, що це справжня література, справжня мистецька штука. Таку ідею художню, по-моєму, кожний твір і повинен містити. І від цього він застерігати має.

... От ми далі їхали, заглибились в простір донських степів. Вечоріло. Але ми мовчали, більш не говорили. Раптом чоловік каже: "Це Дон". Я глянув, уже темніло, і побачив річку. "Тихий Дон", - знов подумав я. А ріка здалась так собі, як здався б і прекрасний голубий Дунай, що і не голубий зовсім, і не тихий Дон, що, може, є не таким і тихим. Тобто отут також бринить оте розуміння, осягання цього світу: і місцевості певної, і річки, і лісу, - яке може надати життя і художній твір. Як високо він може піднести наше споглядання опріч того, що це є квітка, це є дерево, а це є Дунай. А він же не просто Дунай, а голубий Дунай, що він не просто Дон, а тихий Дон.

Найбільше, по-моєму, це властиво для дитячого світу, все-таки для дитини. Бо із часом, із клопотами, із суєтою десь усе це може притлумлюватися, гаснути,

щезати. І це незалежне від того, чи людина пише, творить, чи ні. Вона, якщо не пише, то співпереживає цю картину, цей світ в художніх образах. І речі мистецькі співпереживає як читач, як глядач. І це теж художність. Це влекшує наше життя, надає йому багатозначності, тієї барви, яка тримає людину часто в екстремальних, у важких ситуаціях. Як згадував про вірші Бориса Пастернака інший російський письменник, що вони врятували багатьох в'язнів, як він тоді перебував у таборі. Тобто те, що людина інколи доходить до таких станів, які, здавалося б, уже є безвихіддю, а художня творчість порятовує цю людину, надає буттю її нових смислів утриматися. А так воно й має бути, так має бути.

Дуже багато є ось таких повчальних картин художньої творчості, літературної творчості, які заставляють наше серце осмислити і своє життя, у тих випадках покаюння і прощення. Як згадаємо Сенкевича, польського письменника, в його "Хрестоносцях", здається, є така ситуація: коли вчинено чоловікові велику наругу, нападники його побили, і з рідні, здається, скалічили когось і його осліпили. І ось одного нападника піймали, і привели до нього зв'язаного. І дали чоловікові в руки ножа і сказали, що ось він перед тобою, роби із ним, як ти зажадаєш. І цей осліплений нападником чоловік почав обмацувати руки зв'язані його і ножем розрізувати віршовку.

Він давав йому прощення. І в такій картинці усе звучить дуже і дуже промовисто. Це високий рівень художності. Це ситуація така згущена, але до кожного серця доходить. Доводить, як ми маємо в цьому житті поводитись і як ми повинні прощати, і яка сила може бути цього прощення. Це у християнському дусі, в дусі християнської моралі.

Я іще із дитинства пригадую, це, здається, уже 1944 рік був. Війна ще тривала. Але їхали вояки, радянські вояки уже. І я пам'ятаю той весняний день і якусь таку благість, такий високий світ, високість неба я пам'ятаю. Пам'ятаю таку благість несказанну на серці, як високість цього світу. І тільки так той день у дитячому серці відбився. А між тим, а між тим... яка драматична ситуація, яка картина розгорталася поряд.

Син сусідів, тієї хати вже нема, чоловік дорослий при наближенні вояків хотів сховатись. Але нікуди було сховатися. І бігти, бо уже помітять. Він заскочив до клуні. А там лежали кулі - це снопи для покриття. Багато їх лежало на вишках цих кулів. І він сховався там, за ті кулі.

Вояки заходили до хати. І говорили. Більше того. Вони попросилися на ніч. І ночувати пішли у клуню на горище, де лежали ці кулі. А той чоловік був під низом. Тільки солома роз'єднувала ці душі і серця. Вони були по обидві сторони барикади. По обидва боки барикади. І можна уявити настрої батька, і матері, і можна уявити усе, що завгодно, що мали робити. Треба було і відповідати, і говорити, і вони ночували три ночі на вишках. Це можна було і кашлянути, можна було і уві сні, якщо той сон був, чи захропіти, чи проговоритись... Все могло бути. Але нічого того не сталося.

Після трьох днів вояки від'їхали і повезли свою кухню. Я пам'ятаю, вони й мені давали, здається, обідати. Я пам'ятаю той вогник, який ішов від їхньої кухні, це голубий вогник. І ось уявіть сонячний весняний день. Для мене це була тільки одна висока благість, для дитячої душі. Але уявіть, що творилося в дорослих душах. І що би могло витворитись пізніше.

І от коли вояки від'їхали, вийшов той чоловік із-під кулів, і в осяянні весняного сонця, тієї високості, посеред двору стояли і батько, і мати, і син - цілі допоки і неушкоджені. Життя продовжується.

І от коли вже тепер я так десь осмислюю інколи той епізод, той випадок із дитинства, який був у реальності, то я думаю над тим, що те, що для людини

неможливо, можливо десь Творцеві. Усі ми є діти Божі попри ту роз'єднаність, яка панує між нами, яку витворює людина сама. І коли це потрібно, то в неймовірних ситуаціях Господь оберігає життя і тих, і тих, і нагадує нам, що існуємо для якогось вищого чину.

Такі реальні картини, які бувають в житті, і стають об'єктом художнього відтворення. І коли я думаю над тим, що якою б високою не була та драма, яка розігрувалася у цих душах, якою б великою, напруженою вона не була - усе таки отой момент, ота висока ясність весняна, ті небеса, отой простір, оті дерева, і білі побілені хати хутірські, що поміж дерев проглядували - уся та благість є щось вище, від Бога, отакі, значить, драми понад тим могли розіграватись. І я тоді подумав... Не тоді подумав, а можливо, потім визріло, й тепер ось міркую, що такі високі стани усесвітової краси, які посилаються і охоплюють простір, а десь обшир і більший - вони є у довгій прогляданні, можливо, дуже цінні. І що саме от цей момент, оцей замір і послався, щоб не розігралася в цьому моменті драма. І те, якими були і батько, й мати, і син потому, як вони дивились, підносять на розуміння цих істин Божественних, єднає із розумінням художності. Воно невіддільне, як ознака цього світу, в якому ми перебуваємо і який ми повинні зберігати, удосконалювати, як і власну душу, не руйнувати його, як наразі ми бачимо, коли унаслідок господарювання, часто непродуманого, зникають поетичні знаки землі. Зникає те, що заповідано нам від віків, раніше тобто.

- Вміння запримічати, а потім і вирізнявати згадані вами поетичні знаки землі не приходить, очевидно, саме по собі...

- Коли вже поставало доросління, художність входила в мою душу також із прочитання книжок, із прочитання чогось того гарного, написаного в інших творах. Тоді важко було на книжки, але як уже десь років десять мені минуло, я вже пас корову, пас товар, і читав. Читав Михайла Коцюбинського, і, пам'ятаю, дуже так мені чогось тоді клалося на душу. І оті переживання, які були навіяні художнім твором, я намагався узгодити із тим, що є у житті, що є в доколишнім світі. Як воно узгоджується, як воно поєднується. І часто тоді вже над цим думав. Мені все чомусь вважалося, що світ, який зображений в книжках, принаймні у творах Михайла Коцюбинського, є красивішим, аніж наша та доколишність, навколишній цей світ, якою є наша природа. Мені чомусь все так вважалося, що це десь має бути інше, на інших територіях. Мені так хотілося ці краї побачити і відчувати щось. А насправді це ж є і в цій місцевості також. А то є мистецька штука і вона має таку силу діяти.

Пам'ятаю, як я читав "Дорогою ціною", і це згадується в моєму романі "Дорога до матері", як пробиралася через очерет, комиші Соломія. І це так діяло, впливало на мене. Я у такій живій реальності намагався хоч частинку з того побачити.

Мені ще тоді так здавалося, що із дорослінням світ якби зупинявся, якби хотілося затримати той час. Що от настає пора цвітіння, і мені хотілося б зафіксувати його, що це так має бути, якби затримати цей момент. Оця спрага затримати момент перебігу природи, перебігу життя природи - воно також є вже як процес художнього творення. Як його стримати, яке воно прекрасне.

І от я ще скажу, що десь пізніше, в новітні часи, як Уласа Самчука прочитав... Як я був у селі, біля колгоспної контори і там газета "Сільські вісті" ще вивішувалася, вже зараз не вивішують газет, і там друкувалися уривки. І почав читати, бо ще нікого не було. І там прочитав якусь таку розкішну дуже картину. Картину наближення осені, коли сонце, здається, при заході, клало доокруги виразні ознаки осені. І десь я глянув так на луги, десь за ріку поглянув, і так усе мені здалося, що край цей побачивсь наш. Побачився так само прекрасно, так само, як і в творах Михайла Коцюбинського. А чому? Бо я вже знав, що Улас

Самчук, то ніби наш земляк, що це ближче до нас. Це не є якесь Поділля віддаленіше, чи Бесарабія, яка там описана, а це є ближче, це є тут, це поряд, ось ця краса.

І ось так узгодити красу довколишнього світу і те, як діяли на мене твори мистецькі, в даному разі твори літератури, я намагався десь і пізніше.

Пам'ятаю, це вже був п'ятдесят другий рік, ми із братом старшим, а ще й з сусідом, мали йти на Всеношну до церкви у сусіднє село. І так радісно мені було, що це хоч і ніч не спати, але там перебути, побачити.

Ми вийшли з дому уже коли вечоріло. А тоді темніло швидко, перед Великоднем завжди місяця немає. Тобто він у тій фазі, коли ввечері немає. І коли ми йшли, я побачив тополі десь на дорозі, які вони були, так пірамідально підносились. Я побачив ці хати... І це все так діяло дуже і дуже поетично. Це незрівнянно поетично діяло. А коло церкви тоді ще вогні розкладали, світилося. І зібрання великого числа людей, і очікування саме, що ось настане ранок, настане свято, і настане Воскресіння. І що це велике рокове свято... Все так діяло на мою душу... Тоді вже мені було чотирнадцять років, наближалось. І це діяло так вражаюче, так сильно, що я, коли повернувся, то написав оповідання. Почав писати ще десь на третій день Великодня. І написав доволі велике оповідання, де подетально описував усе те, що я переживав і що ми бачили, і як ми йшли, як поверталися, і який був ранок. І на той час, то я вам скажу, ми таких творів у школі не писали, бо тоді школа була заідеологізована. І якась така причетність, що це я його записав, воно мені поруч написаного іншими здалося таким недосконалим, що я і соромився його, і не показував нікому. І воно лежало довший час на горищі те оповідання. І коли вже я був дорослим, уже працював у газеті, вже писав, я на горищі відшукав це оповідання, але на той час воно здалося мені наївним. І я його знищив, просто викинув його як не варте нічого, уваги. І тільки ось пізніше, десь під сучасну пору, коли життя простує до завершення, що доля ця моя літературна не є звершеною так, як би хотілося, то я згадую про те оповідання, що нащо було його знищувати, хай би воно зберігалось. Воно стало для мене дорогим і щораз стає дорожчим. Оце оповідання як вияв дитячої такої безпосередності, наївності. Ми про це будемо говорити ще, про наївну художню творчість.

А ще хотів би тепер згадати із дитинства про перегук саме життя і саме мистецької штуки, як вони можуть діяти на людську душу. Я чомусь це розглядаю і зараз ось так осмислено уже в нерозривній єдності, Що тільки жива реальність, якщо би ми уважненько до неї приглядалися, і прочитання, перегляд мистецької штуки можуть сполучатися і діяти на нас невідворотно, сильно і робити у нашій душі свято, і дарувати нам радість. І життя наше стає повнозначне.

Я вам скажу ось про який ще епізод, як ми пасли ось тут поряд товар. Це вже були роки сорок восьмий чи сорок сьомий, як десятилітній був, і далі. На хуторі, то була мазурська слобода... Мене часто питають, де той хутір Наталія... Насправді він має іншу назву, але в моїх творах я називаю його Наталія. І на цьому хуторі, де вже нікого не було, раніше було чотирнадцять господарств... Я пам'ятаю, як горіла та слобода мазурська, і як наші батько й мати змочували у воді шматники й рядюги, і виносили їх і укривали стріху, щоб вогонь не доскочив. Пам'ятаю, яке ревісько худоби доносилося, людські крики. Це був сорок третій рік, мені вже п'ять років минало.

Це був такий дуже поетичний край, але і сумний, край мого дитинства. Я кохався в цьому краєві. Там були садки, великі гарні садки. Потім їх винищили. Був ліс. Знищили його ще одразу. Як ішов якийсь вояк я пам'ятаю, він ніби був у німецькому полоні, і такі худі ноги його в обмотках, і він стояв ось так над річкою, питався у Батька: „А де тут є Хотинь?” Батько показали: "Туди"... Так туди то

туди, а він каже: "Це не той край, тут була мазурська слобода і тут був великий ліс". Батько кажуть: "Той край, тільки лісу нема". Він дійшов і сильно подивувався, що війна зробила з краю, уже не той край, який відбився з його свідомості. Вона зробила край бідніший. І він подивувався сильно цьому, так і сказав: "Це не той край".

І той чоловік зайшов ще до родичів, ось тут, на Хотинських хуторах. А він був зголоднений, може, чим пригостили... Розказували потім, як він дійшов додому і на третій день помер. Але в його свідомості відбилося саме те, що це не той край. Бачите, як через конфлікти, у результаті того, про що ми говорили, нищаться поетичні знаки землі, які заповідані нам віддавна, які заповідані Творцем. І ми і цим збіднюємо самі себе. І цим збіднюємо, і рух наш уперед ніби обертається назад, як для того чоловіка, що він ішов до своєї домівки, а поетичні знаки землі не провадили вже його туди. Вони були знищені. І збідніло все довкола.

Але згадаємо оцю ж Наталію, так умовно названу і так будемо й говорити... Як ми пасли там товар і це була ціла епопея пастушого нашого життя. Були садки. Ми не дозволяли дозрівати плодів, обривали його раніше, іще зеленими, сливи, грушки, яблука. Але пам'ятаю, і це в мені підмітив старший уже хлопець, що я міг на кожній груші і яблуні, коли вже час дозрівання наставав, знайти одну жовту грушу, десть вона приховалася. І коли я знаходив, дозрілий цей плід, який від розбишацьких наших наскоків якось уцілів, то це було також як свято.

Я так любив цей хутір, місце це, де ми пасли товар. Там болота були, перше болото, друге болото. І я так любив цей край, що коли ми заганняли товар, то я йшов туди і в самоті ходив, просто так ходив, щось таке находило на мене. І я знову відчував якийсь такий сум, щось таке діяло, яке в тих болотах було...

От уявіть собі сонячний літній день, ніде довкола нікого нема, корчі, болото, росте осока і щось "угу-пугу" у болоті, як якесь нагадування. Це вже пізніше я прочитав вірша Миколи Вінграновського „На болоті” , де є рядки:

Хто розцвів, хто розцвів-	запитало.
Я розцвів, я розцвів-	відказало.
Хто помер, хто помер-	запитало.
Я помер, я помер-	відказало.
Що ж таке, що ж таке-	запитало.
А таке, а таке-	відказало.

Десть пізніше, коли я вже цього вірша прочитав, уже в дорослому віці, то одразу мені спогадався цей хутір Наталія і сонячний високий день, де я самотою ходив понад цим болотом. Як нагадування трагедії, яка розігралася була тут, воно висіло на цьому місці. Воно висіло як нагадування... От десть душа не могла дитяча не вловити цього. Як нагадування чогось того, чого би й не мало бути. Як дисонанс отій красі усесвітової, яка була покладена тут, у цьому місці і яка була порушена у результаті якихось дій людських, якоїсь трагедії. І яка ніби тепер збирається докупити ось у тому моменті. І десть якісь привиди, якесь щось там воно так у свідомість іде.

Уже пізніше розказували мені люди, що у тих місцях ходять телегузи - тобто увечері не можна туди йти. І за одним чоловіком ніби воно бігло. Воно нагадувало людину, але було як людський кістяк, і все світилося яскраво. І коли людина одмахувалася од нього і починала втікати, воно настигало її, і з переляку дехто міг загинути, погинути.

Взагалі десь я зустрічав і пояснення цьому випадкові, що це, могло бути, із кістяка людського фосфор вийшов, він нагадує справді людський кістяк. І коли одмахуватись, то воно збігається... Таке наукове пояснення є і десь я читав, чи казав мені хтось про те.

Але на той час, то це був край мого доросління, мого світобачення. Все - все сходилося на цьому хуторі. Але в таких чуттєвих вимірах! Тобто, що краса світу, висока дуже краса, яка там явлена на цьому місці, вона там сполучалася із смутком. Із смутком, який невідь від чого заходив.

Іще про одне я хотів би згадати у зв'язку з тим хутором. Там росло у полі просто, віддалено від тих садків, де були хати, три великих груші - дички. Дуже великі, якби дуби, ці груші були, великі. І коли гнилички уже падали, під осінь, ми збирали, а й вилазили рвати. А вдома вже ці грушки клали у сіно, щоб вони до смакових якостей доходили. Уже вдома, бо інші заберуть...

Часто нас на пасовиську заставляла гроза. Це коли десь погрімує так трохи, а потім, коли блискавки шматують, єднують оцей світ в одноразовому такому різкому спрямуванні, такому різкому освітленні небо і землю єднують буквально в цьому моменті. Мені так запам'яталося, і це було як вітер підніметься і вже почнеться дощ. Дощ такий сивий, така сивина цього дощу, а блискавки, знай, шматують небо. І худоба вже не хоче пастися. Худоба вже обмочла і обмочили ми, і вже треба гнати додому, і ми розгублені грізною такою стихією, і не знаємо, що його робити. І оці блискавки, які шматують, які буквально отак ізблизька навіть своїм вістрям вдаряють у землю, там десь пронизують наскрізь і світ, і землю... Вони так запам'яталися мені дуже якимсь тим, що дає стихія. І жахом таким, як на дитину він діє, дуже запам'яталося.

Але найбільше ще запам'яталося, як вітер у розбуянні цієї стихії, дощу шмагав ці груші великі, і вони аж нахилилися в один бік, туди десь далі, до Марини Сліпої, десь аж туди, на дальні хутори... І таке в проглядуванні цих груш було видиво, як вони витримують цю стихію, як вони ніби борюються із нею. І ось той спогад дитячий так часто надходить до мене.

Але якось у тих уже роках, коли я писав про квіти і дерева оповідання, я зайшов у Києві на Подолі у відділ мистецтв Центральної публічної бібліотеки. І переглядав там твори малярства із цієї теми. Що де про квітку є намальовано, що де про дерево є намальовано. Таке мене теж цікавило, щоб згадати кращі взірці. Мені подавали альбоми, різні альбоми, не тільки українських малярів, а й зарубіжних. І я натрапив в одному альбомі на картину якогось західноєвропейського маляра, не пам'ятаю якого вже століття. І я побачив картину, як дощ, ці сиві пасма прорізують аж від небес весь доокіл і вітер нагинає таке могутнє дерево, може, то не груша була, ні, але могутнє дерево. І воно нагадало враз мені оту картину з дитинства. Воно нагадало оті ізниклі груші, і я десь душевно став дуже наповнений в тому моменті. Відчуття краси, сполучення видива із природи, із дитинства і з мистецького твору, як подіяла та картина на мене, - вони створили таке диво в моїй душі, таке переживання глибоке, що аж і зараз воно стоїть перед очима і пам'ятається.

Так що єдність ось того, що ми бачимо в природі, і того, що навіює, дає нам мистецька штука, має для людини дуже велике значення. Про це треба говорити, мені так це здається, так я це відчуваю. Про це треба говорити, так воно має бути.

Світ дитинства - це дуже прекрасний світ, залишається на все життя невичерпним джерелом для того, хто прилучений до художньої творчості як автор, як творець. Так воно є для кожного. Це є природньо. А для мене, то це особливо. Тобто ця місцевість, де ми наразі перебуваємо з вами зараз, у Батьковій хаті, то була іще інша хата, ця вже постала пізніше, п'ятдесят четвертого року. Але місце те саме, воно є незамінним, воно є як для мене і як я тепер розглядаю своє життя, яке склалося так невдало і творчість так само склалася невдало, то це є місце незамінне. І воно є визначальне, справді, воно є визначальне для мене. І якби мені дарувалося ще якийсь час і здоров'я, і можливість, то я би все одно повертався до цієї теми. І у контексті, скажімо, пережитого уже такого, як тільки так і розглядаю тих людей, які відійшли, воно тільки так і стоїть переді мною, те завдання, щоби увести цю частинку цієї землі, де я побачив світ, увести її у контекст світового, якби сказати, осягання моєї свідомості, осягання моєю свідомістю цілого світу. Я би хотів, щоби ця частка світу так була сполучена з усім великим світом і з усіма іншими місцями, як щось таке невід'ємне, як те, що має якесь значення, що має значення взагалі у контексті світобудови, загального нашого життя, так і в контексті саме художньої творчості.

Я би був щасливий від того, щоби якесь маленьке нагадування про цю місцину ось у тому, що я пишу, що ще можу написати, що видав, що ще можу видати, надрукуватись, десь було кимось завважене, хоч би однією душею. Я був би щасливий дуже від того.

Я хотів би, і моя мрія з дитинства, із юності особливо, і в зрілі роки була побувати в дуже багатьох місцях світу. І побачити їх, пізнати. Та про це я і в романі своєму першому пишу. А й тепер хочеться, хоч здоров'я нема, мені хочеться побувати в інших країнах, побачити інші світи, просто побачити. Але вже навіть побачивши їх, то вже в іншому осяганні зору і присутності своєю у цих інших світах уводити у контекст цього бачення саме цю місцину. Це є моя тема основна, це є тема, про що б я ще міг писати. Вона обов'язково пов'язана із цим місцем.

По-різному можна дивитись і на Землю, і на життя, і на цих людей, які тут перебувають. Все це прекрасно, наша Земля прекрасна планета, і цю красу творять квіти і дерева, як я про це писав у своїх книжках, як висловлюю інколи, коли мене запрошують виступити, сказати з цієї теми щось. Я пам'ятаю, десь на початку перебудови, десь наприкінці вісімдесятих років, у Києві я був, приїздив американський астронавт, здається, Джеймс Ірвінг його прізвище. І він побував на Місяці. Він не перший астронавт, який побував на Місяці. Він побував, здається, 1972 року. Зустріч була в молитовному домі у Святошині. Дуже було багато людей, і виступав цей чоловік, полковник Джеймс Ірвінг. Невеличкий на зріст чоловік, розказував, а перекладач перекладав, показував він фільм про перебування на Місяці своє. І дещо він говорив от з таких високих істин, які мені запам'яталися, тепер навіть я згадую - він заснував церкву "Високий політ". Розказував, як він зійшов на Місяць, побачив цю пустельність, і щось там вийшло було з ладу в тому апараті, і він подумав тоді: "Як же я тут залишуся сам серед такої пустелі?. І з ким?" І знаходило на нього, що він з Богом залишиться тут.

І потім знову, як він уже вдруге піднімався по сходах, щоб злітати, а сам маленький на зріст, а сходи то були ціпки, відстань між ними була велика, і тяжко було підніматися. І він думав, як знову він тут останеться. І знову та сама відповідь надходила до нього. Розуміння присутності Творця і в такому віддаленні.

Коли летів уже назад, то він бачив, показував нам кульку невеличку зелену, якою бачилася для нього Земля. Дуже маленька зелена кулька. Але не це подивувало його, що Земля така маленька виглядає. Його подивувало інше. Що на цій маленькій кульці є чотири, тоді було чотири, мільярди людей. І кожна людина має душу. І в кожного ця душа різна. Він іще подивувався був, чому, о Господи, серед чотирьох мільярдів людей ти сподобив мене долетіти на Місяць і побачити, відчувти той великий, недосяжний для кожного, для всіх інших простір.

Таке запитання, як я уже осмислюю тепер, може задати кожен із нас. Чому, о Господи, сподобив ти мене узятися за перо? Чому, о Господи, сподобив ти мене робити добрі меблі або шити добре взуття, або займатися добре кравецтвом, або рільництвом? Таке питання, по-моєму, має задати собі кожна людина, і прагнути сповняти свою справу, наближаючи її до досконалого виконання, до досконалості. І коли ми так усі думатимемо, життя наше буде набагато повнозначніше, набагато багатше, набагато радіснішим для кожного із нас зокрема і для всіх разом.

Пройшло кілька років по тому, як виступав отой американський астронавт. Я на Сирці зайшов від втоми, не пам'ятаю, яка це була вже пора року, зайшов від втоми цілоденної відпочити додому, приліг, але включив радіо, передавали новини. І я почув серед новин таке повідомлення, що десь там, в Америці, на шістдесят першому, здається, році життя помер американський астронавт Джеймс Ірвінг. Я одразу згадав ту зустріч.

Зустрічі, які відбуваються у цьому світі із нами протягом усього життя, є різні і дуже повчальні, які заставляють нас замислюватися і оцінювати себе, свою присутність в цьому світі, своє призначення в цьому світі. Але щоби мені, якби була така можливість, я ж кажу, побувати ще в інших світах, то неодмінно центр усього мого думання і все моє думання оберталося б довкола нашого хутора. Це незаперечно і це я кажу, відчувши серцем незамінність цієї частки Землі для моєї душі.

Бесіда третя.

МИТЬ ПОДИВУВАННЯ

- Андрію Івановичу, Ви розповідали про своє перше оповідання, ще дитяче, підліткове, яке потім, уже будучи більш зрілим, оцінили як примітивне і десь втратили, хоча сьогодні можна тільки пожалкувати за цією втратою. А коли вдруге спробували взятися за перо?

- Сталося це уже десь пізніше, і ті спроби, які я робив писати, уже були не такими природними. Унаслідок системи виховання, унаслідок того, які твори ми читали тоді в школах, по іншому вже хотілося komponувати, вироблялась інша уже схема, і це вже не та була форма вислову, не та форма пошуку, власне душі.

Але я тут би хотів сказати про такий момент, про таку мить, як у житті, так і в мистецтві, як момент, мить подивування.

Дитина з'являється на світ... Уперше відчуває, запам'ятовує, її свідомість включається в обіг, якби сказати, усесвітової свідомості на цім світі. На все життя запам'ятовує. І це великий момент подивування.

Ми дивимося, дорослі, на дитину, яка з'явилася в цім житті, завважуємо її першу ангельську посмішку. Бо посмішка дитини, немовляти, яка вперше з'являється, це кажуть, посмішка самого ангела. І ми подивовуємося тому. Дитина робить перші кроки. І ми подивовуємося тому.

Астронавт, який уперше ступив на Місяць, у подивуванні сказав: «Маленький крок людини, великий крок людства».

Це усе миттєвості нашого життя. І миттєвості подивування.

Людина у цім житті у перебігу повсякдення мала би подивуватися кожній миті. Це в першу чергу радісне подивування: сонце сходить, лагідний прекрасний день настає. Ми подивовуємося. Заходить вечір, тиша залягає, сонце ховається, смерковість настає... І ми, стомлені днем, очікуючи відпочинку у моменті за день, подивовуємося. Усе це прекрасні миттєвості подивування.

Зріють почуття у молодих серцях, і вони подивовуються цьому незнайомому, такому незнаному бринінню їхніх сердець. Це все моменти подивування нашого життя.

Щось добре звершується у нашому житті - ми подивовуємося. Зводиться будинок новий - ми подивовуємося. Ми висіваємо у землю насіння і воно проростає колосом - ми подивовуємося цьому. Ми садимо дерево і воно з малого деревця виростає у велике і приносить плід - ми подивовуємося цьому.

Людина не може не подивовуватися цьому різнорухому, барвному і безкінченно змінюваному світові. Такий закон природи. І це було, очевидно, також у замірах Творця.

Подивування - це стан уже нашої душі, це те природне і те високе, яке мало би завжди бути присутнє.

Ми подивовуємося високим з'явам у світі, у житті, у природі, але ми так само подивовуємося, і це вже як протилежність, з подивуванням зустрічаємо щось і негативне як, скажімо, розгул стихії, від якого у безпорадність занурюється наше

єство, коли застає стихія десь серед поля, чи в лісі, чи де би то не було. Стихія грізна, і на людське серце кладеться подивування у такому розпачі: як це могло так статися? Ми просимо заступництва і помочі. Людина подивовується від несподіваних утрат, які приходять в родину, втрат рідних.

Ми подивовуємося будь-якій найменшій втраті. Що втратили щось і вже його нема. Все також миттєвості і такого подивування.

Горить хата десь на хуторі, і одразу реакція людей, вони подивовуються: «Від чого це сталося?».

Це моменти негативного подивування у житті. І це також природньо, як сув'язь нашого щоденного перетривання у цьому світі. Так має бути. Адже за найтяжчими, найболючішими утратами, за великими, небаченими розгулами стихії, які особливо відчутно і особливо часто у новітні, у теперішні часи нашу землю укривають, і ми це бачимо, і ми це чуємо з інформації зі світа, настає момент просвітлення. І це також велике, це ще більше подивування, яке може наступити від того.

Згадаймо, що такі моменти і в мистецтві, і в архітектурі є в основі кожного твору, чи то малярського, чи то літературного, чи то й музичного твору. Уже бринять, уже закладені ось ці моменти подивування. Вони є як вияв передусім того подивування, яке бриніло у серці автора і яке частково виклалося у звершеному творі. Без подивування ми не мислимо процесу художньої творчості. Ми не мислимо процесу творення художньої речі. Без моменту подивування не може бути художнього твору.

Згадаймо із «Робінзона Крузо», як герой після розгулу великої стихії, після того, як усі друзі його загинули унаслідок катастрофи великої в морі, він залишився живим. І коли він дійшов до усвідомлення, до осягання своєю свідомістю цього моменту, що він залишився живий, він сильно подивувався: а все-таки їх нема, а він один ще залишився, і життя продовжується. Життя іще перетриватиме, не дивлячись ані на що. А ні на самотній безлюдний острів і на ті усі пригоди, які доведеться йому пережити тут упродовж десятиліть. Життя триває. Але той момент осягання, що доля, що Творець уберегли його, Коли нікого не позосталося, це був момент великого подивування.

І коли я читав цей твір у шкільні роки, то цей момент так дуже неусвідомлено я відчув, це був момент того великого подивування. Бачите, як, здавалася б, така ситуація життєвська, яка перейшла в мистецький твір, у твір літератури, що вже ось протягом століть зворушує людські серця, знайшла таке яскраве, виразне творення - усе це є те, що в основі лежить і процесу творення художнього твору, і в самому художньому творі бринить як його велика якість, як його висока ознака. Це те, що діє, це те, що зворушує.

Я перечитував «Робінзона Крузо» років десять тому, на хуторі, і цей момент подивування мореплавця, якого пощадила доля і викинула його на безлюдний острів, але вцілілим, цей високий момент подивування забринів у моїй свідомості уже, як би то сказати, уже у моєму світосприйманні, через і мій власний життєвий досвід, через досвід сприймання творів літератури. Це все те, що так зворушує людську душу. Я писав про це вже і зараз хочу нагадати. Просто згадується воно у зв'язку із нашою сьогоднішньою розмовою.

Як мені на хуторі років кілька тому довелося пережити такий період дощів, як зараз ось ідуть дощі, також затяжні дощі, а тоді вони не вщухали цілих аж три чи чотири дні. Розхитало березу під самісіньким вікном, яка загрожувала ось-ось упасти, не відомо, як би обернулося із хатою - також розрушило б. І вода підступала під самий двір, під комору. І з другого боку також я був оточений водою. І сіножатки, луги, розлилися по них води, були затоплені аж попід самі

уцілілі самотні хуторські хати. Аж коли я виходив, то собі так міркував, що ті, хто будував хати на вищих місцевостях, десь були господарі догадливіші і брали це в основу, що може розлитися так вода. А коли я бачив, що десь хата стоїть в долині, або місце такої хати, що була колись на хуторі, уже затоплене, то я думав, що ті господарі просто тієї такої ймовірності природи не врахували.

Я згадував, як мені розказували Батько про велику воду 1924 року, коли ще не було нашого хутора й нашої хати, але тим місцем гналася вода. Цей момент є описаний у моєму рукописі.

І я згадував листи Ольги Фрейденберг до Бориса Пастернака із книги "Листування Бориса Пастернака", де вона писала про велику повінь, про жахи 1924 року у Ленінграді. І що коли вона йшла у двір, то п'ятиповерхові будинки були затоплені до кількох поверхів. І я чомусь подумав, може, це проходила і в нас якась смуга тієї повені, дощів з Балтики, і в нас були дні згасаючої стихії, а там ще ці хвили були такими широкими.

І я думав, як перебути ніч, чи вирушати мені, чи залишатися в хаті на хуторі. І я залишився. Який то був сон в очікуванні, що вода займе уже повністю луга. Але я дочекався ранку. І настав ранок, прекрасний ранок. Вітер вщух, усе втихомирилось, зійшло сонце. Сонце червоне відображення клало у воді і довкруг. Весь хутір у воді. Потім сонце піднімалося вище і вода блищала, зблискувала під сонячним промінням. І це було таке диво, це було так прекрасно. І оцей спокій, який настав після розгулу стихії, яка була таким подивуванням для мене, як для самотньої самотньої людини на хуторі... То цей спокій у природі, ця велич, якась вона такою благістю невимовною нагорнулася на моє серце і такі високі почування надійшли, що я подумав: а задля такого моменту, задля такої миттєвості, то можна було іще пережити щось і жахливіше.

Бачите, як у цьому житті, якщо би уважно так придивлятися, то як усе воно взаємопов'язане. І ось розгул тієї стихії про це говорить. Як мир після війни буває, яка висока ясність надходить. І як бринить воно у світі, і як кладеться на серце. Так після розгулу стихії, яка могла би обернути і житло, і людину, часто ось таке заспокоювання у природі кладе високі знаки краси довкіл. Це те, що посиляє нам, незалежно від людини, сам перебіг життя, сама якби природа, що посиляється десь ізвище, і людина безвільна щось змінити в цій грі.

Але багато є таких моментів у житті, коли усе залежить від людей. І люди також подивовуються. Вони подивовуються добре зробленій кожним роботі. Але людина подивовується і усіляким вчинкам недобрим, що йдуть від людей. Людина подивовується цьому, і це також є природній стан душі людини. Це все так. Але гірше, коли в житті зникає в людській душі подивування.

Наразі і в моїх спостереженнях про перебіг нашого життя, скажімо, останнього десятиліття ми бачимо, як багато того, що би мало подивувати нас, воно уже не подивовує. І йдеться не тільки про вияви високого у природі. Ви зверніть увагу, чи багато зараз людей - які люди зараз метушливі, які вони зараз суєтні - і чи багато з цих людей подивовується таим високим станам довколишнього світу, які ще посиляються нам. Небагато знайдеться таких людей. Вони просто заклопотані, вони просто якби розшматовані тією такою ситуацією, яка поглинає суцільно їхнє єство. Я спостерігав це. Хіба діти. Але і діти також. Як ми вже говорили з вами, що вони надивилися фільмів із телевізії про жахи, про стрільби, про вбивства. Їхня свідомість уже відключається від дивини цього світу, від того, що він дивний і прекрасний аж по самі вінця. І це тільки наше серце відсторонює його, відсилає його від тієї краси. І тут можна сказати про те, і треба говорити про те, яку негативну роль може мати масова культура, як наразі спостерігаємо.

Ми повинні, попри все, утверджувати ту істинну цінність і те традиційно класичне мистецтво, яке хвилювало серця людські, зворушувало впродовж

століть, десятиліть. Все це десь ніби відгортається на заїнки, поза тим інші цінності шукає суєтна душа сучасної людини. І це все є тривожне, і дуже тривожне.

Я згадую, років двадцять тому - це раніше настав той момент - як я вже писав також про це, як помирав наш старший брат. І дев'яностолітній тесть його сидів коло нього на хуторі, і горіла сусідська хата, загорілася. Десь їхали, десь ішли люди, гасить збиралися. Хата горіла вже так, що полум'ям світилися ребра лат на стрісі тієї хати. І подивився цей дев'яностолітній дід, дуже мудрий чоловік, і він сказав, що колись, якщо горіла хата, то це було велике диво, і люди сильно подивовувалися: хата згоріла! І він казав ще: «А тепер, якщо горить хата, то питають: «А оно одна згоріла?» Тобто люди перестали подивовуватися навіть таким явищам.

Це, здавалося б, сказано так просто, ніби нічого за цим нема, а насправді за цим стоїть небачення душі, відсторонення тих людей, які подивовувались і вже не подивовуються, що згоріла хата. «А оно одна?» Навіть якщо десяток, сотня згорить - нема різниці. Це, повірте мені, недобрий знак. І це має звучати як пересторога, що ми ідемо, ми простуємо у тому напрямку, де дуже близько до прірви. Ми наближаємось до неї. І наше завдання, наше, якби сказати, сумління і призначення зупинити цей крок, повернутися до того місця, хоча би намагались повернутись до того місця, де зроблено перший фальшивий крок.

І той дев'яностолітній чоловік сказав був, що він пам'ятає із молодих, із юних літ своїх, як у Хотині пішов з рушницею чоловік у ліс. Він стріляв звіра, а вцілив у людину, яка була там. І вбив її. І це було велике подивування: вбито людину. І людину цю поховали, і пройшов час, збігали дні, збігали тижні, місяці, роки, а люди усе не переставали тому подивовуватися: як же ж це так могло трапитися, щоби йшов з рушницею в ліс, а інший пішов просто так, чи ягід збирати, чи з якихось інших причин, і ось вистрілив у звіра, а вцілив у чоловіка, і не стало людини. Це надовго було подивування, що аж доніс його цей мудрий дев'яностолітній чоловік до моєї свідомості.

Іще я пригадую щось і вичитане на зразок цього. Коли я читав «Окаянные дни» - щоденники Івана Буніна, і там також підкреслено цей момент, що коли розстріляли сім чоловік, чи скільки він там назвав, не пам'ятаю, то це було велике подивування, а коли розстріляли сімдесят, сімсот - уже не подивовувалися.

Це дуже жахлива прикмета, це недобра прикмета, що із наших сердець зникає така прекрасна ознака, така прекрасна здатність нашої душі, людської душі, дитинна, я би сказав, властивість подивовуватися. Подивовуватися всьому живому, подивовуватися перебігу життя у його різноманітних виявах, перебігах. Це дуже насторожує. І це мало би тривожити і ставати об'єктом нашого занепокоєння, і в літературі так мало би бути. Але ми спостерігаємо, що ці моменти подивування вони зникають із літератури, із творів, які видаються тепер. І десь на них є кошти, і десь те видається, десь пропагується, десь звучить по радіо, по телевізії показується.

Це все мало би нас насторожувати. Нам би більше треба би було включати в обіг творів класичних і тих, які зараз творяться, які є написані, я певен цього, такі твори є, які кличуть... Може, не так, не кличуть, а в яких відбита ця дивність, оця краса світу, краса, яка у людських душах бринить, дитинно, первісно. Це ми мали б підтримувати у людських душах і це мало би включатися у процес функціонування художнього твору. І таким чином література засвідчувала би свою дієву функцію.

Ми маємо можливість спостерігати, що в останнє десятиліття у зв'язку з окресленими причинами нашого суспільного буття, і література, і мистецтво

істинне, класичне, відсторонюється десь убік, як щось таке, як маргінес, щось віддалене, щось непотрібне, не варте уваги. Так дивляться, по-моєму, на справжні речі і наші правнуки, і наші вельможі, хто має, володіє... Це все моменти нашого сьогодення, на них треба звертати увагу.

Сучасна людина, яка загнана, багато людей загнані, якби сказати, відторгнені від життя, що їх самий оцей перебіг життя, самий процес відчуження матеріальних засобів відкинув убік, вони не мають нічого. Якщо вони щось і мають, їх намагаються поставити в такі умови, щоб від них абсолютно нічого не залежало. Тобто людина втрачає під собою будь-який ґрунт для прожиття, для утвердження у цьому світі. А разом з тим і втрачаються ось ці високі духовні цінності, з тим відстороненням. І воно дуже пов'язано, як у житті, так і в мистецтві, літературі. Воно дуже взаємно пов'язане.

Я хочу ось взяти навіть із власного життя. Мені доводилось переживати різні періоди, такі неблагополучні у житті. І тридцять років тому, і двадцять, але останнє десятиліття для таких випробувань, саме у розумінні як для життя, є, по-суті, саме найстрашнішим.

Візьмімо цей хутір, де є моя батьківщина, де є Батькова хата, Батькова земля колись куплена. Комусь потрібна ця земля, комусь потрібний цей малесенький шматочок первісної, іще збереженої там краси, яку ви мали нагоду, можливість бачити і де ми з вами проводили першу бесіду.

Це тиснення упродовж десяти років таке відчутне як для одинокої, самотньої, незахищеної, хворої, скажемо, людини. Інваліда, скажемо, безпомічного. Воно є настільки вишуканим, настільки якимсь... І я також доходжу до того, що я перестаю усьому подивовуватись.

Коли в мене розбили цю хату перший раз дев'яносто другого року, позабирали рукописи і всі речі... Як це було знову туди вертатися, як облаштовуватися... Як це все було мені не просто дуже і дуже важко. Та я іще подивовувався.

Як почали удруге, втретє, вп'яте, вдесьте розбивать, як минулої весни забрали все, аж до нитки, аж до кварти пити воду... Я мав папір обгортковий здавна, кинувся, а його нема... Мені подарував племінник рукавиці теплі, із овчини, білі. Я загорнув їх у лахміття і кинув у таке місце, де зовсім би, здавалося, ніхто не зверне на це уваги. А ні, розгорнули те лахміття, знайшли рукавиці і забрали...

Я так зрозумів, що моя присутність на цьому клаптикові землі тимчасова. Але відчуття своєї батьківщини, ми говорили вже про це у першій бесіді, є також незамінним, таким важливим для мене як для людини і як для творчої особистості... Тільки оцей шматочок землі, тільки оцей хутір, тільки люди його - крізь це можу я дивитися на світ.

Я говорив учора одному чоловікові, що якщо хоче хтось чи відорать шматочок того двора, чи понищить дерева, то хай робить це в моїй присутності. Хоча...

Всохло було дерево у садку, буквально під коморою. Думаю, як його взяти, порізати на дрова. Аж зирк якимось - того дерева нема, забрали, у мою присутність, десь я був, може, в хаті...

Мені роблять так, що не вважають за людину, а йдуть прямо через двір, через пліт і розбивають, розривають його. Треба відійти десять кроків понад плотом - ні, він не буде відходити, а прямо при мені іде і відриває пліт. По людині самій. Одинокій, відстороненій ідуть потоптом. А я не один такий у цім ось світі, який ми бачимо. І це жахливо, повірте мені. Я як літератор про це говорю, я говорю про це переживання того, що увійшло в моє серце від життя і від того, що прийшло у моє серце від подивування.

Дуже важко щось переінакшити. Такі це є люди, такий це є світ. Але переживати це одинокій, незахищеній людині дуже важко, повірте мені.

Людині, яка непрактична. І що бринить у її серці?.. Ось завтра надійдуть нові поруйновники, повибивають вікна, заберуть квартиру, яку подарувала мені людина, давня знайома з молодих літ, дізнавшись, прочитавши про покражу в газеті. Це цінний подарунок.

І очікування, це завтра, ось завтра усе це буде, сьогодні воно висить на волосинці наді мною.

Ці поруйновники не зупиняться, їм потрібна частка, їм потрібний маленький клаптик цієї землі, де ще збережена краса у своїй первісній формі, яка у ландшафті ще збережена частково. Де іще збережена первісність світовідчуття у моїй душі. Але вже і вона втрачається.

Душа добивається швидше і скоріше, аніж ми руйнуємо світ, природу. Повірте мені. А людська душа добивається швидше і скоріше.

Це нелегке життя самотній людині на хуторі. Це оманливе думання чиєсь, хто подивиться на той клаптик і скаже: "Як тут гарно, такого місця нема". А таке кажуть і ті, що руйнують.

Усе важче діставатися десь до світа. Усе важче дістати щось на прохарчування, поки виросте щось своє.

От період дощів настав... Я абсолютно блокований на хуторі, і є дні такі, коли кумкаю без хліба в буквальному розумінні.

Город - на суглинкові, вигибає те, що посіялось і раз, і вдруге, не сходить і не проростає. Зійшла була редька із білими хвостиками. І я почав інколи по п'ять, по десять штук виривати її, брати до спожитку разом із листочками, сказав хтось у селі, що „і листочки корисні для нашого організму". І я подивувався навіть у душі своїй, що і це вже добре, бо за кілька таких редисочок з білими хвостиками треба було б у Києві платити гривню, якої немає.

Я й цьому фактові подивувався як радісній з'яві, що посилається мені.

І ось одного дня, вечір уже наближався, сказати, похмурий, я бачу: троє хлопчиків, таких уже більших двоє, перебігли садка. Я сказав їм: "Чого ви тут бігаєте, ідіть своєю дорогою". Ні о чім таким і не здогадуючись. Але десь через годину вийшов оглянути свого города. І на тих двох грядочках редиски червоненької з білими хвостиками, де була вона посіяна, уся вона, майже до жодної рослини, була вирвата і покладена на грядочках. У розорі лежало п'ять, чи менше, чи більше, де були відкручені редисочки, лежали оці листочки тільки. Решта була ще малесенька, але вони її вирвали до однієї.

Я і подивувався цьому, і побачив дитячі сліди, їхні сліди, свіжі. Вони це зробили і більше ніхто не йшов тудою.

І я подивувався цьому. І не подивувався. Вони полишили мене і такої можливості посмакувати моїм вирощеним овочем. Це факти нашого життя, і вони, я певен, не з одним так трапляються. І це жахливо. Це діє, повірте, на людську душу руйнівню.

В мене ще залишилась морква, буряки, картопля. І якщо я застану їх завтра повністю вирватими, сплюндрованими, я не подивуюся цьому.

Якщо я застану повибивані вікна - не подивуюся цьому, я готовий до того.

Я готовий до будь-чого, що може статися із цим закутком. Я перестав подивовуватися.

Але те, що можуть учинити зі мною, може, сховане десь, тому що вони можуть розробляти інші плани і те застане мене зненацька. І таке може бути. Але навіть і тому я не подивуюся. У моїй свідомості уже у зародку десь, у спрямуванні цієї свідомості вироблено одне: я нічому не можу подивуватися. Я загнаний у глухий кут існування фізичного.

І коли у міському помешканні за стіною роблять якісь сучасні супермодні ремонти, і свідомо також, замір -то відомий, вигнати тебе з цього місця,

розрушують твою убогу оселю, витворюють тріщини у стіні, у стелі, тріщини великі, і не знайдеш винного, і ні до кого не підступишся. Хтось із тих, хто опікає будинок, скаже тобі: "А, вы-то еще здесь? А почему вы не уходите отсюда? Вам давно уже пора отсюда уйти". "А куди?" - запитаю я. Але також не подивуюся.

А справді, куди мені виходити, коли життя іще продовжується? Але знаходить на мене таке: сказати і тим, і тим, зібравши їх до купи воедино: "А що ви хочете від мене? Ви скажіть прямо. Ви хочете цей закуток хутірський? Ви хочете це помешкання, щоб я ізвідти вийшов? Будь ласка, ви скажіть про це. Ви хочете, щоб я просто вийшов? Ви підведіть основу і виживайте мене звідси, і скажіть: "Ти іди, куди хочеш. Нам потрібно це, а ти іди". Ви хочете із життя мене вигнати? Будь ласка. У вас є нагани. Ви прийдіть і скажіть: "Ось ми прийшли, ти повинен піти із цього життя, бо те, що ти наразі маєш, воно потрібне нам. Не заважай". І я тоді, сповняючи християнський обов'язок, як це уже траплялося, мав би перехрестити їх. І щоб не увійшло це їм у гріх.

Задовольнити те, що вони хочуть, хай роблять. І це би було напрошки. А для чого оце робити, розрушувати, розвалювати стіни, не даючи на те ніякої допомоги. Для чого витіснювати і плюндрувати цього города і цю хату нещасну батьківську? Хіба би не можна сказати прямо у лице, що ви хочете? Я зрозумію.

Я як особа не потрібен у світі, який ми зараз переживаємо, не потрібен у цих цінностях матеріальних, які прокинулися в людей, що мають доступ до цих цінностей. Прокинулось, заповонило щось їхні серця, за чим вони не бачать більше нічого.

Але я подумав, що я би сказав їм і таке. Я повторив би класичне Лесі Українки: "Я маю в серці те, що не вмирає". Може, я сказав би їм іще щось із літератури, із мистецтва. Я би повторив їм слова нашого молодого, вічно молодого класика: "Можна розстріляти мозок, що народить думку, думку не убий". Це Василь Симоненко, може, не дослівно. Я би їм міг ізгадати того пастиря, архієрея, що на Дніпрових кручах знайшли його прах, тепер уже, в перебудовні часи, який був розстріляний, і рука його була згорнута, пальці, до перехрещення. Він ще встиг перехрестити і дати прощення своїм убивцям.

Я міг би їм навести іще багато чого, якби був даний мені час для опам'ятовування.

І я би все одно переконував їх, що цінності, як вони їх собі уявляють і гадають, є несправжніми, що вони є оманливими. Що цінності, які увійшли у моє серце від творів мистецтва, від літератури, є вартніші за їхні усі єврореманти, за їхні усі посягання. Вони набагато вагоміші. Це цінності вічні. Ті цінності - перебутні. Ті цінності їхні не витворюють тієї радості, того високого переживання, яке може покласти на людське серце світ, який створив, який подарував нам Творець. Тієї високої дивини, того високого співпереживання, яке кладуть у наше серце твори мистецтва, літератури. Це є незрівнянним.

Ну що є матеріальні цінності, навіть і великі? Ну що є за посягання, навіть і енергійні? Як згасають вони скоро, і як цінності впливають можуть із рук в одночасі. І енергійність за посягання також зникає. Але те, що посіяне від подивування мистецтвом, воно перебуває в людській душі до самого останнього моменту. Що аж так, як я намалював вам картину мого останнього моменту - воно і надійшло на мене. І це також мить подивування. І це також десь випростовує людську душу у те спрямування, якому межі немає, яке веде нас до вічності, до вічного осягання. Тобто ми десь зливаємося у співпереживанні краси світу і в співпереживанні краси мистецтва із тою високою, визначальною істиною, із тою суттю, яка людському розумінню, може, і непідвладна, але яка довкола нас. Як саме життя, як Творець, як творчість, як світ, як усе це.

Бо що є навіть світська слава, яка перебуде і вивітрюється із людської свідомості? Про це я навіть згадував у оповіданні, яке друкує ваша газета в останньому числі. Це все переходить, вічне зостається. Дивина світу і вічно перебуде мистецтво і література. Таке моє уявлення, таке розуміння мистецької штуки, таке розуміння життя, і світу.

А матеріальний світ, який перебуває в чийхось руках... Рано чи пізно настає момент, коли людина із жалем, з великим жалем може сказати, що вона нічого з собою не візьме. Ну, скажімо, може не так, як Олександр Македонський, що півсвіту завоював, але коли відходив, розгорнув свої руки, що нічого із того з собою він не забирає.

Така реальність нашого короткого земного перетривання, перетривання нашої сутності в цьому світі, наших земних і радощів, і жалощів, і всього, що відходить, переходить. Таке буття у цьому світі нашої душі.

І скрасити це наше життя, по-моєму, може тільки розуміння того, який же цей світ дивний і прекрасний. І допомогти в цьому нам можуть художні твори літератури, мистецтва.

Це неправильно, коли кажуть, що художність не може зараз зацікавити когось. "Ваш поезд ушёл", як сказав продавець на київській вулиці, коли я згадав і Буніна, і Шевченка. "Это не то, надо другое". Ні, по-моєму, це те. Нам треба повертати реальні цінності, уводити у колообіг функціонування справжніх художніх цінностей, як з класики, так і з сучасності. І вони будуть діяти на людське серце, вони будитимуть людську природу і зараз.

Цієї зими чи весни я мав нагоду і щастя виступати у київській школі одній, у педагогічному коледжі, в університеті Тараса Шевченка, у Бориспільському ліцеї. І ось недавно у Білківській школі. Я говорив там про квіти і дерева – це моя тема. Про красу квітів і дерев, про їхнє випромінювання краси, яка посиляється у душі людей. Я їм переважно читав вірші інших поетів. І Тараса Шевченка, і Павла Тичини, і Максима Рильського, і багатьох інших українських, російських, німецьких поетів.

Я читав їм ці вірші, у яких бринить зачарування зеленим світом. Моїми слухачами були учні, їхні наставники. Я не знаю, як моє слово сприймалося, але я стежив за тим, яка реакція на той чи інший вірш, який я читаю. І я бачив зацікавлення, їхні лица просвітлювалися, що відбувається якийсь рух у людських душах, що це діє. І я мав від того велике щастя, повірте мені. Я мав від того велике щастя.

А ось недавно, після останнього виступу, вчителька з Білківської школи у вашій газеті надрукувала про цю зустріч свої враження. Я зворушений цим. І не тільки тому, що там десь сказано похвально про мене. Я відчув у перебігу цієї зустрічі зацікавлення цих людей тим, що я читав із інших поетів. Я це відчув. І це наповнює моє серце щастям. Більше того, я повірив, що справа, становище у нашій літературі є не таке безнадійне зараз, як ми собі гадаємо.

Ми повинні будь-яким чином, будь-якими засобами уводити в функціонування, у процес функціонування твори нашої, зарубіжної, світової класики. Ми повинні серед школярів особливо давати нове тлумачення художньому творові замість того схематичного тлумачення, яке надавала їм шкільна програма упродовж десятиліть. І, в якійсь мірі, продовжує надавати зараз.

Ми повинні руйнувати цю схему, ми повинні до дитини доносити чуття справжнього художнього слова. Ми повинні тлумачити його дитині. І ви побачите, як дитяче лице заясніє. Я мав щасливу нагоду у цьому переконатися.

Ми повинні вернути сучасному світові, який розхитується під дією нашої душевної суєтності, загнаності окремої особистості у кут, оту мить подивування.

Ми повинні уводити в реальне звучання художню творчість, класику нашу. Але як часто ми бачимо публічне паплюження особи наших класиків. Ми це зустрічаємо і бачимо. І також подивовуємося спершу, а також потім перестаємо подивовуватися, що це так можна писати і про Шевченка, й про Лесю Українку, і про Ольгу Кобилянську. І яка там є доцільність?..

А як би прекрасно було витлумачити їхні неперехідні за виразністю, за неповторністю художні образи, сказати б, позачасовим їх сяганням. Як сприйнятливі зараз ті ж новели Ольги Кобилянської чи вірші Лесі Українки, і Тараса Шевченка, і проза Михайла Коцюбинського.

Ми повинні вводити ці твори у контекст функціонування художньої творчості, масового функціонування так би мовити. Це буде найвища оцінка спадщини цих мистців поза тим, що ми на різних рівнях справляємо їхні ювілеї. Це буде поза тим. Бо ювілейна слава - вона є ювілейна слава. Ми просто ніби поклоняємось особі цього творця, але більш за тим нічого... Ми повинні сприймати їхні твори, ми повинні співпереживати їхні твори. І вони дадуть нам велику користь для душі. Вони спрямують нашу душу в інше русло, на шлях істини. Ми станемо іншими. І тоді стосунки поміж нашими людьми будуть зовсім іншими, і поміж тими, які володіють під сучасну пору і мають доступ до багатства, до всіх благ. І поміж тим, які нічого не мають. Будуть зовсім інакші стосунки.

Бо річ же не в тому, що ці люди є, так би сказати, володарями нашого життя земного, нашого перебування в цім світі, вони просто відтворюють ту картину світу, яка таїть у собі і вже зараз містить великі деформації.

Ви подивіться. Ті, що роблять євроременти у будинках, яким сто, а то й двісті років, вони буквально нищать ці будинки, ці пам'ятники архітектури. Ми мали би їх зберегти.

Як я став говорити з одним чоловіком у Києві ось таким, що що ви робите, ви руйнуєте знаки на цих будинках, він просто посміявся з мене. Я кажу: "Це пам'ятник архітектури". І я зрозумів, що саме поняття "пам'ятник архітектури" незрозуміле для нього, для чого воно і нащо воно. Ви уявляєте? Цим людям не можна довіряти спадщину, наразі яка є не тільки матеріальною, а яка є спадщиною і духовною. Пам'ятник архітектури. Це прекрасно, його не можна руйнувати, його треба оберігати. Я говорив про це... Але воно не доходить до них.

І якщо я буду говорити цим людям, що дайте гроші на видання такого-то твору чи такого, візьму свій навіть твір чи не свій, а твір класичний, іншого автора... Вони не дадуть ці гроші, вони просто можуть теж посміятися, вважаючи, що це щось те, що не варте уваги. Ви розумієте, яка картина zdeформована утворюється. Так не мало би бути.

Ці взаємовідносини у суспільстві мали би бути також цивілізовані, вони мали би якимсь чином бути формовані.

Ми збіднюємо себе, не відтворюємо ту картину суспільного облаштування чи формації суспільної, яка таїть в душах велику небезпеку у собі.

Таке хотілось би мені у зв'язку з цим питанням сказати, як воно поклатося у моїй свідомості.

- В розвиток розмови, яка відбулася, навіть не розмови, а Ваших роздумів, бо я сидів і мовчав, слухаючи... Було сказано Вами, що сьогодні зникає момент, відчуття подивування в людському естві, в людській свідомості. Але ж так само зникає оце відчуття подивування в літературі. Література сьогоднішня у багатьох випадках, порівняно з попередньою, класичною літературою, як її називають, більш, так би мовити, вилущена і менше містить моментів для подивування. Можливо, тому що і в душах літераторів теж меншає моментів подивування. Адже й літератор стає

справжнім письменником тільки тоді, коли в ньому щоденно виникає відчуття подивування і коли він прагне, воліє і може його передати словами, зримо на сторінках свого твору, донести його до читача.

Може, сьогодні творці, письменники стали більш раціоналістичними і творять не душею, а, скажемо так, розумом, конструюючи ситуації в своїх творах без отого внутрішнього подивування. Чи я помиляюся?

- Ні, Борисе Тимофійовичу, у ваших міркуваннях є рація. Я менше зараз і за віком, і за здоров'ям уже можу читати, та й доступу до читання того, що видається навіть у нас, інколи не маю. Це ж треба купити книгу... Але я щось читаю, щось слухаю по радіо.

Справді, елементи, мотиви отакого конструювання дуже і дуже помітні. Я вже говорив і про моменти компіляції...

Ось ми із одним київським літератором якось розмовляли про це, то він зазначив, що коли читає молодших літераторів, то не знає, хто в кого переписав... Так він буквально й сказав.

Чому це стало можливим? Це стало можливим, як я розумію, саме ось чому. Що десь літературний процес наш у зв'язку з тією кризою видавничою, настільки млявий... Він десь поза якимсь організуючим, самоорганізуючим тим плином, тією течією, яку повинен і яку мав, з історії літератури ми це знаємо, кожний літературний процес.

Візьміть таке. Художня літературна творчість перебуває поза державною увагою по суті і поза якоюсь такою концентруючою наразі організацією, яка би могла бути.

Ми ж не знаємо, а може, понаписувані є твори справжні, які би дали спрямування усьому літературному рухові, які би вирізнилися. Але вони ж не можуть бути видані з тієї простої причини, що ці люди не мають грошей, вони не мають доступу... І в той же час те, що видається...

Я зайшов якось у Спілку, й побачив на великому столі премійовані твори. Є десятки премій, і щороку їх число побільшується. Преміями нагороджується велике число літераторів. Та що таке премія? Премія - це щось таке дуже й дуже вирізняване, яке б ім'я вона не носила. Чи Василя Стуса, чи Григорія Сковороди, чи Тараса Шевченка, чи Нобелівська премія.

Це мало би щось у моєму розумінні бути дуже і дуже таке вирізняване. Наразі що виходить? По суті у ті премії укладається все те, що встигло видатися. Хто встиг видати, він уже підлягає до преміювання. Але йому просто повезло, він мав доброго знайомого, якого переконав, щоб дав гроші на це видання. І от видав і тут же відзначений премією... У нас ще й нема критики, яка б поставила на своє місце, на полицю, як це було навіть в 60-х роках, під час отої першої відлиги.

А то й справді іде плином якесь змодельоване, змодифіковане, сконструйоване. Як на моє розуміння, як я це уявляю, то навіть ті, хто компілюють із чужих свої твори і ніби видають за первісне, або з рукописів чужих - воно не є істинним.

Творчу особистість не можна повторити. І той момент подивування, про яке ми говорили, то воно має бути присутнє і в авторові, і в кожному засібно. І таким чином, що одного автора із другим не сплутаєш. Можна бути епігоном, можна бути компілятором, але повторити людську, творчу особистість не можна. І текстолог, літературознавець справжній він би одразу відсіяв би, яка вартість того, а яка вартість того. І він би отой момент подивування одразу зауважив би. Що у цьому творі відсутній момент подивування. Як у сприйманні автора, як це мало б бути, так і в дії наразі на читача цього твору.

Можна переконструювати, модифікувати, взяти щось із класиків, із сучасного, і з того, що видане, і з того, що ще в рукописі, якісь події, ситуації, якісь мотиви і

навіть думки. І почуті десь думки... Є ще й таке, що з розмов з літераторами той бере у свій твір і компілює цей твір як щось своє. Таке зустрічається, і потім висувається на премію.

Все це такі делікатні і дражливі моменти буття творчої особистості і взагалі перебігу літературного процесу. І за нормальних умов воно би не могло бути. А справді, мій такий погляд на сучасну літературу, принаймні на українську літературу. Може, воно так властиво й іншим літературам, і світовому художньому процесу, що десь отой момент подивування світом він є втрачений, він є десь відсутній. Втрачений уже як для автора, для глядача, для слухача. Усе це реальності нашого літературного життя. Я думаю часто над цими реальностями, але як їм зарадити - не знаю. Може, перебіг самого життя, перебіг нашого існування і творення тому зарадить.

Бесіда четверта

ПАМ'ЯТЬ РОДУ Й РОДОВОДУ

- Я, Борисе Тимофійовичу, хотів би згадати про таку ознаку нашого сучасного життя... За моїми спостереженнями, сучасна людина втрачає зв'язок з минулим. Це в багатьох періодах історичних таке було. І коли людина втрачає зв'язок, маю на увазі на рівні душевному, на рівні наших душ, зосібно кожної, на рівні роду і родоводу, коли людина втрачає цей зв'язок, коли людина втрачає пам'ять про своїх предків, то це також витворює деформацію. Деформацію у суспільному житті, у суспільстві. І це насторожує. І це загрозово.

Ось ви візьміть запитайте сучасну людину: хто її предки, рід? Вона може вам назвати своїх батьків. Вона може назвати бабу і діда по одній лінії чи по другій лінії. Але далі уже, буває, не кожний назве. А це неприродно. Мав би кожний зосібно пам'ятати про свій рід, про людей, які були в минулому в його роду, хто вони. І цей зв'язок із своїми предками як на рівні роду, так на рівні суспільності, общини, дав би нам оте пророковане пояснення: хто ми і чиї ми діти? І в багатьох моментах він мав би спрямовувати нашу поведінку.

Буквально минулого дня, коли я збирався у дорогу, на хуторі облаштував так уже свої справи: де що було, мисочку, яку мені позичили, іншу подарували люди, і ложку, і ножа,- найнеобхідніше - я намагався приховати так і таким чином, щоби воно ще збереглося до наступного приїзду і щоби нові нападники, поруйновники не могли б його знайти. Хоча навряд - знайдуть.

І ось коли вже я майже все зібрав... Це завжди такий клопітний, суєтний час, період десь цих півдня чи кількох годин, коли збираюся у дорогу, щоби нічого не забути, щоби усе було покладене на місці, щоби усе було приховане. І в молитві звертаєшся до Господа, щоб він оберіг цю оселю в благополучності до мого наступного приїзду. Так завжди буває.

І коли я вже зачинив двері, перевіряючи усе, хтось раптом брязнув дверима. А таке буває. Я можу сидіти кілька днів, і ніхто не з'явиться. А як тільки кудись вирушаю – хтось тут як тут. І часто це буває уже небажаний гість у перебігу окресленої ситуації.

Я потім таки підійшов, відчинив двері, але нікого не побачив. Погукав. Прийшов чоловік. Молодий чоловік, знайомий мені, і спитав мене: "Чи не можна води напиться?" І я йому дав напиться води, бо ще не вилив із відра, яке останнім мав приховати, виливши ту воду. І не приховав ще кварти як найбільшої цінності, чим можна почерпнути буде воду.

Цей чоловік напився і погукав хлопчика. І той теж напився. І вони подякували мені, і сказав я, що немає за віщо. І відійшли вони. Вони пасли худобу, череду поряд, захотіли пити води.

Але криниця, яка засипається уже, яку я з великими потугами відремонтував рік тому, вона закривається таким чином - зверху дощате таке накриття, а так як період дощів, zalivних дощів, то я накриваю плівкою зверху, яка рветься, і поліняччям, і камінчиками обкладаю. Щоби дощова вода не затікала так, не промивала... Криниця ця міленька, і води у ній мілко, неглибоко тобто, там три

усього круги. І все ж зрозуміло, для чого я це закриваю - від дощу. Кожний прихожий зміркував би так само, побачивши це моє нехитре таке накриття.

І от коли я вже зібрався і вийшов у двір, я побачив, що плівка моя пошматована, а поліняччя відкинута. І я згадав, що той чоловік, як пив воду, то він мені сказав, що ми думали, що там є банка біля криниці, хотіли напиться. А я не надав цьому значення і сказав, що ні в якому разі не йдуть до криниці, бо вона закрита і її не можна рушити, бо так само не закриєте, а потім туди потече дощова злива, заллє мені криницю, мені треба буде виливати цю воду, а я уже нездужаю. Це десь сто п'ятдесят - до двохсот відер вилити, я лічив, коли виливав. Це тяжко. Виливати треба круком, причандалля таке... Ну, важко це робити, іде в мене на це, витрачається з півдня, як не більше.

Отож я не надав тому значення, що він мені сказав. Але коли я побачив поруйноване накриття, моя думка одразу зреагувала стурбовано: він зробив, цей чоловік.

Я півгодини затратив ще, щоб віднайти плівку порвану, щоби її одну на другу накладати, бо суцільної не було. Приніс нове поліняччя, і так само й камінчиками, і поліняччям захистив цю криницю. Зібрався і дивлюсь, чи не погнав той чоловік свого товару. Пульсувало уже в мені бажання поговорити.

Цей чоловік молодий був іще й родичем нашим. Він мій правнук по лінії дядька Андрія, нашого Батька рідного брата старшого, 1889 року народження. Отого самого, який був в Америці з тринадцятого по двадцять перший рік. Він виїздив з Росії, а коли повернувся, то на наших теренах уже була Польща. І якимсь чином, я і зараз дивуюся яким чином, їдучи через Москву, а був це час великої громадянської війни, розрухи, він їхав через Москву із Америки, але повернувся із-за Случа, чогось із Балахівки, його підвозив один чоловік на Водохреща двадцять першого року. І він привіз важкі чемайдани із добром: із черевиками, із светрами, із хустками терновими, що у нашої Матері аж-но одна та хустка зберігалася до старості. Я часто подивовуюся, яким це чином йому вдалось усе уберегти.

Мало того, якимсь чином він привіз долари. І теж велике подивування, яким чином він міг, їдучи через Москву, привезти долари. І долари, видно, немалі. Як для кого. Але ще пізніше він купив чотирнадцять чи шістнадцять гектарів поля, і був добрим хазяїном.

І Батько нашій, як заснували цей хутір, у відстані кілометра жили від брата. Звісно, той був багатший брат, а наш Батько і ми були бідні. Але він дуже добре ставився до нашої родини і часто, як розказували Батько і розказували Мати, допомагав нам, як міг. Але й Батько йому допомагали - роботою чи порадою навіть господарською: де що посіять, як що зробити. Але він дуже багато допомагав, і був дуже шанованою людиною не тільки в нашій родині, а й серед інших людей.

І ось коли йшов сіножаткою до того чоловіка, що пас із хлопчиком худобу, мене доймала думка: "Що йому сказати?" Але коли я прийшов, сиділо двоє діток і він. Він здогадувався, про що я говоритиму. Та слова самі знайшлися. Я йому сказав: "Щоби ви більше ніколи не приходили до криниці моєї і не розрушували її укриття, я зробив його від дощу, хіба ви не знаєте?" А він мені відповів: "А я думав, що вас нема вдома". "Добре,- кажу,- але хіба я зайшов би до вас, чи заходив коли і ваша би криниця, чи щось інше, лежало би накрите, і вас би не було б дома, то чи я би відкрив би його?" Він нічого не відповів на це мені. А я продовжував далі, і сказав йому: "А чи знаєш ти, що твій рід по материній лінії іде від нашого дядька Андрія, а твого..." А він додав: "Прадїда..." "Ах, то ти знаєш! А ти знаєш, що то була дуже добра, правдива і шанована людина не тільки у роду, а і у цілій нашій стороні? Ти знаєш про це, що його люди, котрі старші, і тепер

пам'ятають? І чи він зробив би таке? Він ніколи такого не зробив би, в цьому я впевнений. І чи доходить до тебе, якби він узнав про твій вчинок, чи він похвальне щось казав би про тебе, чи він засмутився б за тебе?" Перемовчав цей чоловік. І я йому сказав: "А я певний, що дядько Андрій, а твій прадід, звинуватив би тебе і насварив би, щоб такого ти більше ніколи не робив, і щоб ти дітям своїм, які ось сидять, переказав, що ні мені, ані нікому іншому у житті, щоб вони більше такого не робили. Щоб вони не робили чогось недоброго. Тому що у вашому роду був такий чоловік, як я розказав і як ви знаєте. І що би він подумав про те. І ми повинні звіряти свої вчинки, те, що ми робимо, із тими достойниками, що були в нашому роду. Ми повинні душею, серцем це відчувати, що вони бачать і стежать за перебігом нашого життя, наших учинків. Що вони, може, заступаються за нас, що вони і осуджують нас, як ми чинимо неподобне".

Я сказав йому про це... Той чоловік мовчав. Я думав, що він мені щось скаже супротивне. Він не сказав нічого супротивного.

Я сказав йому про це... Той чоловік мовчав. Я думав, що він мені щось скаже супротивне. Він не сказав нічого супротивного.

Я іще йому сказав, що я маю ім'я того дядька. І це було справді так. Бо народився я на Юрія 1938 року. Георгія, Юрія... Коли дитина народжувалася, то їй давали ім'я колись того святого. Хіба якісь такі винятки траплялися, як пам'ятаєте із "Шинелі" Гоголя Акакія Акакійовича. Що ім'я по кількох суміжних днях не піддавалося величанням.

І коли міркували над тим, що таки справді мене треба назвати Юрієм, то старший брат, якому було п'ять років, бігав по хаті і казав про мене, що буде зватися, як Вовковий Грицько. Був такий чоловік, на Вовковому хуторі, Вовковий Грицько. Це згадується і в новелі моїй, але і насправду був такий чоловік... Інколи імена, коли що пишеш, теж переходять... Буде зватися Вовковий Грицько. Не просто Грицько, а Вовковий Грицько. А якраз під тут пору підійшов дядько Андрій. І йому ці слова дитини, що буду зватися Вовковий Грицько, здалися дивними, він розсміявся і сказав: "От буде зватись так, як я".

Так як в нашій родині дядька поважали, його слово зробило свій вплив, мене так і записали. І усе моє життя, у якісь такі моменти, цей образ дядька іде до мене, стоїть переді мною. І якісь учинки, свої дії, коли я думаю, як мені зробити, - так чи так, - то я згадую дядька: "А як у цій ситуації учинив би він?" Я ніби хочу відчувати заступництво тієї людини із роду. Так само, як хочу відчувати заступництво Батька-Матері.

Я сказав цьому чоловікові, також і про це. І той чоловік мовчав. І мені був уже час іти, і я, віддаляючись, пішов, віддалився.

У селі я розказав одній людині про цю свою пригоду. І сказав, що мабуть, воно нічого на нього не подіяло. Я відійшов, а я не певний, чи він не розбив моєї криниці ізнов. А той чоловік, вислухавши мене, - в такій послідовності, як вам розказував, я й йому розказав, - подумав і каже: "А ти знаєш, що, може, щось і подумає". "Ну, - кажу, - хай би так і було".

Цей випадок такий був із численних, що посилається у перебігу життя.

Я ось як собі обмірковую. Що ми мало, сучасна людина особливо, мало відчуваємо зв'язок зі своїми предками, зі своїм родом, із відчуттям цього родоводу свого, з відчуттям тих людей, якби присутністю їхньою. Це те, що мало би єднати нашу мить перебування в цьому світі із тими, що вже відійшли. Це дуже важливо, по-моєму.

Особливо в останні роки свого життя я самотній і нездужаю, і моя думка весь час у якісь такі важкі моменти, у критичні часто миттєвості повертається до предків. Я прошу в них заступництва, і відчуваю десь їхню присутність. Що так

ось треба, що так воно має бути, так це все мені належить перейти, якимось означеним наперед провидінням. Я так все більше і більше із старінням до цього схиляюся.

І візьмімо таке ще. Що я зустрічав інших людей, які десь при наближенні, скажімо, свого відходу із цього життя, вони особливо виразно відчували присутність своїх предків.

Ми повинні постійно відчувати це. Ми постійно повинні відчувати і осягати ту високу істину: хто ми і чиї ми діти. Тарас Шевченко.

- Вони живуть у Вашій пам'яті і живуть у Ваших творах...

- Це так. В собі відчуваєш, і коли пишеш про щось із того перебігу пережитого, пам'ятаєш тих людей, які відійшли, і мені хочеться затримати оту реальність... оте життя, оті учинки їхні, те сяяння, випромінювання їхніх вчинків, які були, як я тепер розумію, набагато благородніші, аніж, скажімо, учинки сучасних людей. Це будемо говорити прямо.

І ми тут несемо, Борисе Тимофійовичу, і велику відповідальність. От ви візьміть, як вчинок доброї, правдивої людини з минулого, як образ того ж дядька спонукав мене розказати цьому чоловікові і поставити в приклад.

Так те, що роблять сучасні люди, як вони руйнують наш хутір, як вони переходять його, і як вони вирізують там дерева, і як вони розбивають вікна, і так далі, вони би повинні подумати, чи це не стане в ганьбу для їхніх нащадків? Може стати в ганьбу для їхніх нащадків.

Бо я й таке знаю, що, як Батько переповідали, коли був у селі якийсь п'яниця із роду нашого, і вони потішливо так розповідали якісь там історії, що траплялися з ним. Це було щось безневинне, п'яниці бувають в кожному роду і в кожному селі. І то воно через якісь десятиліття, через століття, може, набуває у переповіданнях якогось такого відтінку, ні, не скажемо ми вже зневажливого, але десь такого, що якби його не було краще. Правда ж так? Якби його можна було не повторювати.

А що вже говорити про те, де є виразні ознаки вандалізму, де є виразні ознаки знущання над беззахисною, хворою, старіючою, самотньою людиною. Виразні ознаки такого брутального нападу, такого брутального нищення. І нащадки, які колись, можливо, інакшими будуть і, може, вони у прозорінні своєму пояснюватимуть свій родовід, а ви ставите їм в ганьбу сяяння свого родоvodu. А що так, що предки приходять десь до людини, яка недужа дуже, або старіюча, або стара людина, що десь цей зв'язок із предками такий особливо відчутний, особливо він бриніє, то я маю ось із минулого доказів так багато.

Я пам'ятаю, як Мати наші недужі були на хуторі, як їм було тяжко, важко часом, хвороба важка - були паралізовані і ходити не могли. І людина полишена руху, і не мала особливого догляду, то вони казали, я пам'ятаю: "А якби ж мати були, баба Лександра! Як би мені було легше!" Бачите, звертається до матері.

Ще згадаю про нашого побратима одного. Ви його знаєте, Михайла Спиридоновича Христича. Це був працівник нашої - вашої газети, людина із досвідом великим, людина дуже гостра на спостереження і на гумористичні, на такі дотепні і дошкульні переповідки, витинайки - і ваша газета про це писала, - на такі зауваження. А він був моїм другом, хоч різниця у вікові біла двадцять вісім років. Ми спілкувалися, і це спілкування було приємне, воно вносило в мою душу якусь таку полегшу, якусь розраду давало. Він знав про мої негаразди, про моє відсторонення від літературного, від професійного журналістського життя. І він із співчуттям ставився до мене. Але коли ми стрічалися, він завжди намагався розраяти, якщо бачив на моєму лиці якусь тінь смутку, він завжди намагався розраяти мене.

І от я пам'ятаю такий момент. Це було восени, здається, вісімдесят дев'ятого року. Уже час перебудови настав, уже було віяння нових часів. Він, здається, до вісімдесяти років, до поважного віку дожив. І от я зустрів його, десь тут, у центрі, недалеко біля пошти, готелю вірніше. Він був уже з паличкою і вигляд мав людини хворої. І ми про щось поговорили, але уже яскравістю того, що бриніло в ньому з такою розряджувальною іскрою, розряджувальною енергією, уже у ньому не випромінювалося. І я подумав, що дні цієї людини можуть бути недовгими.

Він попросив мене зайти до готелю на лавочку, не знаю, чи зараз вона є там, і посидіти трошки. І я пішов. І він із свого записника вийняв малого папірця і сказав: "Може, комусь то я і не прочитав би, а тобі прочитаю". І він прочитав мені свого вірша. Це був вірш про матір, його матір. Це був вірш-спогад дитини, як мати - я зараз уже не пам'ятаю деталей, - але як мати пекла йому коржики. І яке це було для хлопчика свято. Я прослухав цього вірша, і у мене нагорнулися сльози. І я сказав йому: "Прекрасно, чудово, Михайле Спиридоновичу!" А він просльозився і запитав: "А невже?" "А так", - сказав я.

І я знову подумав, знову та думка невідворотно десь іззаду на мене так і тиснула: а дні цієї людини, мабуть, уже недовгі, коли він говорить, із такою виразністю, із такою яскравістю спогадує матір і дитинство.

І ось у тому єднанні вісімдесятилітнього чоловіка із пам'яттю про матір, у тому відтворенні, у тому переживанні дитячого моменту я виразно побачив, як ця людина, пройшовши таку важку смугу життя - нелегке було життя за віком, скажімо, народитися у десятому році і померти у тисяча дев'ятсот дев'яностому. Ми знаємо, що замикалося у цих роках і якою була історія. І пронести через усі ці вісім десятиліть таку яскраву дитинність. Це може тільки душа, у якої оте відчуття у серці роду, відчуття матері не розривалося ніколи, ні за яких ситуацій і ні за яких екстремальних моментів. Я так подумав собі тоді, повірте мені.

Коли я поїхав до Києва, тоді іще було життя, яке текло у тих параметрах, запрограмованих, тобто, що іще наша - ваша районна газета, "Ленінським шляхом" вона називалася тоді ще, надходила у Публічну бібліотеку Академії наук, газетний фонд. І коли я кілька місяців перебував і місті, великому місті, до якого моє серце, моя душа, як і взагалі до міста, ніколи не звикали і не зможуть уже звикнути, моє серце, моє думання рвалося на простір, рвалося до свого краю. І я пішов у Публічну бібліотеку, замовив підшивку нашої - вашої районної газети "Ленінським шляхом", щоб переглянути. У таких випадках, коли оця десь тускність тиснула на мене, коли я відчував себе великим самотником, що і на самотнім хуторі таким не відчуваєш, я перечитував газетні повідомлення із нашого краю. І мені цікаво було прочитати, що де сталося, що де відбулось, і це вносило єднання таке в мою душу із своїм краєм. І я натрапив на некролога, і побачив, здається, його і портрет. І я подумав тоді, віддавши у серці своєму миттєву шану цій людині, повагу - таке рідко трапляється, не завжди, принаймні, таке трапляється, коли віддаєш в самотині, якщо зненацька така звістка тебе застане - і віддавши шану, прочитав цього некролога, що помер Михайло Спиридонович Христинч.

А з тим я знову ізгадав, що мої передбачення були небезпідставними. І отой вірш його про матір, він забринів, я не пам'ятав дослівно, але сам зміст ізнову забринів у вимірі тих високих цінностей, які дає людині, людській душі, нам усім. Відчуття роду, відчуття батька-матері, відчуття свого родоводу, відчуття своїх предків. Повірте, це дуже цінне, це дуже високе відчуття, не руйнуймо його у своїх душах. Будьмо уважні до своєї душі, погляньте у неї, а чи бринить у ній оця ниточка, що єднає нас із нашим родом, із нашим родоводом. Подумаймо про це. І знову прибіжить до нашого усвідомлення, хто ми і чиї ми діти. Ізнов Шевченко. Бачите, як реалії життя переплітаються в усвідомлюванні, в осяганні нашому із

розумінням одного рядка літературного твору. Це дуже важливо. Один рядок літературного твору, один рядок нашого літературного генія може як багато важити для усвідомлювання цих високих цінностей душевного життя особистості. Повірте мені, я кажу вам із власного досвіду і з досвіду літературного.

Може, це буде відхиленням від теми, але я хочу згадати іще про два моменти, коли застала мене звістка про смерть людини. Мене радісно, по радіо на хуторі о п'ятій годині ранку застала одна така звістка також, і наповнила моє серце якоюсь такою дуже великою високістю у тім моменті, аж-но і зараз вона бринить у моєму серці. Коли я прокинувся о п'ятій годині, щоб послухати радіо. Я й раніше слухав радіо, прокидався о п'ятій ранку,- це була ота ж "Росія-303", здається, яку в мене викрали. По тому радіо я включав станції, звісно, про це нікому не говорячи - воно, може, й не каралось тоді, а й не похвалялось. Я включав радіостанції, і "Голос Америки", і "Свободу", щоб почути новини зі світа. Просто почути, щоб зрівняти з нашими новинами, які слухав. І дещо я із тих новин дізнавався уперше.

Отож тоді о п'ятій годині ранку я почув про смерть колишнього ректора Львівського університету Євгена Костянтиновича Лазаренка. І теж сповнився високою повагою до цієї особистості, до цього вченого. Він був ректором у той період, коли я перебував на навчанні у Львівському університеті в 1957-1962 роках.

А ще у році вісімдесят сьомому, у початку перебудови уже, я теж прокинувся вранці, включив радіо, російською, здається, мовою якраз передавали: "Вчера в Париже скончался русский писатель Виктор Некрасов".. І також подумки у серці своєму віддав шану цій людині.

Я одразу і спогадав, як 1968 року із покійним Григором Тютюнником і ще з одним літератором ми зустріли Віктора Некрасова. Знав його Григійр Тютюнник, але розмовляли уже і ми з ним. І це була довга розмова. Це було на розі вулиці Прорізної і Хрещатика, там було кафе, зараз якийсь ресторан чи що. І мені було просто приємно бачити цю людину у такому близькому спілкуванні, і слухати його слова.

Запам'яталося, як він взяв яблучко і ось так - а сонце було таке призахідне, а осіннє, а тихе, - він взяв яблучко і отак подивився, як воно світиться і щось таке художнє сказав про це яблучко. А він щось ізгадував тоді і про Солженіцина, вони, мабуть, були тоді знаомі також.

Я потім слухав його передачі ізвідти, з Парижу про Олександра Твардовського. І читав його деякі твори потім, але більше слухав, коли він уже говорив по радіо, як він уже був у Парижі... Я кілька разів бачив цю людину в Києві, уже після тої нашої зустрічі, у сімдесят другому році, у сімдесят четвертому перед його від'їздом. Це були епізодичні зустрічі, але наповнення якесь вони дали в мою душу, тому що це була правдива людина. Це був правдивий літератор, попри усе. Ми це знаємо за його учинками у тому періоді, у тих часах, за підтримку української культури, хоча він був і літератор російський.

І от відчуття того, що я бачив цю людину зблизька, що я чув його розмову просто у такому принагідному, випадковому знаомстві, у випадковій ситуації, воно надало в тому моменті, коли я почув повідомлення про його смерть, якихось таких високих смислів у моїй душі. Я відчув у тому моменті те, що би я писав, якщо буду писати, і що би я міг написати. Що я ні в якому разі не можу відхилитись від правди в житті, від правди в літературі. Як той чоловік, якого я бачив і з яким ми розмовляли - десь і я щось там говорив, і він слухав також, десь хтось ще говорив, і він слухав також, і ми провели потім його додому, це було поряд, у пасажі. І я тоді відчув, і так аж дотепер, уже ось який час минув, більш

десяти років, отаке відчуття не полишає: як може пам'ять про якусь зустріч, випадкову зустріч із людиною, яка відійшла уже в минуле, а мати таке значення, мати такий вплив на душу людини, на серце, на її, скажемо таке, творче спрямування. В такому розрізі я відчуваю і в такому розрізі я і згадав про це.

Ми мали би повсюдно пам'ятати про те, хто із тих, що відійшов, зустрічався з нами і який вони мають на нас вплив. Маємо повсюдно і повсякчас пам'ятати, хто ми, чії ми діти. І це надаватиме нашій душі іншої якості. Це надаватиме нашій душі ширших обріїв, вона бачитиме, наша душа, далі в просвітленні нашого серця. І світ нам видаватиметься повнозначним, багатим у своїй змінюваності, у бринінні отієї високої неперебутньої поетичності, отого всього високого, що подарував нам Творець, про що ми говорили на початку нашої першої бесіди.

Інколи тіні минулого, тіні людей, які відійшли, великі тіні десь поряд з нами, це відчуємо так окреслено. Вони виразно стоять, і це відчувається. У моєму житті бували періоди, коли я дуже виразно і дуже так ясно бачив цих людей. І ніби їхня аж фізична, аж реальна присутність відчувалася. І та підтримка мала велике значення.

Часто, коли я думаю про цей світ, про дерева, які розцвітають, про квіти, десь біжать до мене спогади про видатних людей. І ось зараз постать одна переді мною, і вірш:

И цветы, и шмели, и трава, и колосья,
И лазурь, и полуденный зной...
Час настанет- Господь сына блудного спросит:
„Был ли счастлив ты в жизни земной?”

И забуду я все - вспомню только вот эти
Полевые пути меж колосьев и трав -
И от сладостных слез не успею ответить,
К милосердным коленам припав.

Це вірш російською мовою, але його автор любив наші терени, його слово про Україну лагідне і ніжне. Це - Іван Бунін. І постать цього автора мені з'являється часто, особливо тепер, особливо у міському помешканні, коли мені так стає тускно. В мене на столі є збірка поезій Івана Буніна. І коли мені стає сумно, або просто ввечері я беру і прочитую ці вірші. Вірші там є із 900-их років, із дев'яностих навіть років дев'ятнадцятого століття, є вірші й пізніші, де ніби бринять переспіви із Шевченка:

У птицы есть гнездо, у зверя есть нора.
Как горько было сердцу молодому,
Когда я уходил с отцовского двора,
Сказать прости родному дому!

У зверя есть нора, у птицы есть гнездо.
Как бьется сердце, горестно и громко,
Когда вхожу, крестясь, в чужой наемный дом
Со своей уж ветхою котомкой!

В одному виданні я зустрів після заголовка цього вірша - "Из Шевченко".

Коли я читаю, переді мною виразно вимальовується особа автора, я бачу його, я відчуваю якби присутність його, я відчуваю якби заступництво. В моє

серце переливаються якби впливи цієї особистості, поета великого. Повірте мені, ось таке буває. Так дається нам єднання, єдність із нашими предками.

Я би не хотів, щоби це прозвучало так з цієї розмови і так подумалося, що то є викликання душ. Бо й такий є погляд. Як спіритизм. Що я чиню як ото в Біблії, коли цар хотів поспитатися батька свого і потривожив його душу. Ні, це зовсім інше. Це відчуття присутності духу і людей цих за їхніми чинами, за їхнім створеним, те, що діє на нас, що мало би у нас продовжуватися. Це таке відчуття і таке моє осягання. Це відокремлюється від того розуміння, якби хтось подумав так.

- Андрію Івановичу, згадувалась у розмові така доволі колоритна, яскрава постать Вашого дядька Андрія, про якого Ви так гарно сказали і з яким, може, це й зужитою мовою буде сказано, звіряєте свої вчинки і своє життя. І хочете, щоб і інші родичі, які якимось чином дотичні до дядька, так само звіряли з ним свої вчинки і жили за тими принципами, за якими жив він. А якби трошки детальніше про інших представників вашого роду: звідки він походить, як формувався, його доля. Звичайно ж, і Ваша доля на фоні Вашого роду.

- Бачте, я в молодих своїх літах, у юних шкільних літах то також мало знав. Ну, знав, як Батько казали, що був у нас дід Роман - це їхній батько, що Мати казали, що була баба Лександра і був дід Фок. Але вони давно повмирали, я мало що знав про них. Теж проходило помимо моєї уваги.

Але десь уже пізніше, уже в зрілі роки від родичів, від Батька нашого відомості дійшли до мене про подальший рід. По Материній лінії якось мені не вдалося розпитати. А от по Батьковій лінії, хто були дальші родичі, то знаю.

Двоюрідний дядько, мій хрещений батько Денис теж розказував, що був такий собі чоловік у нашому роду - Мина.

Як за моїми такими і Батьковими підрахунками і уявлюваннями, то він міг народитися десь року тисяча вісімсотого навіть. Чому? Тому що мій прадід Степан, а дід нашого Батька помер у тисяча дев'ятсот тринадцятому році. І було йому від роду вісімдесят три роки. Значить, він був народження тисяча вісімсот тридцятого. А це був син Мيني.

Років кілька тому назад померла у дев'яностоп'ятилітньому віці тітка наша, Батькова рідна сестра Домка. В останні роки, коли вона була недужою, я інколи навідувався до неї - вона до мене ставилася добре. Жаліла так мене. І я розпитував, кого вона пам'ятає, чи вона пам'ятає діда Степана. "Пам'ятаю",- каже. "А який він був?" "Він,- каже,- був добрий". "А чому?" "Як я була маленька, то він гладив мене по голівці".

Бачите, як хтось казав мені, що дитину треба гладити по голівці кілька разів у день, і тоді вона виростатиме доброю людиною. А дід знав цей принцип педагогіки.

Так от Мина, як розказують, служив у пана Трибуховського у дворі. Він і ґрунт у 1861 році одержував, у шнуровій книзі, Батько казали, було на Мину записано двадцять чотири гектари, як поле оддавали внаслідок реформи царської.

Він, парубок цей, служив у дворі в пана. І пан Трибуховський поїхав у Вільно і привіз дівчину литовку, литовку з походження. І вона також служила у дворі у пана Трибуховського. І пан одружив Мину з цією дівчиною-литовкою. І ось ізвідти пішов наш рід далі. Так що цей рід розрісся і навіть називають його Литовчиним по цей час.

Це дуже великий рід, в якому зустрічалися, ясно, різні люди: і такі, і такі, і такі. Хочу пам'ять про нього зберегти. І навіть якось ми з одним родичем так пригадували, складали таку схему. І навіть про ближніх, про Батькових братів і сестер - вони описані в моїх творах.

А як цю бабку звали - ніхто не знає, ніхто не пам'ятає. Але це відчуття... От воно у серці, у душі моїй бринить, відчуття цієї такої родової приналежності. Я вам скажу, у яких моментах я це відчував.

Я думав над тим інколи, особливо тепер, в останнє десятиліття. 1991 року так, сам собі, я поїхав у Прибалтику, в Калінінградську область, в Білорусію - це стало основою мого роману, який уже восьмий рік чекає, щоб його видали. Я був у Литві, у Вільнюсі - це вже в жовтні, після подій 19 серпня 1991 року, вже були утворені ці держави. Барикади, які були там зведені, я бачив біля будинку уряду... І запало в душу оте звучання "Летува" мелодійне... Коли їхав у тролейбусі, і біля якоїсь зупинки прозвучало "Летува", чи, може, трошки інакше звучало, але дуже мелодійним воно було, фонетично мелодійним. І я кілька разів сідав у той тролейбус, щоби почути іще раз звучання цього слова.

Потім, коли я зайшов у готель, я думав там зупинитись, то в готелі сказав, що я з України, і адміністраторка сказала, що місце для вас буде. А я їй потім сказав таке, що я не маєтний, я не маю грошей багато, тому хочу дешеве місце. Вона запитала, яке приблизно. Я відповів, що всього на кілька карбованців. Вона сказала, що ми знайдемо таке місце. Більше того, вона сказала, що це буде хороше місце, але за таку плату. В моїм серці забриніла вдячність від цього моменту.

Коли я йшов містом, мені хотілось розговоритися з кимось із людей, розпитати про ті події. І я питаю одного: "Це справді незалежність, а чи так?" А він каже: "Оце ось колишній будинок Чека"... А я кажу: "Ви справді вірите, що це колишній, а що зараз то нема?" Він розсміявся.

А потім ще з одним чоловіком, якого я зустрів, схотілося поговорити. І я сказав, що я з України. І він обняв мене відразу, просльозився і сказав: "Брате". І коли він сказав мені "брате", то я йому розказав історію свого роду. І сказав, що ми справді брати. Я от у цьому моменті, коли я ходжу по Вільнюсу, то я відчуваю присутність десь у нашому роду цієї привезеної із Литви дівчини, я відчуваю присутність тут її роду, якого десь тут загублені сліди його в історії. І моє серце знов наповнилося такою вдячністю і до цього місця, і до цього міста, і до цих людей, що він так мене назвав "братом", ні о чім таким і не здогадуючись.

А я, переповівши історію нашого роду, переконав його, що в словах його істина бринить і буквальна.

Ми розсталися уже як добрі друзі і брати.

Це була добра мандрівка. Вона описана. Треба видати.

Коли я їхав поїздом через Литву і дививсь у вікно, і пролітали переді мною ось ці пейзажі, низини здебільшого, пролітали гаї і діброви, я не побачив ніде, у якомусь проміжку проминання я не побачив людини, а потому я побачив біля такої мальовничої діброви, біля лісу, я побачив самотню постать грибника. Він з кошиком ішов. Це була така яскрава поетична картина, яка рідко, не часто посилається мені на очі. Це був також високий момент зворушення. І я знову відчув, майже предметно, бриніння у моєму серці оцієї другої ніби батьківщини, оцієї прапрабабусі в нашому роду, ім'я якої загубилося за далекістю часу. Я відчув у собі це майже предметно, і моє серце у тому моменті, а й пізніше, коли описував, писав про цей момент, так зворушилось від такого високого наповнення. Повірте мені, таке нерідко буває, як мить такого високого переживання.

Але затим ось надійшла до мене і така думка: "Ось поїзд їде, ось гаї і діброви прекрасної Литви... І ось я залишаюсь тут. І десь за пагорбом ось моя рідна сторона і ось хутір. І десь за пагорбом усе те. І я ось тут. Чи зміг би я бути, перебувати тут?" І моє розширення, моє осягання того такого уявного, можливого

моменту, такої можливої реальності привело до думки, що - ні. Що ті вартості, звідки є моє походження, де я народився - незамінні. І друга думка побігла про себе: "А може, так і для прапрабабки, чие ім'я залишилося за далекістю часу, так само було звикати до нашої сторони, коли прекрасні гаї і діброви Литви бачилися для неї незамінністю і на все життя?" Я подумав про це. І наближення цієї людини в нашому роду я відчув також, як якусь заступницю, як ту особину, з якою можна ось уявлюванням, у думках поговорити у її рідній стороні. Я подумав о тім.

Ми мало думаємо про те, мало думаємо про те, із якого походження, ізвідки, із якої сторони наші предки. А ми мали б також думати про це. І це розширювало би простір осягання цього великого розмаїтого світу, який він прекрасний і як ми взаємопов'язані в нім. Як взаємопов'язана наша свідомість з усіма краями, усіма сторонами, з усім тим баченням, яку це прекрасну сув'язь творить у нашій свідомості і як усе це зійшлося саме у нас, що воно не могло не зійтися і для Мيني, і для цієї бабки, і для прадіда Степана, і для діда Романа, і для нашого Батька. А в моїй свідомості воно вже також зійшлося. А воно зійшлося тому, що вони передали мені це моє усвідомлення, що я є їхнім продовженням. І що за ту красу, що вони сприймали, я несу відповідальність. Як це прекрасно, як це чудово. Як це повнозначно відчувать, повірте мені.

У Мيني був Степан, Порфир... там ще хто... Теж загубилися... Але вже із ближчих, то Степанів син був Роман - це мій рідний дід. Він був десь року народження тисячу вісімсот шістдесят... якогось. І жили вони у центрі села, на розі в Моквині, як дорога повертає на Друхову, у тому місці. Ту хату, що була колись, я іще пам'ятаю. Зараз там стоїть інша хата. Там жив дід Роман, і в нього на утриманні і був отой прадід Степан, про якого я уже згадував. Він помер 1913 року.

Він пам'ятав ту литовку, вона була матір'ю його, Степана... Ах, як жаль, що не дійшло до мене переказів. Ах, як жаль, що тітка Домка ще не могла про це пам'ятати як дитина з уст того діда Степана. Ах, як жаль! Ах, як багато жаль чого, Борисе Тимофійовичу, що відходить разом із тим, як відходить людина, то відходить і стає закритим для нас... І ніхто вже більше, окрім тієї людини, не перекаже нам цього. Повірте, як це жалко.

А під сучасну пору ми знаємо, з якою легкістю відходить багато людей щодень, десь у світі тривають воєнні конфлікти, де гинуть сотні людей щоденно. Десь терористи-убивці нападають, а за нізачо на когось, на якусь людину, і убивають її, а відтак знаходять у неї тільки п'ять гривень. Як дешево заплачено за це життя! І яку несказанно високу цінність понесла із собою ця людина.

На земній кулі щодень вкорочується передчасно тисячі, може, мільйони життів. Ми не кажемо, що тільки відходять природньою смертю - то акт високий, відходини природньою смертю. То посилається ізвище. Смерть насильницька відбирає у нас перлини неоціненного досвіду, який припиняється передаватися нам таким чином за десять, за п'ять гривень. Як це дисонансує із усвідомлюванням про високе і вічне. Як це низько, але це реальні факти, і причому побільшувані, нашого життя.

Так от у діда Романа було багато дітей. П'ятеро дочок і п'ятеро синів, яких я пам'ятаю навіть за їхніми іменами, може, в роках десь помилюся. Це був дядько Андрій, той, що в Америку їздив, 1889 року народження, далі була Лександра, 1892 року, що замужем була за Мартином. Мартинчиковіє - так і кажуть на них зараз. Далі була тітка Катерина, що жила у ліску під селом - там гарне місце теж. Вона померла у вісімдесят четвертому році, в дев'яносто років вона померла.

Я приходив до неї часто, вона дуже любила мене. І десь у той рік, коли вона мала вже померти, то яке вона давала мені благословення, я пам'ятаю, дуже таке доброзичливе. Вона мені бажала і здоров'я, і вона мені бажала так: "Щоби ти мав ясний розум. Щоби в тебе,- казала, тітка Катерина,- був ясний розум, як у людей". А потім подумала і сказала: "Щоб у тебе був іще ясніший розум, як у людей". Вона давала мені таке добре благословення.

Але того літа вона і померла. Я навесні ще приходив, на Великдень до них і сказав, що в мене є багато хрину, а вона каже: "Принеси мені хрину". Дядько Юхим подививсь та й каже: "Нашо тобі? Хай, не треба". "Ні" - вона каже. Я пішов, назбирав хрину, натер його, приготував, поніс їй.

Потім я заходив улітку і казав, що в мене виріс добрий часник, і тітка Катерина сказала: "Принеси і нам часнику". І я вибрав уже часник, відібрав найкращі головки, зв'язав їх у пучечки, щоби повісити, щоб вони сохнули. І взяв у торбинку і йшов одного літнього пожнивного дня до них. І вийшла дочка дядька Андрія, сестра моя двоюрідня Ольга, і сказала мені - треба стежкою туди йти, кілометрів чотири, а день такий ясний був, сонячний - і сказала вона мені: "Чи ти чув, що тітка Катерина померла?" І я сказав, що не чув, але я несу їм часник. Вона каже: "То, може, вже..." "Ні,- кажу, - я так і занесу".

Як я заніс, то поралися там уже люди. Тітка Катерина лежала як ніби іще жива. А й вона уже не могла відповісти мені на те, про що би я хотів у неї розпитать.

І найшла на мене думка про хисткість цього людського життя на землі, який би поважний вік людини і не був. І я відчув себе осиротіло. І виклав цей часник і сказав людям, які були, щоби вони брали його у спожиток до обіду, який готують. Але чомусь ці люди чи забули, чи не брали цього часнику в спожиток, і він лежав так, пам'ятаю, у дворі під безом покладений, такі великі, добірні головки, зв'язані у пучечки. А сонце було ясне, і як світився цей часник і я в якихсь павзах поміж перебуванням і в хаті, і в дворі, і в якомусь періоді, моменті я дивився на ці головки часнику і ніби дивились і вони на мене отим докором, що обіцяв принести обіцяне, а не приніс вчасно. І я відчув у своїм серці нез'ясовний докір і зробилося мені на серці осиротіло. Я відчуваю це і аж тепер, той стан я ніби відтворюю. Повірте мені.

Ах, як часто у цьому житті ми втрачаємо можливість чи не надаємо значення тому, що ось така-то й така-то зустріч із тією чи тією людиною мала би статися, мала би відбутися, а ми її відсторонили углиб прийдешнього, углиб майбутнього: хай це буде завтра. Ах, ні, завтра такої зустрічі може не статися, і наше таке думання обернеться докором супроти нас. Це я відчув дуже виразно у день похорон тітки Катерини. І подумав я: "Чому я не прийшов раніше?"..

Так, дядько Андрій, Лександра, Катерина, 1894 рік, і наш Батько, четвертий, 1897 рік. А далі... А далі?.. Тут я можу й помилитися. Чи то дядько Ляш, Ілля, 1902 року народження, чи то буде іти тітка Федора, Михальових, яка була замужем, і зараз ще Андрій - брат мій двоюрідний - від неї є. І є ще сестра Маня.

А далі йде тітка Домка, яка також мене дуже любила. І яка померла кілька років тому, у дев'яностоп'ятилітньому віці майже. Вона 1905 року народження. Довге життя прожите.

А далі... далі ішла тітка Оксеня. Трагічно життя завершилося... Як і дядька Ляша, так і тітки Оксені, вона була, здається, 1907 року. Загинули вони на своїй землі. Ляш тут загинув, і Оксеня тут.

І далі йшов 1910 рік, йшов дядько Василь, що його дружина, дядина Федора, дожила до недавніх часів і ось років, може, шість назад, як вона була недужа і лежала вже зовсім, не ходила, але мала ще ясний розум, і дуже виразні

спогадування. І я записав їх, ці спогадування. І є в мене в запису. І є теж одне велике оповідання.

В дядька Василя життя було тоже трагічне. Не на своїй землі він загинув. У Караганді.

І був дядько Никон, 1913 рік, так само він був застрілений.

По материній лінії я знаю набагато менше. Знаю тільки бабу Лександру, Материну матір. Жили вони на Старині. Це за церквою. Рід їх був Данилових, так називали, але прізвище Харчуки.

Із материного роду доходять відомості про діда Фока - це Материн батько. Що це був дуже такий сильний чоловік, дуже міцний чоловік був. І коли згоріла церква в селі, то він різав дуби на церкву, напився холодної води, застудився, і прикинулися до нього сухоти. І це було невиліковне.

І він би був би ще, він одужав, виходили його за першим разом, але потім ізнов щось таке трапилось. І до нього знов прикинулися сухоти. Це рідкісний був випадок, що він одужав, тоді ще не було ліків... І тоді уже побачили, що це безнадійно, що він помре.

І коли Мати наші була маленька, він лежав на печі, вигрівався, то Мати наші дуже хотіли, щоб погладив їх по голівці. І вони ставали на ослончика, щоб можна було дістатись печі. І він погладить і каже: "Тільки тут же тікай, бо коли зобачить вона (баба Лександра), то буде мені й тобі". Чому? Баба оберігала, щоб не перекинулася хвороба.

Пам'ятаю із переказу Матері, що помер цей батько їхній, коли вони ще дитиною були.

І як вони згадували Великдень - це теж є десь описано - як колись, коли ще були батько в них, дід Фок, то приносили люди на Великдень биток багато. І вони сяяли різнокольорово. І Мати наші раділи. Але настав Великдень, коли батька не стало, діда Фока. І вони вийшли на вулицю, і все було так, як раніше. Такий високий святковий день, де свято бринить у кожному звукові, у кожній билинці, у кожному деревці.

Але, коли поглянули Мати, що до інших дівчаток батьки приносять битки, які сяють так різнокольорово, а до них уже не приносять, то заплакали - так визріло відчуття сирітства.

Мати була одиницею в роду. Інші діти були хлопці - це дядько Кузьма, 1894 року, Мати наші, 1898 року, дядько Микита, 1901 року, який загинув на фронті, дядько Павло, 1904 року, він помер 1972 року, я часто зупинявся у нього на Старині. Він мав такі великі розкішні вуса, але в родині в нього не було дітей, і він від того важко переживав.

Ще дядько Гриць, 1908 року народження, який загинув трагічно в 1944 році в січні місяці унаслідок відомих подій у краї.

Були у цих дядьків діти, у дядька Гриця, а у дядька Павла не було. То також ішло насліддя, як заведено в людських родах. Із образом Матері в моїй свідомості пов'язується усе те світле, усе те ясне у світі, що могло осягати моє серце, і я завдячую цим Матері.

Більше того, їхній родинний осідок на Старині є настільки мені близьким і милим і тепер, до цього часу, саме що тут Материн рід, Материн родовід, що коли я буваю, от і сьогодні був у старшої сестри, що там живе, їй уже 78 років, і коли я звідти з двору їхнього дивлюсь на Бір, на луги за Случем, то такі завжди несподівані образи з'являються у моїй свідомості. Так вільно і яскраво тече моє думання, а за якої погоди це не було б.

Я, наприклад, не раз думав, як вийду, дивлюсь на луги із того місця: "А де це, в якому місці ось отаман "Поліської Січі" Тарас Бульба-Боровець, за лугом за

рікою, у якому місці він з побратимами востаннє прощався, щоб розчинитися у великому світі, віддалеки од нашої коханої сторони".

А одружилися Батько й Мати 1920 року, здається, і жили вони спочатку у цій родовій хаті, що на центрі села зараз. Там друга хата стоїть, але я ще й ту пам'ятаю.

І менші діти були при них. Дід Роман помер 1920 року. Тиф тоді був, і він не витримав, помер.

Батька нашого дядько Назар - це був син Степана, виходить так, брат Романа рідний, то залишивсь в Америці по цей час. Тобто десь коріння нашого роду і там загубилося. Казали родичі, що переписувалися й по війні, що ніби мав він там дружину, невідомо якого роду, і що мав володіння рестораном. Але зараз немає звістки. Він був тільки трошки старіший за дядька Андрія, він 1886 року.

Я колись питав у Києві, чи не можна було б розшукати його нащадків, але відповіли, що практично це неможливо.

І от коли дядько Андрій повернувся з Америки, він був одружений, і як переповідають, був у нього син, як він виїхав, Грицько, але на той час він помер, маленьким хлопчиком. А дочка, вона померла минулого року, була 1914 року народження, народилася уже як дядько виїхав у Америку... Вона була вже майже семилітня, коли почула, що батько приїхав з Америки, вона одразу ж і побігла туди, до нашої хати, бо жили вони з матір'ю у її батьків. І дядько Андрій уже був у хаті, перше, як Батько розказували, про що він спитав: "А де батько"? Кажуть: "Помер". І заплавав. А потім він дізнався, що хлопчик уже помер. І зійшлося багато людей - дивина, чоловік з Америки повернувся. І посадовив він, на одне коліно цю дочку взяв, і став плакати. І один чоловік сільський спитав: "Чо ж ти, Андрію, плачеш? Ти щасливо повернувся з Америки додому, живий, здоровий, чемайдани привіз... А чо ж ти плачеш?" А він каже: "Я плачу тому, що ось на одному коліні сидить дочка, а на другому коліні моєму мав би сидіти син, хлопчик. І я привіз йому костюмчики, а його нема. І я тому плачу".

Його турбота і його ті сльози мали, може, ширший і десь прогнозований ґрунт під собою. Я розширю цю думку.

Із роду Романового, з отих п'яти синів Романових, які були, і нашого Батька включаючи, дотепер по чоловічій лінії нема продовження чоловічого роду. В дядька Андрія не було більш хлопчиків, дівчатка були. І в наших, в кого б не було - не було. І тільки у одного племінника, який живе тут, в містечку, є хлопці. І в одного хлопця уже синок є маленький. Я був там, ночував у цього племінника. І він підійшов, цей хлопчик, я кажу: "Ти знаєш, хто ти? Як тебе звати?" Він каже: "Сашко". А я кажу: "Ти знаєш, тебе треба було назвати Романом". А ті кажуть: "Чому?" А я кажу: "Тому що він є продовжувач діда нашого, мого діда Романа роду".

... Дядько Андрій влаштувався на фабрику, пан Валєвський уже був у нас за Польщі. Трибуховського вже не було, то якийсь його родич, Батько розказували... Данило Валєвський. Із Данилом Валєвським дядько Андрій дружелюбні були. Він поля у нього купив, і доброго поля.

Ходив на фабрику дядько Андрій трохи. А Батько, так вирішили наші, забирають усіх молодших дітей, братів і сестер своїх, і їдуть у Ріг хазяйнувати. Там, де був спадковий наділ поля, ще zostався. А дядько Андрій сказав, що він ніякого стосунку до того поля не хоче мати, віддає так би мовити.

І жили там у Розі. А дядько Андрій тим часом надумав також хазяйнувати. На збереження, привезені з Америки, він купив десь чотирнадцять гектарів поля і був добрий господар.

Батько недовго хазяйнували там. Діти стали підростать. Що того поля було ділити? Того поля нічого було ділити, мало його зосталося. У Розі стоїть ще зараз та хата, там спадкоємці, дядина Федора жила.

Батько думали про своє поле, і вони купили оцей хутір, який зберігся ще зараз. На хуторі Отраже пан Валєвський продавав поле. А Андрій тим часом, як купив собі чотирнадцять гектарів чи шістнадцять, то він ту хату на розі села продав. Продав дядькові Максиму, батька рідного Романового брату рідному. Дядько Максим з Устиною купили ту хату. І вже по лінії Максимовій та хата успадковувалась.

Рід Литовчиних розрісся дуже великий, по хуторах, в селі багато є, великий рід, і по містечку зараз тут, і по цілому світу зараз розкидані.

Купили там три гектари дев'ятнадцять сотих, в мене ще зберігається купча на те поле. Потім іще прикупляли поле. Це було важке життя.

А дядько Аандрій допомагав Батькові, так як їхні осідки були поруч майже.

Ось так коротко наш рід простежується у тому, що я міг з'ясувати з переказів виключно. Якихось архівних матеріалів? Я просто не цікавився, може, десь вони є, але...

... Я вам дякую за нашу сьогоднішню бесіду, а вже про перебування моє на хуторі, про дитинство десь щось уже говорилося, щось є написане. А може, повернемося у наступній бесіді, оскільки, по-моєму, це матиме до теми нашої ось у якому стосунку, що річ же не тільки у дитинстві, яке було, і воєнне, і повоєнне, у перебігу цього дитинства. А річ же у тому, як саме художні образи, художні ідеї, у яку пору вікового зростання, яким чином і коли, вони десь нагорталися на мою свідомість, як це могло трансформуватися у художній твір, коли і як, яким чином і яке це посідає наразі місце в моїй ось теперішній свідомості. Десь отаким чином ми розвинемо нашу розмову у наступній бесіді.

Бесіда п'ята

ДУША У ПРОСТОРИ І ЧАСІ

- Продовжимо, Андрію Івановичу, наші бесіди. На цей раз на Вашому родовому хуторі Отраже, сьогодні у нас, здається, 19 червня... Так?

- Ніби так. На хуторі мені губляться дні... Це Робінзон Крузо, здається, застрашився дуже, коли погубив лік дням. Так само застрашилися були, десть я читав у Пєскова, Ликови оці, що в тайзі жили, коли вони погубили лік дням, часові, це дуже жахливо було... Бачите, у якій відповідності людська душа перебуває із часом, так само, як і з простором.

- Отож із часом і простором ми розібралися, знайшли, в якому дні сьогодні живемо, а все ж давайте знову поглянемо в минуле, продовжимо тему поклику предків. Зокрема, про формування Вас як людини в дитячі, підліткові літа.

- Здається, ми закінчили попередню бесіду поверненням дядька Андрія з Америки, і якраз та подія десть уплинула на розподіл, на дальший перебіг нашого роду.

Батько наші на той час уже були одружені, і із села, з самого центру села, з тієї хати із меншими дітьми, братами і сестрами, вибралися, як я уже казав, на хутір Ріг.

Там була спадкова земля від наділу від реформи 1861 року. Як розказували Батько, ніби 24 десятини чи гектари було уділено кожному поселянинові. Правда, до того часу, коли Батько вибралися на хутір, там мало уже залишилося землі, бо розійшлася вона по інших родичах. Батько перебралися туди, а дядько Андрій влаштувався на паперовій фабриці, і в центрі села оберігав ту дідову спадкову хату.

Потому дядько Андрій продав ту хату родичеві, дядькові своєму Максимові, купив собі хутір неподалік нашого уже хутора, і перебрався туди жити.

Як діти почали піростати, то Батько подумали з Матір'ю, що треба... Треба думати про свій новий осідок, про землю. І якраз пан Валєвський продавав землю, де наш зараз хутір і де ми з вами зараз ведем цю розмову. Продавав цю землю пан Валєвський. Як дійшли до мене чутки, то він був дуже наляканий, бо над родичами його у революцію, у ті перевороти 17 - 20 року, дуже позбиткувалися у цьому краї. І він, очевидно, був, і чутки такі доходили до мене, коли я дорослішим став, від старих людей, що він був дуже наляканий. І в нього було таке передчуття, а й інтуїція, мабуть, що цю землю і цей край раніше чи пізніше йому доведеться покидати. Хтось мені казав, що такий панічний страх перед більшовиками був і у Василя Стефаника.

І він почав продавати цю землю. Навіть одному своєму близькому... як сказати... близькій людині, якій він довіряв, довірникові своєму, то він сказав: "Ось ти купляєш цю землю, і я тобі найкращу продаю, але віддаси її задурно". А той ще попросив його, щоб ще прикупити, а Валєвський сказав: "А навіщо вона тобі. І

ту віддасиш задурно". Так, звичайно, воно і сталося. Але Батько із Матір'ю, коли купили три гектари і дев'ятнадцять соток і двадцять метрів ось цього поля, то дуже тому тішилися. Це був рік десь тисяча дев'ятсот двадцять восьмий, коли тут постала і хата, і двір, і садок. А в Розі Батько нічого не взяли зі спадку. Вони залишили той родинний спадок меншим дітям, братам і сестрам своїм.

Треба сказати про Батька, що таку рису як незаздрісність, незапосагання добра Батько зберегли до кінця днів своїх. Вони в натурі своїй були такі, що воліли би краще володіти найнеобхіднішим, мінімальним. Це дуже добра така і похвальна риса, і коли щось у мені таке з'являється ось і тепер і раніше, що нехай би й те було і нехай би й те було, коли йдеться про маєтність, то застереженням цьому мені завжди біжить чин, якість, властивість душевна натури Батькової. Що вони ніколи у житті не запосагали...

Я пам'ятаю тисяча дев'ятсот вісімдесятий рік, коли Батько померли, і на хутір покликали дяка із Прислucha і він читав весь час над Батьком Біблію, то він також згадав -хтось йому, може, сказав, або, може, він знав Батька - що цей чоловік за життя нікому не заздрих і багато не запосагав.

І відтоді почалося наше родинне життя на цьому хуторі, який за щасливим збігом, за щасливою ласкою долі і Всевишнього зберігся ось в такій мініатюрі до цього часу, в якому ми перебуваємо. Всупереч розгулу нападників, всупереч заздрісникам, які його нищили, всупереч розгулу стихій, яка ось і вчора пронеслася над нашим хутором і ви бачите поломані дерева, і березу, яку я посадив тисяча дев'ятсот п'ятдесят четвертого року.

Мені життя, яке було за Польщі, нашої родини і взагалі життя наших поселян, так якимось уявляється сумно. Я не можу розсунути завісу часу і якимось уявити його. Але більше воно доходило до мене із дитячих літ у спогадах. Коли спогадували Батько чи Мати, яке то було життя. То я так із їхніх розповідей висновував, що життя було важке. Життя було у щоденній праці, треба було сплачувати за цю землю великі гроші, треба було давати раду якимось цій землі. Потім ще прикупувати трошки. У нас уже під кінець Польщі то було десь до шести гектарів у трьох шматочках, в чотирьох навіть... Але життя те було ніби веселіше. І вільніше. Тобто трудяща людина, яка працювала на своєму полі, вона все-таки, яка та влада не була - вона не була прихильною до українця, це ми знаємо із переказів і свідчень, була вільнішою і незалежнішою. Але так як батьки не вникали у політику, не переймалися якимись такими проблемами вищими, вони знали одне поле, яке було, і працю, то для них ніби те життя було вільніше і захищеніше. Тобто маєтність їхня була в якійсь мірі захищена і тією навіть владою.

Як з розповідей Матері я пригадую, то тішилися невимовно таким елементарним тоді речам як, наприклад, якійсь обнові. Для дітей якусь одєжину куплять, або чоботи справлять комусь меншому, пошиють. Це все уносило таку радість, омріяну радість, яка уже збулася. І так воно має бути у житті, коли людина от щось поступово добуває. Така радість у родину входила. І ще тоді шанувалося свято. Батько теж переповідали. Що свята чекали, до свята готувалися, прибирали хату, прибирали двора... Ось цей двір, де зараз бур'ян поріс, то я ще пам'ятаю сорокові роки, тут був якби тік. Таке все гарне було, і ми перед святом, перед неділею замітали, щоби двір був чистий. А хати, і зовні, і всередині, білили дуже часто. Не так як при мені вже, за мого теперішнього добування, що по кілька років не знайдеться людина, яка б побілила цю нещасну хату. Тоді була велика родина - нас було шестеро і вже були доросліші, була поміч. І всьому цьому тішилися. Єдине що у Батькове думання, як вони вже в кінці життя розказували, завжди ішло: а як же буде із дітьми? Що поля то нема, а кожний будуватиме свій дім і свою родину. А що ж тут ділить, як нема поля. І як

воно життя у перспективі буде витворюватися. І до Батька тоді думка така доходила, як Вони казали, що так воно далі бути не може. Бо що ж від поділу цього поля уже залишиться? Але все одно про поле була тоді дуже поважна думка в кожного, дуже шана до поля. І казали, що поле - це основне, бо воно і не згорить, і злодій його не вкраде, як під комору підкопається.

Що те життя було вільніше і радісніше якесь таке, то вже потім із переказів, як Мати і Батько мені розказували, донесли до мене, уже моя уява десь пізніше, художня уява, домальовувала. Розсувала часові межі і осягання було, що справді життя було вільніше, що якось воно було ще віддалеки від тих цивілізаційних процесів, які уже вторгалися у життя, підступали у людську душу, а тут ще людська душа була на такому відтинку перевтіленості, десь ще неторкана. Все це уявляється як щось ідилічне, проглядується.

Зрозуміло, що і тоді розгулювали пристрасті, і тоді були злодії, не тільки тепер. Як розказували Батько, що і колеса від воза у нас покрали, і під комори підкопувалися. Вікон, правда, не били. Вікна - це було як святиня, це були очі хати, і навіть злодії не посягали їх видовбувати. Це тільки в наш час, у жорстокий вік, коли все знецінено, за одним помахом руки вибивають очі хати, видовбують. І це жахливо.

Із таких спогадів, - переповідали і Батько, і сусіди, - то все це було вільніше життя. І я якось уже в кінці Батькового життя то хотів уточнити цю думку, уточнити цю картину минулого життя нашої родини, краю. А чи справді воно так?

Як Батько недужі були й одного вечора я запитав у їх: "Тату, а може, то Вам так здається, що тоді життя було вільніше і радісніше, що Ви молоді були, а тепер старі?" Батько трошки подумали, а потім сказали: "Може, й так. Але все одно тоді життя було вільніше і радісніше." Отак Батько сказали. Тобто, що із старінням - то так, але все одно... І це мене упевнило у тій думці, в якій я дотепер залишаюся.

Щодо таких ось якихось подій, які відбувалися на хуторі і в краї, в дооколишніх хуторах, то найвизначнішою такою подією, про яку й Батько розказували, про яку і інші сусіди мені розказували, як став я дорослим, але наймальовничіше так, майже дуже виразно, подетально мені розказувала дядина Федора років вісім тому. За рік до своєї смерті, уже недужа. Це була дружина дядька Василя, Батькового брата рідного. Вісімдесятилітня, недужа зовсім, не могла уже ходити.

Я прийшов у такий осінній шпаркий вечір до неї, пізньоосінній. Це був початок листопада. Відвідати у Ріг, у ту хату, де й Батько перебували з родиною, із меншими дітьми, із тим же Василем, братом, певний період.

І ось вона була дуже недужа, але у неї була дуже ясна пам'ять. І я тоді став її дещо розпитувати, уже із огляду, чи не знадобиться її розповідь для якихось сюжетів, для описів. І вона багато чого розказувала мені. І я пожалкував, що я більше не навідувався до неї, може, вона іще мені щось би розповіла. А навесні, коли я приїхав, мені сказали, що дядина Федора уже померла.

Бачите, Борисе Тимофійовичу, ми уже кілька разів зауважуємо, акцентуємо на тому, якою непоправною втратою є відхід кожної людини, як щось важливе із нею відходить у небуття, те, щоби мало бути.

І ось вона розказала дуже виразно мені ту історію. Це історія про Ярона, багача. Ярон - багач жив на Березині, він мав багато поля. І батько його мав багато поля, а він ще більше. Він, мабуть, мав чи не сорок гектарів. Я пам'ятаю, де був його осідок, ще в сорокових роках там дубина росла, нема тієї дубини... Це як Дорогою Правою їхати на Майдан, і поруч Березина. Ліворуч хутори Друхівські, а праворуч - Моквинські хутори. Прекрасний там осідок був. Він мені запам'ятався осені жовтої тисяча дев'ятсот сорок дев'ятого року, які це розкішні дуби, яка це галявина прекрасна.

Це був великий і добрий хазяїн, Ярон, він в Америці також, здається, був. Але він був дуже скупий. Ось ця його якість і історія його життя є повчальною. Так всі розказували. Так впливало із розповіді дядини Федори.

І от Гало, Майдан... там були сінокоси людські. І наш там гектар був. І Ярона там було невідомо кілька гектарів. І всі люди найняли польових двох, щоб вони охороняли ці території від потрав. Щоб траву ніхто не спас тобто були сторожі. І громада, кожний зосібно, по два злоти, здається, платили їм. І от, коли треба було заплатити два злоти, то Ярон не захотів заплатити. Тобто настільки був скупий. І коли він забирав своє сіно, скопив його, то зав'язалася люта сварка між цими польовими і Яроном. Ярон високий був, дебелий чоловік. Він настільки був скупий, розказував мені сусід Іван, покійний, що щось там родинне було, що треба було чи сина женити, чи що, а він не хотів женити, бо треба ж поле було ділити, і він сказав: "Мені легше, щоби руку мою відрубали, аніж поле це ділить". Так тяжко йому було...

І коли він вступив у суперечку з цими двома польовими, то в лютій сварці вони забили його.

І наймальовничіша картина, та й сестра ще старша наша недавно переповідала мені цю картину: ось ранок, і чутка побігла, понеслася хуторами, до кожної душі дійшла: "Ярона убили!"

Це ж не те, що вбили якогось простого чоловіка - це вбили багача, це вбили знаного в окрузі, у краї чоловіка.

І був ранок, ясний літній ранок. І люди з усіх околиць хуторів сходилися до того місця подивитися, де Ярона вбили. Ішли котрі до свого сіна на Майдан на роботу, а котрі дітей вели, різнокольорово одягнених, цвіло все, і зійшлися вони на галяві, де лежав розпростертий Ярон.

Це картина була дивовижна, і люд стояв, багато людей стояло, чекали: мала приїхати поліція. А якби бідного мужика вбили, то хто би поїхав? А Ярона вбили - це ім'я звучало в окрузі.

І приїхала поліція із Містечка. Сам Квасіборський, начальник поліції приїхав. І не чіпали його, наказ такий був, поки не обстежать, поки не дізнають, хто ж убив Ярона.

І оце уявіть собі, я так уявляю, усі хутори сходяться до місця, як на диво велике: "Ярона убито! Як так могло статися, щоби такого багатого чоловіка да вбито, що нема вже його!" Це справді дивина.

І коли люд цей у такому великому числі стояв довкола, і приїхала поліція, і Квасіборський сам, багато поліції приїхало, то один чоловік... Всі мовчали, ніхто не плакав, як передавала мені дядина Федора. І з родини навіть ніхто не плакав... Це справді так дивовижно, щоб за таким великим чоловіком а ніхто не зронив сльози з родини і з усіх, хто сюди навідався. І тільки один чоловік ходив і примовляв, заломлюючи на собі руки: "Ах, щоб йому так да так сталося!.. Ах, щоб йому таке да таке зробилося, хто отаке зробив, хто отаке учинив, що Ярона вбив!"

І так заговорить, заговорить цей чоловік, а потім знову над Яроном стане і заломлює руки: "Щоб йому таке да таке ізробилося, хто таке учинив!"

Цим чоловіком, який єдиний побивався так над небіжчиком, був один із тих польових, що охороняли сіножать. А Квасіборський, начальник поліції, стежив за цією картиною, і по якімсь-то разі примовляння цього чоловіка над небіжчиком він пальцем вказав своїм поліціантам: "Візьміть його і в'яжіть руки. Він убивця!"

Так і було. І коли його взяли, то справді виявилось, що ці два польових убили Ярона... Бачите, який все-таки Квасіборський був досвідчений у своїй справі.

Коли усі мовчали, а тільки один дуже побивався над небіжчиком, то він одразу зрозумів, що тут щось не те.

Це є прикладом того, як би і в наші часи правоохоронці мали так уважно ставитись до кожної справи.

Потім судили їх. Невідомо, яка доля тих людей. Але вони чи не повернулися, чи так... А сам той випадок над краєм довго носився як, найперше, повчальний.

Із цього люди висновували повчальність, і увійшло таке якби крилате, що за два злоти Ярона вбили.

Оця картина із тих часів запам'яталася мені з переказів.

Війну я пам'ятаю уже із власних спогадів. Трошки слабенько, але пам'ятаю. Пам'ятаю німців, як у сусідів було весілля, а приїхали німці - розігнали. Німці зайшли в нашу хату, я сидів за припічком, був зимовий день.

Вони були, як мені здається, у зеленому одязі... Чи то так уява намалювала? В зеленому одязі походжали по хаті й імітували, що труть сірники, тобто, що сплять вони нас. Це запам'яталося.

А уже виразніше я пам'ятаю кінець війни, сорок четвертий і так далі. В той період вже мені було п'ять- шість років, і пам'ять зберігає дуже виразно усі моменти як перебігу життя, яке перед очима розгорталося, так і те, що йшло із спогадів дорослих, в першу чергу знову ж таки із спогадів Батька-Матері.

Мені дуже приємно й дотепер згадувати, це щось таке як картина художня, як ось той момент художності, як момент поетичного у моїй душі і дотепер живе, оповіді Батька і Матері про своє дитинство. Мені малому дуже було так цікаво, зворушливо уявлять, що і Батько й Мати також колись були малими. І якось оці картини їхнього життя мене зворушували і відтворювали дуже таку поетичну картину, що справді Батько й Мати також були малими.

Я пам'ятаю, як уже тоді в моїй душі жив отой момент художнього осягання світу, момент поетичного, про який ми говорили, коли зайшло воно в душу на початку війни, як ішли ми з Батьком сіножаткою до дядька Андрія. Тут воно уже, не дивлячись а ні на що, а ні на усілякові такі переживання і загрозу смерті, яка десь чигала повсякчас у воєнні роки, десь воно жило і це було щось таке високе, що стояло і над усім, і над перебігом цього нашого повсякденного такого важкого життя, і над перебігом ймовірності повсякчас смерті. Це було щось таке незнищенне, вічне, щось таке, яке підносило дитячу душу, упевнювало.

Дуже мені запам'яталося, як от Мати розказували про своє дитинство, як батько їхній помер і вони залишились сиротою. І як на Великдень... я, здається, про це вже казав... Або розповіді Батька. Що Батько уже пішли в школу, рідко хто тоді на початку віку в школу ще ходив. І коли Батько вже вміли читати, то з дідом Романом вони їхали одного разу...

Це було в тисяча дев'ятсот восьмому році, або трохи на рік пізніше, їм було десь одинадцять уже років... З дідом Романом вони їхали підводою до Містечка. І в тому будинку, де зараз райвійськкомат, там і зараз написано "1908 рік", була якась установа, не пам'ятаю, якась державна установа, це при царській владі. І коли вони їхали, то Батько стали вчитувать і той 1908 рік, і напис тієї установи. Дід Роман зупинили підводу, а дід Роман були неписьменний зовсім, і так їм було зворушливо, що їхня дитина уже уміє читати. І дід Роман погладили батька по голівці і сказали: "От і свій читака уже росте".

Часто мені перед очима ця картина. І я ось про що думаю. А якби дід Роман да дізналися, що я не тільки читаю, але й пишу, чи погладили б вони мене по голівці і чи сказали б: "От і свій писака уже росте?"

А потім, коли я думаю ось так, то найшло до мене: а якби ж вони і знали перебіг мого життя і моєї долі, то дід Роман, може, і не погладили б мене по

голівці, а сказали б щось інше, як людина статечна і в господарстві, і в житті сказали би щось на зразок Єсенінового...

Присутність предків в мені завжди десь зворушливо пульсує, і це як бачення душі, як бачення досвіду уже життєвого і вже як досвіду якогось маленького літературного. Це впливає.

Я пам'ятаю кінець війни, це було Різдво, 7 січня 1944 року. Згуки... Містечко звільнили... Згуки... День, здається, був такий білий від снігу, але ніби похмурий. І ця відсутність на небі сонця підсилювала, створювала такий біло піднесений краєвид, як це так мені запам'яталося. Може, воно не так було, але, здається, так.

І ось ми сиділи в тій старій хаті, ось так приблизно, де я зараз сиджу, то сидів Кирило... Чий він був? По-моєму, він був отого безногого, одноногого чоловіка, який жив потім на хуторі, заснував осідок. І той Кирило, він вийде надвір, аж хата носиться, дзвенить скло - так гупає, так десь снаряди розриваються. І він вийде надвір... А батько його тоді лежав у лікарні в Містечку, ногу відрізали, десь потрапив у якусь пригоду, що відрізали ногу йому. І цей син походить-походить по подвір'ю, прийде, отак за стіл сяде, отак зчепить руки, заломить руки і каже: "Уже батька нема. Я знаю добре, що вже батько мертвий без ноги". Потім посидить-посидить в хаті, вийде, знов походить і те саме: "Вже батька нема".

Що ж сталося, як потому я Батька розпитувався нашого? Той чоловік одноногий повернувся з лікарні неушкоджений, тільки без однієї ноги, на милиці. І він ще жив дуже довго. Але тієї ж весни десь у якійсь сутичці на Переспі загинув той Кирило, син його. І я подумав тоді уже, а й тепер думаю: яка таїна, що людина абсолютно не може розсувати завісу майбутнього, пізнати, що з нею станеться ось через мить. І що всі наші тривоги, всі наші клопоти, усі наші переживання буквально за якусь секунду, за хвилину можуть так змінитися і переінакшитися. І яка в тім мудрість велика криється, десь усвідомлювати це і знати, що так воно й має статися. Як людина має покладатися чи на Творця, чи на якісь сили непередбачувані. Бачите, син переживав, що батька вже немає, а батько жив ще довгий час, а його, сина, не стало. І про це й не подумав, що таке може статися через кілька місяців.

По війні, як я пам'ятаю, висіла наді мною ота краса світу, краса дооколу, краса небес, краса простору, краса хутора нашого, усього цього - вона десь була дуже велично відчутною, дуже величною такою, що навіть перебіг самого життя - життя це було дуже тяжке, війна ще тривала, особливо у нашому краї, особливо на хуторі, кожен день говорили, що того немає, чи того вбито - все це сприймалося, зникнення людини, яка вчора була, а сьогодні відійшла, її нема, чи випадком, чи у муках, чи так - все це дитячою душею сприймалося як втрата, де зробилась маленька пробоїнка, маленька шпарка у тій величній картині, прекрасній картині світу. Якось так уява моя не ставила навіть зникнення людини як у трагедію, а те поетичне, той світ, така картина велична світу, художнє переживання в душі було дуже великим, в мені так осяжним. Не йдеться тут про якусь там творчість як таку. Просто про творчість як переживання, як переживання душею. Дуже багатий був той світ дитячий, як я ось зараз порівнюю в процесі старіння душі. То вічний був світ, то життя, яке було поза простором, поза часом. Це щось було таке неймовірно прекрасне. Непередавано, несказанно це було прекрасне життя у різні періоди: чи то було літо, особливо літо, весна, чи то навіть зима.

А життя було для нас і для родини не таке-то легке в той час.

Десь у юні, відносно юні роки, до школи піти з хутора не так було й просто. Це до сусіднього села було три кілометри, а до нашого п'ять кілометрів добуватися...

Уже от сорок четвертий рік, як пригадую, то я вже вивчився читати і писати навіть. А й книжок не було, щось десь таке, а й паперу не було, щоб на чому писати. І я пам'ятаю передвесняний уже такий день, провесінь і я обхукував шибки, а скло було таке тьмяненьке і коли там з'являлась опар, я пальцем написував слова. І ці слова були правильні.

За такою роботою одного разу мене застав перший секретар райкому партії Гринько... чи Головка?... Не знаю, як прізвище... Здається, Гринько його було прізвище.

А чого він був тут у нас? Це зараз ніби звучить, що керівник такого масштабу десь до хуторянина навідався - то так. Але тоді це справді був факт. Я так слабо його уявляю, але Батько більше... Уже в кінці життя Вони дуже прихильно про нього згадували...

Батько були десятником, у сорок четвертому році, ще як дужий чоловік. Десятник - це на хуторі був ніби уповноважений такий - як треба було роздати на поставку квитанції, треба було на сход загадати людям у село. Тобто така була робота. І на сході десь у селі той секретар райкому Гринько і зазнайомився з Батьком. І він приїжджав до нас машиною. Може, це вже не був сорок четвертий рік, а пізніше, але насправді він мене застав як я писав у вікні. І він, забачивши, що я пишу і пишу слова правильно, то він запитав, а чого я не пишу на папері. Я йому сказав, що я не маю паперу і не маю чим писати. Він приїхав удруге і привіз мені паперу і привіз мені олівців. Я це пам'ятаю добре. І я тоді вже мав таку розкіш писати.

Він питав мене, щоб щось я прочитав, і він побачив, що я пишу і читаю також правильно, і він мене похвалив. Більше того, як їхала машина... Мабуть, це була "Побєда", така мені машина уявляється. Від дороги їхала на двір. То він уже зустрів мене як знайомого і запитав: "Чи хочеш проїхати?" Я сказав, що так. То він тоді сказав шоферові, водієві, щоб провіз мене до дороги і назад. Я сів у машину, а він у хаті був, і проїхався. Це була тоді така розкіш, несказанно велика розкіш була для мене.

Цього чоловіка, я ж кажу, портрет я мало пам'ятаю, але з розповідей Батька, то він уявляється людиною статечною. І те, що він з поселянами краю ось вступав в такі близькі стосунки, то це свідчили також і сусіди. Що він на сході, на зборах навіть звертався так: "Дорогі брати і сестри", коли збирав людей... А взагалі-то і Сталін у той час також звертався "дорогі брати і сестри"... Як його узгодити із тим, що відбувалося тоді в краї, я просто не можу цього судити, воно не відоме для мене. А так, як і Мати розказували ще, то це був чоловік такий, що він ставився добре, прихильно до цих людей.

Він міг пообідати, а то був такий важкий час, навіть пообідати в нас. Більше того, він любив гарбузову кашу, і Мати про це знали і навіть йому в подарунок, як гарбузи дозрівали, то клали йому в машину.

Розказували Батько ще й про такий випадок. На Дуброві - це було панське поле - тож його займали вкрадки. Бо поставка була дуже велика, сплатити її за те поле, що замельдоване, записане, було трудно, а ще й те вписати, що там посієш, то воно вже не покриється. Батько теж якусь смужку там займали. І от одного разу, коли Батько косили жито, бачать, що їде Гринько - цей секретар райкому. Батько кажуть: "Серце так у мене і тенькнуло. Це ж він уже узнає, що я й тут маю нивку, обкладуть поставками, що уже ніяк не викрутишся, не сплатиш". Він прийшов, каже: "Ну, що, Іване, косиш?... Дай я попробую". І він пройшов покоса. І так поїхав собі. То Батько тому подивувалися, що він навіть не запитав, як це поле, чи замельдоване-записане, чи ні. Може, й знав усе.

Мати ще розказували, що він спричинився до однієї події теж дуже прихильно і навіть поміг у перебігу її. Про це десь є у моїй іншій розповіді. Таке могло бути чи

ні, я не збираюсь судить, але усі є люди і на різних посадах, навіть таких, вони могли також розуміти реальну ситуацію краю і цих людей простих, які були поставлені ось у такі умови перед вибором. І якось щось застерегти, щось посприяти.

Було таке. Як упіймала акція нашого старшого брата Миколу перворідного. Із вишок Микитиних витягнули за коси у темну ніч на Успіння Богородиці. Да й стали мордувати на сіножатці за Річкою. Одне ревіння та зойки над хутором разносилися. Аж земля здригалася. Як уже його і не мордували. що нікого більше, може, так на хуторах наших і не катували. Як потому розказував. Потоптом ногами, чобітьми по ньому ходили. Коси виривали цілковито. Затим під розстріл становили. Одного узбека смаглявого заставили розстріл учинить. Узбек прицілився. Цілиться-цілиться, а руки у нього трусяться. Брат дивиться узбекові у вічі пильненько. А узбек і сказав:

- Не, такі очі я стрілять не можу.

Й відкинув ружжо убік.

А Мати наші над Річкою на березі стояли, усе те чули, руки заломлювали, ридаючи.

Потому поволокли, повезли підводою Миколу до Містечка да й укинули у льох. І там бить не переставали. І були б забили.

І Мати наші денно понад льохом ходили. А якось, сутінки уже насувалися на Містечко, пройшов мимо, забачили вони, Гринько. А потому ізнов назад завернувся. Підійшов до Матері і поспитався:

- А чого це ви, Ярино, тут такої пізньої пори. Напевне, горе якесь?...

- Горе...- відповіли Мати і розказали.

Гринько вислухав і покликав якогось чоловіка:

- Миколай Миколайович...

А наступного дня пополудні, товар уже на пашу повиганяли, хмари олов'яні сутінковість якби застиглу в доокіл клали, за безом із двору я забачив чоловіка обідраного з ніг до голови, і одіж уся його була окровавлена багрово. Неголений, він і з лица був страшний. І я почав тікати. Подумав, що Гилько Бистрецький. А він глухо до мене промовляє:

- Не бійся, Гандрійку, се я, брат твій Коля...

Рани Миколіні заживлювались протягом цілого року. А потому він ще тридцять два роки господарював. Дуже любив бичечків вигодовувати. І вони його любили. Як у свято ляже на траві одпочить, то прийдуть бичечки да й ноги, п'яти йому лижуть. Що самий Денис Довгий, великий любитель худоби, казав: "А за що я люблю тебе, Миколо, я за те тебе люблю, Миколо, що ти товар шануєш..."

Як вирвали тієї темної передосінньої ночі Миколіні коси, то більше не відростали вони, лисий був суцільно. Мохом тільки заростав інколи.

Страх великий переймав Миколу, коли треба було із хутора до села чи у Містечко йти. Так властей боявся, щоб не зустрітися з ними. Що і герой отой Достоевського, може, так властей не боявся.

Помирав Микола дуже важко на п'ятдесят шостому році життя. Отако, у Різдвяні свята занедужав, а на перший день Великодня 10 квітня 1977 року і помер. І казали тоді люде: "О, це у спасіння йому впишеться".

Був Микола а зовсім неписьменний. Але Шевченкова істина "Обніміте ж, брати мої, найменшого брата" бриніли у нім прозоро. Се я на собі відчував повсякчас. Як ніжно ставився він до мене, - завжди відчував я заступництво старшого брата. І якби продовжувалися його дні, то і мої важкі переживання набагато влекшились б.

Було й таке. Коли потому упіймався Кузьмин Стасько, брат наш Стринешний, Лелюк у сутінках конем приїхав да забрав, то ізнов пошли Мати наші до Гринька. І Гринько оказав стишено:

- А тут я нічого зробити не можу. Він афішки розклеював. Тільки не кажіть нікому... Із нашої великої родини (шість душ) найбільших катувань від більшовиків зазнали найстарший брат Микола і найменший - я. Чиї страждання були тяжчими - сказати важко. Фізичні, можливо, Миколіні, душевні, можливо, - мої.

І стоїть передо мною іще одна картина. Як у раннім веснянім дні повели мене до професора Поліщука. Без розцвітав, ідея проростання бриніла у прозорім повітрі. А для мене усе довкола було мертвим. Світ мертвий. Як се жахливо у мертвому світі перебувати.

Професор Поліщук, чоловік кремезний, оглядав мене довго. Йому слово за мене замовили доброзичливці. Сей професор іще у сталінські часи 17 років був головним спеціалістом ув окресленій галузі. І не тільки добрим ученим був, а й національно свідомим громадянином зоставався. Бо інакше чому б став він мене рятувати.

Професор Поліщук звернув увагу на червонобагровий обідок на моїй шії:

- А то що таке?

- А він повіситься хотів... - відповіла завідувачка відділенням.

- Ай ні, - відказав я. - То мене на хомут брали...

- А що таке хомут? - запитав професор.

- Та же ви професор, а не знаєте, що таке хомут? - подивувався я.

І розказав. Двоє довгим рушником підвішують тебе за шию і ти вісиш ув одкритім просторі, а усі решта б'ють тебе ізнизу у досяжності по чім попало ногами. І тільки коли починаєш синіти з лиця, кладуть тебе на ліжку. Прив'язують простирадлами за руки і ноги до металічних билець. І додають уже кулаками і ногами у горизонтальному положенні, поки пристрасть не насититься. Се така глибока ненаситність - людська пристрасть.

Я відтоді і понині маю також проблеми із горлом.

Професор Поліщук указівним пальцем насварився на завідувачку відділенням:

- Щоби його більше не били...

Так воно і було, сталося.

І якби не професор Поліщук, то не вели б ми, Борисе Тимоїфійовичу, із вами оцю бесіду. Я упевнений у тім достеменно.

Отак і стоять поміж братом Миколою а мною сі два офіційних функціонери. І коли я заломлююсь у вірі в українську людину, в останній час я часто заломлююсь у вірі в українську людину, то стоять чомусь усамперед поміж нами сі два офіційних функціонери.

Я навіть от у Києві коли був одному побратимові - літераторові розказав про таку цю історію, то він сказав: "Бути такого не може, бо ті люди були дуже глибоко заангажовані тим перебігом подій. Бути цього не може". Ну, але факт є факт – і з пісні слово не викинеш.

Тому от ставлення родини до того чоловіка нашої дуже прихильне.

А між іншим не тільки тому, що він мене погладив по голівці за те, що я пишу правильно, і привіз папір і олівці, але так само, коли я вже пішов... чи, може, ще не був у школі, то я пам'ятаю і інших людей, які заходили до нас на хутір увечері. І один чоловік, мені пам'ятається, коли я йому прочитав щось, це, мабуть, я уже ходив у школу, коли я йому прочитав із книжок, які були в той час, і він послухав, що я добре читаю, він також похвалив мене. І зупинився, і так поглянув, і зір повнився одчаєм, але із надією. Щось було в ньому таке, чому я і зараз не нахожду вислову і деє не осягаю його розумінням і душею своєю. Ці люди були

приречені. Я так і дивлюся, і розглядаю той період у житті краю, у житті нашого народу, як би і що би про це не казали. Уявіть собі людей приречених, людей, загнаних у кут, які перспективи на вижиття уже не мають. Це один такий момент. Хто би не були, які б вони не були. Але це люди були приречені. Це дуже важливо, і важливо ось чому. Коли той епізод, коли він мене похвалив, і коли подивився на мене, для мене блиск його очей і сяяння тої надії десь зараз стоять перед зором. Ось про що цей погляд так свідчив. Це був погляд приреченої людини, яка дивиться іще із надією на дитину.

Зрозумійте, це дуже важливо, коли людина приречена на якийсь перебіг життєвої ситуації, на якусь картинку, на дитяче лице дивиться з надією.

Я десь пізніше уже так і розглядував цей бік приреченості, саме цей факт приреченості. Він відсторонювався нашою тою політичною установкою, яка клала на події і на перебіг їх певне тавро, а відчуття приреченості просто не бралось до уваги. Ось саме той момент, той погляд тієї людини - він мені запам'ятався, і я пізніше, коли уже став дорослим, вже в університетські роки, не так у шкільні, як був більш заангажований тією пропагандою, але вже в університетські роки я думав про цю приреченість. Як може поводитися людина у стані приреченості, абсолютної приреченості. Це дуже важливо зрозуміти.

Ще із тих часів, але це вже був, мабуть, сорок сьомий рік, мені запам'яталося ось що. Вечір, тихий літній вечір. І ось тут, де наша хата, одразу за річкою, річка була не перекопана, ішла сіножатка, росли вільхи, прекрасний гайок, а за річкою уже другий хутір і там дорога ішла. І ось тихий такий вечір літній, де оте величне, про що ми вже говорили, про що згадували, та поетично висока картина світу також являла у цьому літньому смерканні дуже виразно, у нас був голова сільради. А не знаю, хто він був, чи то з приїжджих, чи то з своїх котрийсь. І на тому боці ішов якийсь загін вояків, партизанів-вояків. І десь їх стільки багато набралось, а вони йшли маршово, ішли вони строєм, і вони співали пісню "Засвіт встали козаченьки", і підсвистували, так оце - пальці в рот і підсвистували. І над хутором, над хуторами розглягалася така пісня, така велична пісня, що аж цей голова сільради не втримався, а сказав: "Добре співають хлопці". І це пізніше я подумав уже, що і над нами є те щось величніше, і то був вияв чогось того величнішого, отого високого, що нівелює бар'єри усілякої заангажованості. Ці вояки, і цей чоловік були по різні сторони барикад, по різні боки барикад, але він не втримався і з душі у нього вихопилося: "Гарно співають хлопці".

Ця картина мені запам'яталася, але це був рік уже, здається, сорок сьомий.

Я пам'ятаю ще із тих повоєнних літ. Доходили до мене перекази про якісь дивовижні події, щось демонічне таке, про ляки, які побутують у світі. Це перекази, які входили в мою душу. Про телегузів, які лякають, тобто так називали, коли світиться скелет людський, рухається, і людина може навіть так ізлякатися, що помирає зі страху такого.

Такі перекази доходили. Перекази як застереження чогось, що от з'явилися стовпи вогненні на небі з написами, які свідчать про кінець світу. І ці оповіді такі ішли в основному від старших людей, від бабусь, які збиралися до нашої хати інколи на посиденьки. І от у такій вечоровій присмерковості, а й навіть у вечір, коли такі перекази знаходять на твою свідомість дитячу, то перебуваєш у якомусь такому і дивному світові, і трошки ніби жахливе щось нагортається на тебе. Що він, цей світ, демонами проникнутий. У той час надійшло до мене якраз з тими переказами, увійшло відчуття простору великого і меншого. Я став цінувати простір хати, захищений простір хати. Що маленька хата, а десь весь світ безберегий, широкий за нею, темний світ, насичений якимись страховиськами, якимись видовиськами підступними, а цей простір стінами відгороджений. При лучині ясно, чи при каганцеві, а він оберігає, сюди демони не увійдуть. Ця сила,

розуміння увіходили в мене із тих переказів, то це була сила могутня також. Але вона була антипод отій силі величній. Воно було ніби звабливе, але воно все-таки жахало, в душу заходило страхом. Це було щось інше, демонічне. Це були як дві полярності поміж отим божественним, таким високим, поетичним, поміж тою картиною а поміж тою. Це були як два начала, до яких душа була причетна, відкрита душа. І для того, і для того відкрита.

Я любив слухати ці перекази, бо вони зваблювали сюжетами, і такою дивністю просто цих з'яв. Але для мене та картина, перша, була цінніша, була важливіша, була та, у якій нічого не віддавав би. Це все десь так відходило уже.

Ось уже з дитинства у таких полярностях, таких настроях, у такому сяєві десь моя свідомість проходила.

У школу я пішов у сорок п'ятому році до сусіднього села Друхови. Сам пішов, із хутора ніхто не ходив. Я так хотів, дуже хотів до школи вже йти. Але коли я пішов до школи, так мені все це було чуже. Чуже село, чужі діти... як його підступитись. І зараз той будинок стоїть на вигоні, на майдані коло церкви... Як було підступитись, це мені було так незвично, несміливо.

Я так якось і зайшов у клас і сів. А вчителька, не пам'ятаю імені, якось випало, запримітила мене. Але вона мене запримітила і спитала, звідки я. І я їй сказав, що з хутора. "З якого?" Я не хотів зразу признаватися, але потім сказав, що з Моквинського хутора. Вона запитала мене іще: "А чи ще хтось є з тих хуторів?" Я сказав: "Немає". Вона каже так: "Якщо ніхто не ходить звідти, це дальня сторона, ти прийдеш на другий рік, іди".

І так мене не записали тоді в школу. Може, сказали, щоби Батько прийшли чи Мати, не пам'ятаю. Але той факт, що коли я вийшов із школи, то ще походив біля цього будинку. Тихо було, бо всі ж уже на уроці, голосу нема, і я відчув себе дуже осиротіло. То і в зворотню дорогу побрів собі на свій хутір, додому осиротілий.

А наступного сорок шостого, то уже кілька дітей із нашого хутора пішло у школу. І я з ними, і мене вже записали в школу.

Із шкільних років що мені запам'яталося, то це, бачите, важко було добиратися до школи. Не було в що і взутися, не було в чому і ходити. І те, що не було книжок, і не було на чому писати, не було паперу.

З того першого шкільного року книжка для мене уявлялася як така велика недосяжність, як щось таке омріяне. Це дуже цінувалося. Так на все життя чомусь для мене книжка залишилася такою високою цінністю. І папір так само високою цінністю залишився - тоді його не було. Знаряддя також, чим писати, по тодішньому це теж було так.

Ще пам'ятаю з висновування про такі життєві перетривання... Річ піде ось про віщо - про калуженців.

Був сорок сьомий рік, а й у сорок шостому, мабуть, вони також ходили. Ви повинні знати про цих людей із переказів, а я їх пам'ятаю.

- У нас ще їх називали ребрунами. І мене з малих літ цікавило: а чому таке дивне прозвисько - ребруни? Із тих самих переказів та ще з пізніших публікацій виснував: бо голодні були, ребрами світили.

- Це були люди із східних областей України, але більше із Росії, із Брянської, а найбільше із Калузької області, чому так і називали - "калуженці". Вони рятувалися у нашому краї від голоду. Ці люди, вони стоять перед моїми очима й зараз, скривджені, доведені до краю. Люди, приречені на голодну смерть, і як отой вояк, що похвалив мене за добре читання, приречений був життєвою ситуацією, так ці люди були приречені голодом.

Я пам'ятаю їхні очі і їхні обличчя. Я пам'ятаю їхнє взуття - кал'юші, позв'язувані шнурками і позв'язувані дротиками, які наскрізь протікали. Вони ходили у грязюку, у мороз.

Вони ночували у нас, щоночі ночували, бо хата була на хуторі. І вони просили їсти картоплину, хліба. У нас не було ще колгоспів, і хоч не заможно ми жили, але не зовсім без хліба. І цих людей рятували.

Серед них були майстрові люди, які могли щось робить. У сусіда хату майстрували навіть, то, здається, із Східної України.

Я пам'ятаю, один і дочку свою привіз, вона була на років два старшенька, але гралася уже разом із нашими дітьми. Він будував хату, і вже й на прожиття мав, і на їжу. Інші жили, були й такі, що привозили матерію, крам привозили, і щось вимінювали за це. І везли у свою сторону рятувати своїх рідних, які там були приречені на голодну смерть. Хоча довести було важко, бо, з їхніх розповідей, якщо вони і зберуть тут якийсь пуд гречки, і коли вони влаштуються десь у вагоні, то обов'язково відберуть. А якщо вони, з розповідей доходило, вилазили навіть на вагони, нагору, там прилаштовувались, якимось їхали, то босаками знімали їх здобуте зерно, а то і їх часом знімали босаками. Такі розповіді доходили.

Це взагалі похмура картина була. І до честі наших людей, тих людей, які вже відійшли, що вони своє людське, земне призначення виконували гідно, вони ділилися, чим могли, і рятували цих людей від голодної смерті.

Мати розказували, що як у селі вони були на пагорбі і бачили, як кілька таких людей, чоловік і жінка, чи жінки, розклали вогнище і у казанках, якихсь банях варили жаби. І тут налетіла буря, здійнявся дощ і залляв їхнє вогнище і казанок із жабами. І в Материнім сприйманні оцей розгул стихії над обездоленими, над рокованими на голодне умирання людьми звучав так виразно, так промовисто.

Я пам'ятаю ці обличчя і мову їхню, як заходили вони і питалися Батько, чи Мати, чи хтось із старших: "Звідкіля ви будете?" А вони відповідали: "Калужськія ми". Мені пам'ятається ця фраза і пам'ятається вимова їхня. Але про це ще потім.

Один епізод, який ще із мною стався у стосунку до цих людей. Одного, здається, пізньоосіннього такого похмурого дня, коли я сам ішов до школи в сусіднє село Друхову, бо ніхто із хуторян тоді не пішов... Самому йти до школи - це тоді було важко, але я пішов. І більше того, я ніс із собою... я ще чому пішов... Тоді треба було вчителів підтримати. Це були вчительки із східних областей України, які були послані сюди на працю. А вони також не мали що їсти. І ми, чи батьки так вчинили, що кожен учень по черзі приносив вчительці обід.

І була моя черга нести цей обід. Ну, Мати вже щось такого пририхтують, такого смачнішого щось: каші горнятко спечуть, чи ще що тоді, чи, можливо, молока пляшку, хліба. Тобто, що вчителька, яка вчить дітей, має одержати за свою працю щось.

І от я ніс цей обід і за границею уже на дорозі мене перестріли люди невідомі і сказали: "Куди ти йдеш?" Я їм сказав, що іду до школи. "А що ти несеш?" А я їм сказав, що несу обід вчительці. А вони наказали мені: "Покажи". Я показав цей обід їм. І вони забрали в мене цей обід. Я плакав і просив їх не відбирати цей обід, бо що скаже вчителька, я вчительці несу обід. Але вони обід забрали.

Вони віддали, я пам'ятаю, пляшку від молока, і віддали горнятко від каші. Я запізнився на урок, бо це тривало якийсь час, і зайшов, плачучи, у клас, і сказав вчительці, що я не винен: ось пляшка і ось горнятко, я ніс вам обід, але мене перестріли якісь люди і забрали цей обід і з'їли його при мені. А вчителька погладила мене по голові і сказала: "Не плач, їм також треба". Ось так вона сказала.

Це повчально із погляду, як має людина поводитись.

Я сказав вчительці, що я принесу обід узавтра, коли будуть йти наші хуторяни в школу, разом з ними. Вона сказала, що не треба, черга твоя пройшла.

Це такий зворушливий спогад і про вчительку, і про той період, про той час.

Ті люди стоять перед моїми очима, як знак голоду, як знак, що це важить для людини, коли буває людина у такому стані.

Більше того, коли я повертаюся у спогадах до того періоду, до того часу, то я у серці своїм складаю подяку нашим хуторянам у першу чергу, нашим краям усім, що вони гідно поводити себе у цій ситуації, що вони підтримували тих людей, що вони багатьом із них, тисячам, можливо, а мо, й десяткам тисяч, не дали загинути голодною смертю.

Коли я спостерігаю, як розносять хати, розбивають уцілілі хати наших хуторян, коли я дивлюсь на самотніх одиноких хуторян, яким із молодих поколінь ніхто не допоможе у теперішньому часі, які байдужі до них, то я вклоняюся тим нашим предкам. І я глибоко сумую, що мораль теперішніх молодих людей трошки інакша. Я тужу за тою мораллю, за мораллю тих старших людей - вони перед очима моїми. І подвиг їхній - це справді подвиг людей...

Тут ще й в такому розумінні треба сприйняти і оцінити цей вчинок наших краян. В основному, я уже розказував, це були люди із Брянської, Калузької областей. А наші поселяни були налякані тоді тими подіями, які відбувалися в краї, я не буду на них зупинятися, вони загальновідомі... Люди були налякані, бо те лихо ніби прийшло зі сходу, з Москви, Росії. Але зі сходу прийшли так само і люди, які помирали. І десь у серцях наших краян забувається те, підтримка дається.

Це дуже повчально у такому людському, у загальнолюдському вимірі. Більше того, я зараз розкажу, як відлуння того чину має таку далеку ретроспекцію, яке сяяння воно має на майбутній час. Це не просто так, що добродіяння звершилось і все забулося. Погані діла мають свій наслідок у майбутньому, а добрі також мають свій наслідок і сяяння у майбутньому.

Тисяча дев'яност дев'яносто першого року, восени, коли я ... Це вже республіки були проголошені державами після подій 19 серпня 1991 року. Чи після гри, як хоче, як його розуміють, я не хочу вникати, бо я людина поза політикою... Політика так десь... розмишляю я над тим, але я є поза політикою, я не даю оцінку цим фактам, явищам, що відбуваються із нами... І коли я у передчутті, що це може бути остання мандрівка в означенім періоді, вирушив самовільно так, інкогніто у Білорусію, в Прибалтику, в Калінінградську область востаннє подивитися. Я щасливий із того, і та мандрівка покликала до написання такого великого рукопису роману, на тисячу сторінок "До могили Іммануїла Канта".

І ось коли я був у Калінінграді і треба було сідати на якийсь автобус... я розпитував, як до могили Іммануїла Канта під'їхати, де той острівок... Цей водій запитав мене, чи є в мене квиток, а квитки він вимотував, отака ціла стрічка, і дуже багато, й дуже багато. Я йому сказав, що я з України, з Рівненської області, і в нас, так як я є інвалід, в мене є посвідчення, ми не платимо.

Коли я заїкнувся, що я з Рівненської області, то він відразу сказав мені, цей водій, що "вас там всех жучить нада, вас вешать и расстреливать нада, вы бандеровцы". Так прямо мені в лице й сказав, що "вас там расстреливать..." І так далі.

Я, звичайно, як прихосько у чужий край, нічого супротив не сказав йому. Хто його знає, чи цей чоловік просто сказав, чи він тут же почне мене вішати, чи розстрілювати, чи що. Агресія пульсувала в ньому так розгонисто і вихлюпувала з берегів душі.

І що ви думаєте? Коли я те вислуховував, то у тім моменті, а він не був у своїй кабінці, а вийшов на простір, - з'являється десь жінка одна із якоюсь торбинкою, і почала бити його по голові, прямо по голові при мені і казати: "Стервец, подлец

ты. Там очень хороший народ. Да если бы не они, да мы бы с голоду померли". І біла його буквально по голові.

Із тої торбинки вилітали якісь коржики, якісь пряники, ще якісь її причандалля. Люди дивилися на це... Ну, водієві вступати у бій з жінкою при людях не годилося, він відступав, але вона колотила його по голові цією торбою, заступаючись за мене. Не так за мене, як за цей наш край.

Той автобус довго уже й не затримувався, водій зайшов і поїхав. Я не став їхати тим автобусом, залишився. І залишилася та жінка. Але по її розмові, ото як говорили прийшли: "Звідки ви будете?". -"Калужскія ми", "Толькі к калхозу не приставайте, родненькія, а то по міру пойдете, как ми" і за віком я чогось уявив, що це хтось із тих людей, що знають наш край.

Я потім підступивсь до неї і кажу: "А откель вы, матушка будете?". Вона каже: "Брянские мы".

І вона мені почала розказувати історію свого життя, що чотирнадцятилітньою дівчинкою вона із родичами своїми, так само рятуючись від голоду, примандрували у Дубнівський район, в село, випало з пам'яті, в яке село. І найнялися вони до господаря працювати. Вона пасла товар. І мали вони харч і заробіток - гречку давали, ще що. Дома в них були ще родичі, батьки, і вони якось переправляли це зерно туди і порятували від смерті свою родину. І в неї збереглася пам'ять серця. А пам'ять серця - це дуже велика сила. Що ось за такої ситуації вона вибухнула із себе і заявила. Пам'ять серця долає усі міжнаціональні, міждержавні бар'єри, міжідеологічні різні установки. Бачте, людина залишається людиною.

Я тоді подумав, яку добру справу зробили мені мої батьки, сусіди, краєни, що вони підтримали цих людей. Ось того жовтневого, такого жовто сонячного дня у Калінінграді я відчув це упритул: проста людина залишається простою людиною.

Так що не можна в один вимір ставити народи всі, держави, ідеології. Людина залишається людиною. Це дуже виразний такий спогад, дуже виразне сяяння тих повоєнних літ, тих повоєнних подій, тієї ситуації. І я ось пережив у Калінінграді той момент...

Потім уже ми йшли з тією жінкою, говорили. Здається, сіли десь на лавочці, чи не біля самої могили, спустилися на цей острів, де руїни храму з червоної цегли, де могила Іммануїла Канта. Вона пригощала мене тими коржиками, які у неї залишилися були. І я тоді подумав іще. Я згадав вислів Іммануїла Канта про те, що з усілякого зла несправедливість є зло найжахливіше. Іще я думав, що на могилі якогось іншого достойника чи філософа я там вичитав приблизно таку епітафію, що не можна пропагувати ті ідеї, у які сам не віриш.

Я думав чомусь над цим, а у думці, а із душі моєї розпросторювалося, ішло: яка це велика сила - сила людського серця, сила єднання людських сердець. Я думав там, біля могили Іммануїла Канта.

Ми багато що за, сказати б, роз'єднаністю, за несполученістю в єдине цього світу і цих територій, ми багато що втрачаємо. Але саме життя, самий перебіг життя, пульсація і вияви окремих ось таких фактів, явищ - вони нам нагадують дуже виразно, і їх треба уловити ось так і десь давати узагальнення, що людина і людські серця мають єднатися, як є у замірах Творця. Що ми єдине сього світу, поза всі явища державності, міжнародні різні установки, поза роз'єднаність усього світу. Ось саме та подія, з тим водієм, з тою жінкою спонукали мене до таких осяжніших роздумів про час, його перебіг, про життя, про саму присутність творчості, присутність поетичного в цьому світі. Яке воно величне і не завжди є вловиме.

Бесіда шоста.

ВАРТОСТІ СПРАВЖНІ І УЯВНІ

- Ось у таких умовах, і важких для перебігу життя, і десь в сприятливих умовах перебіг мого дитинства, формування свідомості і саме визрівання як художньої свідомості відбувалося. Що би і як би не було у тім повоєнній часі, як би воно важко не було, з утратами, коли щоночі когось убивають, когось забирають в Сибір, в тюрму, десь когось вивозять - це була, я писав про це, дуже така пам'ятна, що теж стоїть перед очима, картина, коли вивозили до Сибіру, і ми сиділи у класі, і вчителька, яка дивилася, сказала нам: "Не дивіться у вікно!". А сама також розуміла, мабуть, бо сама також хотіла подивитися на те, що діється за вікном, на тих людей, майно яких на підводи уже складувано.

Це все так, але поміж тим, поза тим... І хвороби, які на той час десь надходили, і в родині втрати - у період війни, в кінці війни - і Материн брат, дядько мій був тяжко закатований. Це було у січні місяці. Було закатовано тяжко, поcolato штиками, і баба Лександра довго ходили і коли скресла крига, знайшли його біля берега. І троє Батькових братів також загинули в період цих подій, і сестра Батькова загинула... Це із десяти Батькових, то загинуло чотири. Інші роди втрачали і більше. Це були великі втрати.

Але поза тим, я підкреслюю ще раз, що оте величне, оте поетичне, воно наді мною, і над світом, і над нами - воно стояло і до мого усвідомлювання входило.

Я щасливий від того, що дитинство моє було саме на цьому благословенному клаптику землі у стосунку із природою, у стосунку безпосередньому із світом краси, із світом життя народнього, яке от перебігало у пульсуванні своїх найдраматичніших віянь.

Я щасливий з того, що усе мені воно так показувалося у природі, у натурі, як воно і було.

Коли я пішов у школу, перший, другий клас і так далі, художнє таке визрівання, схиляння перед книжкою - також від того часу.

Але душа моя у тім періоді уже була заангажована тією пропагандою, тією ідеологією, яка насаджувалася у краї, яка була принесена, яка була, може, чужорідна не тільки нашим краям, а взагалі чужорідна людській душі, як досвід уже показав. Але моя душа довірлива, то вона була десь, ось ця пропаганда, ось ця віра в те, що це є світ прекрасний, що це є світ добра, який будується, що комуністична ідеологія, віра в комунізм, соціалізм, в добродіяння Сталіна - все це настільки входило в мене і переконувало мене. І душа моя розкривалася. Десь іще сяяли переді мною очі отого приреченого, який подивився на мене із надією, але душа моя у перебігу життя уже віддавала перевагу оцим новим віянням, які пронеслися над нашим краєм. Я був підвладний, піддатний цьому. Моя душа,

така довірлива до світу, була добрим ґрунтом і для ось такої пропаганди. Я вірив у це. Я вірив, певним чином про це десь оповідається в моєму романі "Дорога до матері". І це була віра якась така, як вам сказати, велика віра, що навіть нестатки, навіть убогість такого перетривання у цьому світі - все це десь відходило на план задній, а спереду було, що світить нам справді якесь велике сяєво, велике світло. Це було щось таке, як і ота велична, ота незбагненна поетична краса світу, яка в моїй душі уже була зароджена. Вони, якби сказати, виступали, оцей світ і той, якби трошки не поєднувалися, не узгоджувалися між собою, але я у своїй душі хотів узгодити їх. Я узгоджував ці два світи, вони переді мною так перебували, я вірив у те, що мені казали в школі вчителі, у те, що писали у книжках, що і в газетах, що в журналах читав, як уже пізніше у школу вони надходили. Мені було від того дуже якимось піднесено, і саме звучання тієї такої досконалої однозначної фрази тодішніх газет і журналів уже діяло на мене, уже творило ніби поезію. І я читав книжки тодішні...

Якби зараз сказати, яку вони мають цінність, художність... Але тоді я заглиблювався у ті сюжети нескореності радянської людини... Я пам'ятаю, що я читав і Михайла Коцюбинського, коли пас товар, із таким зачудуванням, що той світ колись був, і він прекрасний, але й так однаково читав із зачудуванням, скажімо, "Кавалера Золотої Звезди" Бабаєвського, інші такі твори. Фадеєва, пам'ятаю, читав дуже із російської літератури. Щодо Фадеєва, то відколи я вже про смерть його довідався і дотепер у моїй душі до нього ставлення не зовсім негативне, а щось у цьому чоловікові таки було від того величного, отого художнього, яке над цим світом володарює.

Я колись, уже у студентські роки, прочитав його листування із подругою його юних літ на Далекому Сході - це прекрасне листування, і воно так подіяло. А й рядок запам'ятався мені із "Молодої гвардії", здається, про матір, коли ми не складаємо ціни їй і аж тільки тоді, коли втратимо її, розуміємо, кого ми втратили...

Тобто не кожна людина заангажована могла так писати чи сказати. Та й самий відхід його... Ця, очевидно, людина щось передумала, осмислила і сама свідомість, в якій була присутня й художня свідомість, загнала її в той кут, де не було можливості, не бачив, як із нього вийти.

Художня свідомість, яка покладається на душу людини, входить і в осягання - це також і благодать, але це і обов'язок. І людина, яка ось в такому стані перебуваючи, відчула, що у ній бринить отой струмінь поетичності, художності, має знати, що це і є висока відповідальність. Я кажу це і до того, що так як на мене, як мені здається, що творча особистість - це стосується навіть природи, психології творчості - творча особистість ні в якому разі не повинна бути політично заангажованою. Так мені здається.

- Але ж трапляються періоди в житті країни, народу, коли творча особистість не може безсторонньо спостерігати за тим, що діється, й має заявити свою громадянську позицію. Як це сталося, скажімо, в останнє десятиріччя...

- Безперечно, але заявити, як ви кажете, свою громадянську позицію художнім осяганням, осмисленням тих подій. Я ж знаю багато прикладів, коли під приводом так званої громадської роботи, заангажованості політичної художній струмінь творчої особистості знівельований. Такі спостереження мої стосуються і до сучасних, декого із тих, хто в шістдесяті роки так яскраво про себе заявив, а заангажованість політикою довела їх до того, що уже свій босий слід не можуть віднайти, а може, й не здатні віднайти у наймодніших черевиках. Я це завважую. І із цього висновую, роблю наслідок, висновок, що так має не бути.

У ті шкільні роки, я вже про це згадував, коли я написав таке одне оповідання, за яким і тепер жалкую, мені тоді уже ось цей світ, високий світ, поетичний, який з

доколу було покладено в душу, то він спонукував мене до практичної роботи, до дії, до висловлення. Мені хотілося уже писати, але яким чином - я цього не знав.

Бачите, оцей світ, який був накинтий у мою душу школою і пропагандою, він вимагав і відповідної форми писання, і відповідного змісту. А те, як би я хотів писати, воно не узгоджувалося. І це не тільки моя трагедія, а й трагедія, мабуть, багатьох літераторів мого покоління, чиє дитинство на воєнні, повоєнні роки випало. Тобто, що поруч розбювало у таких драматичних формах, у таких прекрасних формах і виявах життя, яке просило відповідного слова, а відповідного слова не надавала сама ситуація, самі устрій, уклад. І це був той період, який я розглядаю як злочин проти творчості. Злочин проти первісних, прекрасних виявів того, що покладено було в душах людей, у душах, які би були потенційні митці, які би могли розвивати і рухати цю свою душу у певному напрямку, відповідно до того дару, який чоловікові дано і який він повинен сповняти гідно.

Так я розглядаю той період. Хоча поза тим усім із висоти теперішнього дня дивись, то він був у дечому дуже таким поетичним той період.

Закінчення школи поклато ніби водорозділ між тим часом а тим, який наставав, наступав. Це був новий час, це було, якби сказати, царювання Микити Хрущова. Це двадцятий з'їзд, це було десь, ну, не розсекречування того всього реального життя, як воно було насправді. але, принаймні, маленьким нагадуванням того "розсекречування", того, як воно перебігало. Але і це нагадування дало у душі людей, влило новий струмінь.

Сказати, що цей струмінь був безболісний, то я цього сказати не можу. Навіть чи то ідеться для дитячої душі, для підліткової, для юнака, який стояв на порозі життя. В повній мірі цю драму юної душі я намагався показати в моєму романі "Дорога до матері". Читачеві судити, як мені це вдалося.

Це не простий перехід із одного стану, із одних уявлень і реалій душі у другі. Це не простий перехід - заперечити те, що мало учора таке привабливе сяяння, а сьогодні його заперечити. Це не просто дія довірливої душі. Тому що для душі, яка недовірлива або ні в що не вірить, то їй байдуже, яким чином мінятиметься формація сьогодні чи завтра. Його душа так само безболісно пристосовуватиметься. Для мене цей період, я повторюю, був важким. Цей перехід був дуже важким. І це прозріння було важким.

Але все-таки воно відбулося, і сяяння істини уже було так само дуже привабливим. І десь у той же час, уже в університетські роки, так само сповідувалася та ідеологія, але уже тої віри чи довіри в моїй душі не було. Сприймалися і атрибутика, і перебіг того життя, і романтика - все це сприймалося, але просто як життєва гра це бачилось, не як щось таке, яке є однозначно незаперечним, як у той дитячий період. Це була просто життєва гра. В щось ми вірили, в щось ні, але сяяння цієї істини, яка частково відкрилася, було дуже потужним, воно справді родило у людських душах диво, воно відповідним чином уплинуло на усю художню творчість. Не так, можливо, українську, як російську, як загальносоюзну, у такому, скажемо, вимірі.

А той період - це період другої половини п'ятдесятих років, як пригадую, початок шістдесятих років - він і зараз стоїть перед моїми очима як щось таке надзвичайно прекрасне і романтичне. І не тільки тому, мабуть, що це був період моєї молодості. А справді оце часткове сяяння істини, яку мало могутню життєтворчу силу. Я так оцінюю той період.

Десь одразу вже в середині п'ятдесятих років з'являється і "За далью - даль" Олександра Твардовського. Він був членом ЦК тоді, здається, і для нього більше було відкрито, ніж для когось іншого.

Почали доходити відгуки про забутих літераторів, згадувався уже Іван Бунін, яким я захоплювався тоді. Читав есеї Паустовського про Буніна, уже коли в університеті навчався.

Магія слова тоді мала для мене велику таку, закличну силу, я це відчув. І це певною мірою спричинилось до того, що я і обрав факультет журналістики. Уявлялося, що це можна буде десь і помандрувати, і побачити світ, і бути близько до висловлення, до друкованого слова. Хоча я тоді і ставив різницю між власне літературною працею і журналістською працею. Журналістська праця відбирає в людини увесь час і не дає можливості, або мало дає можливості для того, щоби працювати у сфері суто літературній.

- Особливо, мені здається, від цього потерпає журналіст місцевої преси, районки скажімо, який, відчувши потяг до літературної праці, за щоденним поспіхом змушений притлумлювати його в собі, писати частіше те, до чого душа не лежить, бо йому розтлумачують, що є таке поняття як «треба», цього вимагає газета. І оті потаємні порухи душі відкладаються «на потім», коли прийдуть благословенні для творчості часи. Але раптом надходить усвідомлення, що все уже позаду, що уже звикся до відведеної тобі ролі, що вже немає того, як Ви кажете, сяяння, польоту душі і думки.

- Так. Усе це правильно. Я повністю погоджуюсь із Вашими міркуваннями. Бо і сам теє переживав. І о тім – є сторінки у романі „Дорога до матері”. Але і тоді, в той час, про який розповідаю, ще не відчувалося розкутості у слові, воно було загнане у звичні рамки. Просто саме сяяння тої ідеї істини, саме сяяння ідеї часткової істини - воно робило таке диво.

Мене, наприклад, і тепер, хоч час уже минув - це події сорока-п'ятидесятилітньої давності,- а от зворушують ті пісні, що тоді були... Не так повоєнних, сорокових років, а десь початку - середини п'ятдесятих, коли було творено дуже багато гарних пісень. І мелодика, і слова їхні так діють і дотепер на мене. Я зачарований ними.

Зараз вони рідше звучать. В українській пісенній творчості їх менше було, а от в російській, так би сказати, в Союзній ріці тоді багато було створено за мелодикою пісень і за словами, що вони зворушують мою душу і тепер. Я не можу залишатися спокійним, коли, наприклад, у київських підземних переходах на гармошці то там, то там якийсь такий характерний, виразно характерний чоловік нашого покоління або й старіший виграє мелодії тих літ. І коли зачую "Одинокою гармонь" чи пісні із фільму "Дело было в Пенькове", про Саратов... Багато таких пісень можу назвати зараз, і виконавців, які в той період були... То вони діють... Я так прислуховувався, час то минає, змінюються формації і все змінюється, але пісня та - вона незаперечно уже належить до пісенної класики, її не викинеш. У моїй душі воно спершу сприймається як нагадування про молодість, як нагадування про ті літа і той період якоїсь природньої відкритості часткової істини.

Ми не завжди складаємо правдиву ціну якомусь явищу, чи фактові, чи і ще чомусь, але щоби скласти правдиву ціну якомусь явищу літературному чи мистецькому ми повинні поглянути на його із виміру істинності, з виміру одкритості, незаангажованості а будь-якої. І тоді усе нам відкриється, яке воно прекрасне в такій чи в такій мірі.

От саме у той період доби Хрущова, після Сталіна, десь момент відкритості, момент справжності у суспільних стосунках, у суспільному житті заяскравів, дав про себе знати і це справило, покликало до життя такі ось твори. Тому що тільки істинність, справжність суспільних стосунків, суспільного життя, яке би воно не було, відкритість його надає і людській душі, і художній свідомості таких повнозначних виявів, повнозначної прекрасної барви.

До чого я це кажу, Борисе Тимофійовичу? До того, щоби працювали таланти, мистецькі таланти і творчість розвивалася на будь-яких теренах, у будь-якому суспільстві - це суспільство повинно бути якомога відкритішим, якомога правдивішим, якомога справедливішим. І тоді ймовірність появи чогось значущого у художній царині вивищується. Бо кажуть інколи а й таке, що тиснення, скажімо, суспільне на митця, на особу його спонукає створювати великі твори, посилаючись при цьому на ось таке: що „Дон Кіхот” був написаний у в'язниці. І що як зійшлися два королі, король іспанський і король французький, і подивувався король французький перед королем іспанським: "А ізвідки у вас такі твори великі створюються, як „Дон Кіхот”, звідки у вас мистці такі великі беруться?" А король іспанський відповів: "А ми їх у в'язницю, а там вони і витворюють такі шедеври". Це так розказує така, якби сказати, притча, але притча є притчею, королі є королями, нехай собі королюють, царі - царюють, але я до того схильний, і досвід власного життя мій такий свідчить, що мистець, художня особистість повинні у суспільстві перебувати у нормальних умовах.

Той дар, та картина велична світу, яка покладена у душу мистця, де би він не був, - чи у мирі, у спокої, в умовах справедливості, чи в гонінні, чи у збиткуванні над його душею - вона однакова. Річ тільки в тім, що за нормальних умов вияв цієї картини, вияв дару, вияв спостережень може бути осяжнішим і повнозначнішим. Може бути прекраснішим. А в умовах, коли над художньою особистістю, над творчою особистістю чиниться розпинання, щось теж може з'явитися як драма, як свідчення чогось, але все це робиться похапцем, усе це не завжди може бути художньо досконалим, скажімо, філігранним, як в умовах спокою. Так я вважаю, такий мій погляд на цю проблему. Я би ніколи не став уважати, що кращі твори можуть бути написані в умовах зневаги до художньої особистості, в умовах гоніння і збиткування над нею, аніж там, де творча особистість перебуває у нормальних умовах.

Річ може бути тільки в самому матеріалі. То це так. У дійсності, в якій перебуває ця творча особистість. То це так. Взірцем переконливим ось такої думки може бути, скажімо, феномен російської літератури. Це загальновідомо, і це не радісне явище, що Російська імперія і терен, до якої належали усі інші народи, був сприятливим для художньої творчості, для особи мистця. Ні, він не був сприятливим. Згадаймо, і за царських часів, за всіх періодів, і за новітніх часів, поет, як хтось написав із російських, що "поэт в России больше, чем поэт", тобто, що поет, мистець поставлений в умови, які не гідні людського існування, він вічно перебуває у конфліктах із владою, в умовах важких, в які ставила сама ж влада цю особистість, заперечуючи його різними методами і способами.

А поза тим феномен російської літератури - вона явила щось таке, що заставило подивуватися цілий світ, і дало привід називати її великою літературою. Я так і тепер вважаю, що російська література - це велика література світова.

Я розмишляв над цим. І річ, очевидно, в іншому. Річ у тих умовах, в які була поставлена на цих теренах взагалі людська особистість, людська душа, яка була глибоко, до основ зневажена. І саме ось цей факт, по-моєму, бриніння тієї душі поміж а такими а такими випробуваннями дало просто матеріал великий і незвичний цій літературі. Ось в такому розумінні, так мені здається, а не те, що мистець, творець цих художніх цінностей був поставлений в такі негідні для людини умови. Ні, просто інший мистець, скажімо, якби він в іншій країні перебував, він просто не мав би наглядно близькості, розуміння таких фактів, які мав у Росії. Скажімо, якби я не був на цьому хуторі, чи я мав би таке розуміння і відчуження, головне відчуження хутора і цих людей? Звичайно, що ні. Про це

промовисто свідчить те ж оповідання "Шинель" Гоголя. Достоевський сказав: "Все мы вышли из "Шинели" Гоголя".

Увага мистця до маленької людини, яка зневажена вкрай у цьому світі, бачте, покликана до народження якого досконало взірцевого художнього твору. Який і дав, може, привід назвати цю літературу великою.

А між тим, коли йдеться про роки університетські особливо, шкільні то не так, але також у цей час у мені визрівало осягання художніх реальних вартостей. А й час сам наближав - наближались 60-і роки, коли істинні художні цінності засяяли, як те, що було створено у минулому, так і заявили про себе нові пульсування.

Моє естетичне кредо формувалося в цей час в основному на російській літературі, як це не є дивно. Входила в мене й наша література, і Шевченко, і Леся Українка, й Михайло Коцюбинський, але то більш якось як іконно, як щось таке як своє, але не так розчленовано. Це тепер я доводжу, що і наша класика має таку ще не поціновану цінність, вартість, яку ми повинні постійно розшифровувати, утверджувати і цінувати.

Але тоді, в університетські роки, чомусь російська література, література взагалі друкована російською мовою, світова література входила в мою душу саме через російську мову, через загальносоюзну мову, так скажемо.

Уже десь це було на п'ятому курсі університету, я тоді читав і філософські твори, прочитав і тритомну "Естетику" Гегеля - це клалось чомусь на душу. Був у нас викладач естетики професор Кубланов. Пам'ятаю, захворів я на останньому курсі, і вже треба було потім екзамен здавати навздогінці усім, як одужав. І от я пішов. Він в літературі кохався також, любив Гоголя, читав. Ми тоді захоплювалися Аксьоновим, а він казав: "Що таке Аксьонов порівняно з Гоголем?". Тобто цінності підносив бачте які класичні. З повагою ми ставились до нього. І от як я взяв білета того... Один викладач і один студент - тільки двоє нас... Я взяв білета, і що мені попало? "Естетика" Гегеля. А я ж недавно тільки прочитав її у трьох томах. І мені ж хочеться показати, що я не розказую те, що із підручника, а що я таки читав Гегеля, щоб він це зрозумів. І я думав, яким чином це утиснути у форму таку, щоб він зрозумів. Якимсь чином мені це вдалося зробити. Небагато я розказував, і він мені сказав: "Досить". Це було перше питання, але два інших не став питати, поставивши мені "відмінно" і мені було так дуже зворушливо тоді, що він, відчувши, що я читав Гегеля, усілякі відповіді на запитання відставив.

Тоді я читав також із захопленням Буніна. Передніше я прочитав есей Костянтина Паустовського, яким теж захоплювався дуже. Це так діяло на мене, так впливала ця російська класика, яка відкривалася, чи була прихована, новітніша десь класика. Іван Бунін... Я у великому захопленні перебував від нього. Я й зараз у захопленні перебуваю. Я перечитую на хуторі Буніна, вірші його, в попередніх бесідах цитував їх. Вони кладуться мені на душу, є спонуканою причиною у перебігу, пульсуванні художньої свідомості, пульсуванні художнього образу.

Я навіть тоді ось так був Паустовським захоплений - він ще живий тоді був, цей письменник, - що мені, коли я думав, кого б із живих хотів би побачити, щоб просто як про людину мати уявлення, то мені хотілося побачити Костянтина Паустовського. А потім десь на взірць цього уже клалося мені, що якось так треба відповідним чином і писати. Ось ця краса така, відсторонена від політики, суєтного світу, краса наших почуттів, краса перебігу повсякденного життя - десь в основі наших художніх відчущань, взагалі нашого світовідчущання лежить.

І щось з української літератури, коли я таке зауважував, то воно теж бігло в душу. І тоді вже визрівав план, який ніколи не став реальністю, написати книжку

про Михайла Коцюбинського. Цей вишуканий естет, його така проза, я так вважаю, філігранна, така пластична проза, вона не поцінована у нашій літературі і зараз. І сама особа для мене чогось так мислилась тоді як щось таке справді осяйне дуже. Сонцепоклонник у нашій культурі, у нашій літературі. І я збирав деякі матеріали, щоб таку документальну книжку написати, де би бриніла любов до цього чоловіка і до його творчості.

А справді, багато чого в нашій українській літературі не поціновано.

Ви подивіться, скандинави, вони естети, перекладали Коцюбинського ще за життя, відчули вони, яке це має значення.

... От я ще згадую Паустовського... Тепер приглушене звучання цього імені і його творчості. Повість про Шевченка з яким я захопленням читав тоді, як це діяло на мою душу, в мою душу входила кожна фраза! Або "Корзинку с еловыми шишками", про композитора Едварда Гріга, який написав музику для дитинки, лісничової дочки, коли вона стане дорослою. Прекрасно все це тоді уявлялось. Я навіть, кажу, хотів побачити саму цю людину, який вона має вигляд, просто так.

Колись був у Прип'яті, як будувалася атомна електростанція, мені один однокурсник відрядження із ЦК комсомолу якимось чином добув. І я там перебував, може, з тиждень, а відрядження було на місяць, щоб якимось підтримати мене. Жив у готелі, двоповерховому будиночку, але у великій дуже кімнаті, що, розповідали, в ній ночував сам міністр електростанцій... Не знаю, так було чи ні, але велика кімната, і я десь тиждень сам був у цій кімнаті, де килими, де прекрасний вигляд був на сіножатки з вікна, і де був телевізор й усе інше. Я ніколи не перебував у таких готелях, це єдиний раз у житті.

Потім підселився до мене іще один чоловік, інженер із Нововоронецької, з Росії, також атомної станції. І ми якимось стали говорити про літературу. І він мені згадав ось що. Як вони були в Тарусі, будували там, чи що, де Паустовський мав будиночок. Там Ока-річка, серединна полоса Росії, він закоханий був у цю місцевість... І от вони підійшли... Садочок, хтось копається в городі... Вони підійшли і кажуть, що дізналися, що ви Паустовський, і хочемо побачити вас... Я тоді зацікавився, кажу: "Розкажіть далі, який він мав справжній вигляд, що він говорив, бо колись теж хотів побачити його."

Запам'яталося йому з тієї розмови, що Пауставський говорив: "От ви будете... Це все добре. Але я вас дуже прошу, бережіть природу..." Ось таке застереження.

То я зрозумів, що його художній світ в якійсь мірі був відповідним його натурі.

Потім, ще за життя Паустовського, в Рівному мені розказував якийсь очевидець, він тоді в Москві десь вчився, то він розказував мені такий випадок. Це десь рік шістдесят другий був, сімдесят років тоді Паустовському, мабуть, було. В якомусь невеликому будинку в Москві з нагоди його ювілею влада організувала вечір, зустріч. І туди могли потрапити тільки по запрошенню, всі, хто вибрані, а так - ні. А Паустовського в той час любили, за творчість і просто як людину. І зібралася сила - силенна людей біля цього будиночка невеликого. Ну, а потрапити в будинок вони не могли, звісно, там були представники влади тільки. Приїхав Паустовський, зайшов у цей будиночок і сказав таке: "Извините, но я не могу принять участие в вашем заседании, поскольку мои истинные почитатели находятся во дворе". І забрався й пішов. Це могло бути. Це було наприкінці його життя, і якщо йому удалося пронести свою творчість крізь такі важкі літа, то наприкінці життя він уже не міг, мабуть, чогось на карту ставити, а заявив саме так.

Ще хтось мені розказував, що ніби й такий був випадок, це, мабуть, уже шістдесят третій рік був, як ото розбивали конструктивізм, абстракціонізм, така

була акція на мистецькі напрямки. Фурцева була тоді міністром культури. І до неї покликали тоді зі старшого покоління представників, щоб вони дали оцінку цьому явищу. Ілля Еренбург там був, інші, що підтримували нові віяння. Зайшов Паустовский. "О,- каже Фурцева, - Еще этот... супчик,- чи як вона сказала,- появился". А він сказав: "Извините, я не какой то такой, а известный русский писатель Константин Паустовский". І пішов.

Тобто поведінка його була ось такою. І коли оцінювати творчість літератора, мистця, то також треба і його життєвий шлях бачити, дослухатися до його слів, приглядатися до його вчинків і поведінки і наприкінці його життя.

Коли судили Синявського і Даніеля, то теж, кажуть, ніби до Тичини підійшли і запропонували підписати звинувачення, а Тичина сказав: "Пробачте, я за своє життя стільки попідписував, що вже досить".

До чого я це веду? Багато хто висловлює думку, що якби взяти творчість Тичини до двадцять п'ятого року, а все решту вилучити, то він був би великим поетом. Я чув таке висловлювання, тут же і заперечив, що ні, Тичина залишається великим поетом, геніальним поетом попри все його подальше життя. І в подальшому в своїй творчості як він не писав, то це був геніальний поет. Кожне слово його треба вивчати. І той же вірш "Партія веде" - він не такий, як писали інші. Це гра в слові, якого зараз бракує. Інша річ, що просто треба у цьому випадку давати оцінку часові, жорстокому вікові, у який була поставлена дуже високопоетична і дивна душа. В такому розрізі я би дав цьому явищу оцінку, ніж мати якусь причепку до Тичини, чому він чи так, чи так повівся в той період. Не нам про те судити, Творцеві про те судити. Творцеві, який над нами і над Тичиною, і над тим, хто його осуджує. Художня творчість, вияви, бриніння художності як дар, який посиляється звище, не підлягають такому осудові.

Ми підійшли до періоду, коли вже впритул стояло над моєю душею оте, що я повинен уреальнюватись, що поклик творчості уже десь мою душу кликав до реальних дій, до практичної роботи. І час такий наспів. Це був початок шістдесятих років. Десь започаткувався він і перебував у стадії такий, скажімо, виразніший, виразно окреслений в Москві, але він докотився й до Києва, на Україну. З'явилося нове покоління. З'явилися нові вірші, нові імена і нові поети. Я пам'ятаю 1962 рік, весну, коли до Львова приїхали київські поети і критик Іван Дзюба. Сказав хтось тоді: "І до Львова Драчі прилетіли". Виступав Іван Драч, виступав Микола Вінграновський із своїми поезіями. І це справді звучало як щось нове, як щось таке, де простір відкривався інакший, де художнє слово бриніло зовсім по-іншому. Це я відчув тоді усім своїм серцем, я розумінням своїм відчув: ось настає нова ера, ось новий період у художній творчості.

Я пам'ятаю такий довгий виступ, коли слово за словом ішло, Івана Дзюби, коли він говорив про те, що треба видати твори Володимира Винниченка. І це так звучало тоді по-новому, коли він дав оцінку творчості молодих поетів, говорячи про "Атомні прелюди" Миколи Вінграновського. І коли десь зрушене отаке слово я пам'ятаю: "Я сів не в той літак, я сів не в той літак" - воно це все діяло і це було заклично.

Інше, що стояло переді мною і що я хотів би тоді, якби сказати, самоутвердитися у чому, на чому я стояв тоді і тепер оце підкреслюю, наголошую, що я уже відчув красу традиції у літературі, я відчув красу класичної літератури, російської, української, світової. Я багато тоді читав, те, що було доступне. Особливо вже на п'ятому курсі, коли на лекції ми вже майже не ходили, я просиджував у бібліотеці, усе це перечитував, воно на мене діяло, і відповідним чином десь уже формувало в мені такий серйозний підхід до художнього слова. І багато з наших однокурсників, а й пізніше уже, коли я був на праці, то говорили,

що оці нові поети, які з'являються, Іван Драч, Микола Вінграновський, це щось таке, щось таке, це нечуване, зверх геніальне і т. д., і т. д. Я тоді вступав у полеміку. Я казав: "А послухайте, справді це прекрасна художня поетична творчість. Це все так. Але чи не те саме ми знаходимо у того ж Буніна, того ж Паустовського, в того ж Михайла Коцюбинського?". І коли я називав ці імена, то мені казали: "Ти нічого не розумієш в цьому".

Насправді це не так. Просто це явище проявилось після довгих років заідеологізованої літератури, це був той світлий струмінь літератури справжньої, і вона наразі здалася нам такою незрівнянно високою, такою незрівнянно небаченою. А насправді це мало би бути як нормальне явище.

Я й тепер бачу, що життя підтвердило мої думки. Просто ми не складали у зв'язку з періодом заідеологізованості літератури, мистецької штуки, однобоким соціально-вульгарним ставленням до мистецької штуки, з оцінкою однобокою, ми не бачили справжніх, художніх вартостей у тих же самих текстах Михайла Коцюбинського. І "Фата моргана" ми тільки розглядали, що це є зображення обездоленого царизмом селянства і що уривок зачитував Каганович на якомусь там зібранні, характеризуючи долю. А про те, яка це висока поезія, просто в нас випадало.

І ці цінності у той період, період закінчення навчання в університеті, вони обернулися до мене, і вони засяяли так прекрасно. І світова класика, і наша класика, і те, що з'явилося нове, серед нових літераторів, як воно пробивалося - усе було прекрасне. І все це я відчув, і перспектива мені заясніла тоді райдужна, хороша. Я був молодий, двадцятичотириохлітній, усе моє єство уже було спрямоване у творчість, у те, що і я щось віднайду своє, щось покладеться на папір, і що це буде так само прихилитися, буде іти в отому реальному ключі.

Як особистість, як художня особистість я уже на той час був абсолютно, так я вважаю, сформований. Більше того, моя толерантність до інших виявів, думок, міркувань і до перебігу життя вироблювала і ще ось таку якість: невтручання в ніякі політичні справи, а тільки йшлося про творчість. Гарячі голови ставили мені це у провину. Коли десь спалахувало якесь художнє слово, як у Василя Симоненка, вони казали: "Ось так треба писати. А ти із своїм Паустовським чи Коцюбинським дуже старомодний". І один навіть редактор мій, коли я захоплювався оповіданням Паустовського про композитора Гріга, то він десь сказав: "Все, Андрію, ти не так собі уявляєш, треба от як Гете писав: "Меч поставте на моїй могилі, тому, що я віддав своє життя за звільнення людини".

Оці численні настрої, вони і тоді серед демократично настроєних, скажімо, тепер уже шістдесятників, вони виразно проявлялися і про себе давно давали знати. Але я, признаюсь уже на схилі ... Це не значить, що я був абсолютно байдужим до виявів несправедливості чи того, що чинилося. Я давав оцінку і перебігові часу, і був десь національно свідомим, уже сформованим, але, ще раз повторюю, що моє спрямування було - отой світ художній, який покладений мені був у дитинстві, якимсь чином реалізувати на папері. Ото все, що було пережите, про що ми сьогодні і в попередніх бесідах говорили, із дитинства, воно вже у мені жило у таких формах, які просили художнього висловлення. Хоча я знав, що багато що з того не піддається друковій у тих умовах. Але це була би не якась така дуже заклична форма, а мала би бути спокійна, врівноважена художня оповідна форма. Так мені мислилося тоді моє майбутнє. І коли я проглядував українську літературу, сучасну тоді, молоду, то мені так хотілося, думалось, що мені потрібен тільки спокій, мені потрібен час, щоби я засів і щоби я писав, і що воно, може, якимсь чином знайде собі дорогу. Хоча до друку надій і сподівань особливих тоді не було.

Це був час, коли не все так просто робилося. Щоби я написав і подав його до друку до Києва ізвідкись? Хто був тоді в Києві? Микола Вінграновський, чи Іван Драч, чи Євген Гуцало - вони могли те надрукувати. А, скажімо, близьке до цього, чи інше, схоже, яке б воно не було художнє, коли надійде з провінції, коли воно надійде від невідомого чоловіка - не надрукується. Тобто пробитися якимсь чином у літературу, якимсь чином заявити про себе - стояло передо мною проблематично. Але була перепона важлива, перепона страшна і штучна, і цю штучність я також розумів.

Я посилав тоді оповідання, коли почав писати, десь у шістдесят другому - шістдесят третьому роках. Вони десь у такому плані, ці оповідання, і були, як я говорив, у романтичному десь плані...

І коли я посилав, мені давали відповідь, що там щось не так, і т. д., і т. д. Особливо мене це не засмучувало. Тобто воно не було для мене тим, що могло би на мене діяти: оцінка була фальшива, я це відчував. Воно на мене не діяло... Так як, скажімо, і тепер. Я зауважую якесь ставлення до моїх писань, якісь поправки, які не є істотними, або які йдуть від нерозуміння мистецької штуки - і так само воно на мене не діє. Тобто впливу у моєму ставленні і в моїй творчості воно вже не чинить на мене.

Тобто я вважаю, що то був період уже сформованої, зрілої людини із певними естетичними критеріями, із певним, можна сказати навіть, стилем. Я зауважив, і інші про це кажуть, що той роман, який шістдесят шостого року написаний, то за стилістикою, фразами не був схожий на інші, так ще не будувався художній твір. Але я вже тоді мав у собі таку певність. Іншими ж тоді іще не сприймалось.

Бесіда сьома.

ВІД РОМАНТИКИ ДО РЕАЛІЗМУ

- Я би хотів, Борисе Тимофійовичу, додати до сказаного раніше ще бодай кілька слів. Те, що намислилося-пригадалося уже за час, що минув від нашої останньої зустрічі.

-Звичайно ж, не буду перечити...

-Як уже потому міг я висновувати із розповідей, спогадів Батька-Матері, із розповідей сусідів, то на хуторі нашому за Польщі в людей, у селі у свідомості їхній жило відчуття Містечка, хоча до Містечка було кілометрів п'ятнадцять. Ходили, звичайно, і пішки, і їздили підводами туди на базар, це був такий уже виїзд, чи вихід, як свято.

Іще що мені запам'яталося із тих розповідей. Що в уявленні наших селян Містечко населяли тоді в таким великим числі, у великій масі приходьки у наш край- євреї.

Євреї жили і по селах тоді, як розказували якось Мати мені,- і в Моквині були вони на Старині, Мати з дитячих літ спогадували.

Люди це були ніби інші, аніж наші селяни, інший етнос. Інші були звичаї, інше вірування.

Мати спогадували, що євреї зверталися до них у суботу засвітити навіть свічку чи ще щось зробити- так поважався за їхньою вірою цей день, що вони цілковито нічого не робили, а мужика-сусіда уже кликали на таку поміч.

Були ці люди в основному ремісники, торгівці здебільшого. Мати були ще дівчинкою тоді, то ось таке спостереження за їхнім побитом, за уявленнями їхніми запам'яталося. Що була єврейка Хайка. Це старша. А у неї була дочка, Дора здається. А у тієї Дори то ще була донька, маленька дитина. І ось та донька занедужала, маленька дівчинка. І мати її, Дора, так любила цю дитину, та й каже, як дуже загроза нависла над життям дитинки: " Хай би я луч умерла, як має воно помирати". А бабуса цієї дитинки, а мати Дори, і каже:" А й не, хай луч воно вмере". Для Матері це було так дивно, сказано так, що дитина для кожної матері є найрідніша. А вже внучка для Хайки... Вже вона згоджувалася, краще хай вмере внучка, а хай залишиться її донька доросла.

Для Матері це було дивно чуть таку філософію ніби, і уже як Мати були недужі, паралізовані, вони мені спогадували ось цей момент.

Що треба сказати і що запам'яталося із розповідей Батька-Матері про цих людей? Що стосунки між селянами а євреями були добрі. Можна сказати, навіть у якихсь моментах і дружні стосунки були, хоч то був інший етнос, де в чому

незбагненний для нас. Це приходьки зі Сходу. А ставлення до них селян було поважне, добре ставлення. І ті, відповідно, ставилися добре.

Ось Батько згадували, що коли на нашій полі родила пшениця, це поле важке, але добре, там родила пшениця і овес, і коли зародить овес, то Батько як обмолотять, то одразу по жнивях і везуть до Містечка спродувати його, бо треба було виплатити за землю, там строки були, щоб не росли проценти. І Батько мали знакового єврея у Містечку, Янкеля. Вони йому цей овес продавали. І стосунки Батькові з Янкелем були дуже добрі. Ось в такому навіть моменті. Так уже десь притискало, що увесь овес треба було спродати, бо гроші потребувалися. І вони весь овес до Янкеля возили. А навесні Батькові треба було купляти овес, щоб посіяти. І от Батько підводою їдуть до Янкеля в Містечко й кажуть, що уже треба скоро сіяти, овес треба купити. А Янкель і каже, комору відчинивши, "Оньо, Іване, твій овес". Але плата уже була набагато дорожча, Янкель жив із того. Це була гра, але гра дуже чесна. Труд Батька був такий-рільництво, труд Янкеля був інший. Але Янкель не продав за зиму Батькового вівса, бо Батько розказували йому раніше, що цей овес добре родить і що це сорт такий. І він беріг Батьковий, наш овес. Бачте, яка це порядна гра була, порядні стосунки були.

Як із розповідей Матері я висногував по тому, то Мати з Янкелихою майже потоваришували. Річ ось у чім ішла. У нас уже в річці і риба коли заводиться, то як виловлять її, Мати котру більшу рибу несуть тільки до Янкелихи, бо це вже так якби своя людина. А щось Матері треба таке до господарства, Янкелиха також потурбується, щоби відповідно добру річ дістати, може, навіть і дешевшу.

Характер, як я міг висногувати, цих стосунків був добрий. Так мені запам'яталося.

Розказували вони і про міщанюків, і такий прошарок був у Містечку. Це уже ніби були свої поселяни, корінний етнос. А містечковий. І ремісники, і десь торгівці, але ставлення наших хуторян, з розповідей, до міщанюка було не вельми таке похвальне. Чомусь таке осудливе в багатьох моментах я чув. Що міщанюк то може і насміятися із селянина, а з хуторянина тим паче, що він обдурити може. Але все одно, що міщанюк- він до єврея ще не доріс, а от уже кирпу гне. Між іншим, до цього часу ставлення до міщанюків у нашого хуторянина, котрий ще зберігся, отаке й зосталося. Мені таке у душу передалося десь ставлення.

Але от почалася війна. І уже не тільки з розповідей знаю, а дещо первісно входило до мене, я був дитиною, і входило до мене. Страшна кара лягла на поселян єврейського походження. І про це у нашій родині, а й у сусідніх говорили із жалем, із співчуттям, із сумом.

Деякі євреї переховувалися по селах, по хуторах. І збереглися навіть з переказів, було так чи ні, а й такі дуже драматичні свідчення, свідчення драматичних, напружених таких моментів збереглися. Наприклад, мені розповідали уже по тому, далеко по тому. Що один староста, місцевий староста, як зайшли вони з німцями до однієї хати, а у тій хаті переховувався Ельо- єврей... І от німці заглядають в кожну шпарку, але і староста місцевий також при них заглядає. І він розчинив, цей староста, шафу і побачив Еля там. І моментально цю шафу зачинив і, трошки він ніби міг говорити по- німецькому, але більше на мигах, руками показав німцям, що там нічого і нікого нема. І німці віддалилися. Ельо пережив війну, він був у нашому краї ще по війні. Батько мені про нього розказували. І розказували таке. Що того старосту, звісно, одразу арештували. І він був ніби в Харкові чи десь. Але від кари він був звільнений ніби з тих мотивів, що свідком виступив Ельо. І посвідчив, що він точно врятував його життя, як і було насправді.

Я Батька допитувався, а що за чоловік був цей Ельо. Батько казали, що він ходив по війні з акцією також. Знав місцевих людей, видно, акція ходила по хуторах. І Батько розказували один такий момент. Як вони ішли сіножаткою, стежкою, отією самою, що ми на початку війни ішли також до дядька Андрія,- навстріч Батькові іде акція. І Ельо з ними. Ну, акція, енкаведисти, звісно, до Батька одразу і пристали: " Що за чоловік ? " А він каже, що то десятник. Але всерівно вони приставали. Убік відвів Ельо Батька і каже:" Іване, а пляшку маєш?" Ну, Батько кажуть: " Найдеться". "Тоді заходь у ту хату, принеси". Батько повернулися, принесли пляшку, і вони пішли до хати дядька Андрія. Там дядька Андрія не було, він вже помер сорок третього року, в кінці, але була вдова, дядина Зіна, були дочки. І коли акція входила у двір, то з хати вийшла одна жінка хутірська, яка також переховувалася у тих часах. Тобто по чоловікові, який був у повстанському русі, її мали заарештувати, виселити- вивезти. Такі люди були, і в нас переховувались.

І ця жінка якраз виходила у тім моменті з цієї хати. І акція запитала:" Що то за людина?" Батько сказали:" То хатня". А Ельо каже також, що то хатня людина. Може, Ельо і не знав її, а так як він знав наших поселенців, то, може, і знав. Але не potwierдив би Ельо, що то хатня жінка, звісно, акція цю людину взяла б і допитувала б.

Та людина порятувалася по тому. Минув трошки час, воно загладилося і вона залилася удовицею жити в своєму краї.

Недавно, відносно недавно, років п'ятнадцять, як уже був недужий сусід Іван, то він розказував мені- то ще із спогадів за часів Польщі- як йому щось також потрібно було до одного єврея, він прийшов до його хати, сказали, що він в синагозі молиться. І тоді Іван пішов у синагогу, щоб того єврея по молитві там і зустріти, не прогавити.

Іван так дуже поважно, чи якби сказати, щиро- захоплено розказував мені, як євреї віддано молилися в синагозі, що на будь-які інші моменти вони не звертали уваги, тільки віддані були молитві.

Переховувалися євреї і в нашій хаті якийсь час. Я пам'ятаю цей момент. Два молодих хлопці ночували якийсь час. Потім вони десь пішли, сказали, що ми підемо далі.

- І в нашій родині такий випадок був. Як до матері, з чотирилітнім старшим моїм братом на руках- батько загубився десь у воєнному лихолітті ще з польської війни- привела сусідка- єврейка свого хлопця і попросила, щоб залишився на якийсь час, поки пристанище вона знайде собі, а тоді й забере. Розповідала мати, що боялася, щоб ніхто із сусідів не розказав німцям, хто то в неї живе, бо хіба один знав, чий то хлопець... Але минулося, забрала Етка свого Ізю. І аж уже в наші часи озвався він спочатку з Оренбуржжя, а невдовзі і з Ізраїлю. Писав удячні листи за той материн вчинок, аж поки трагічний випадок не обірвав його життя.

- З часів війни, як наші люди переховували євреїв у якомусь лісовому селі, розказували, і такий був момент. Правда то була чи ні... Що одна молода єврейка-дівчина переховувалася в одних селян. А в тих господарів була і своя дівчина, ровесниця цієї єврейки. І вони подружилися. І та дівчина господаря була схожа зовні, також була смаглява. І прийшли німці, і забачивши дочку цю смагляву, вони одразу ж і взяли її. Тоді в домі була і справжня дівчина- єврейка десь схована. Німці б шукали її. І ця дочка господаря сказала, що вона є єврейка і прийняла смерть, рятуючи ту свою подругу. Так це було чи ні, але про такий випадок мені розказували.

Були й інші випадки. Хтось розказував мені, що в якогось чоловіка переховувались євреї і ніби вони дали йому золото чи якесь інше багатство. Він

золото узяв, але тих євреїв здав, чи й сам позабивав і заховав десь під містком. І по війні щось в родині того чоловіка сталося, чи то дочка занедужала, чи ще щось. І взагалі яке лихо спіткає родину цього чоловіка, то люди так і казали, що то йому за євреїв тих. Такі бували також випадки, люди різні.

Із воєнних літ я іще хочу особливо виділити такий момент, як мені розказували Мати.

В Містечку було гетто. За проволоку були зігнані усі чи майже усі містечкові і дооколишні євреї. Мати й ще з якимсь чоловіком з нашого хутора пішли були по якійсь причині тоді до Містечка. І їх кортіло піти до гетто і подивитись, може, вони зобачать там кого знакового? А в першу чергу, може, Янкеля чи Янкелиху.

Вони підійшли, якась можливість була там збоку підійти до загорожі. І справді з того боку підійшла до них Янкелиха. І Янкелиха сказала Матері таке, як розказували Мати: "Нам- то вже не бути, ми знаємо, але, Ярино, піди до хати, до дому нашого... Я тобі зараз розкажу, де що лежить вартніше, забори його собі." Мати заплакали і сказали: "А вже ж ви думаєте, що я піду брати ваше добро? Те, що роблять сьогодні з вами, узавтра робитимуть з нами." Так сказали наші Мати, як вони пересказували мені. А стояв біля Янкелихи іще один єврей. І каже до Янкелихи: "А чуєш, що вона каже? А є ж такі, що самі підуть добро наше забирати."

Оцей момент находив часто на моє серце зрозумілим зворушенням. Це десь діяло із різних міркувань. Бачите, я вже згадував про того повстанця приреченого, який, дізнавшись, що я добре учуся, із таким відстороненням, як і буває у приреченого чоловіка, подивився на мене із надією. Се запам'яталося. Так само і з розповіді Матері Янкелихи, яка вже знала напевне, що вона приречена, а як про тих, кому судилося жити іще, опікувалася. Розважливо опікувалася.

Бачите, цей чин наших поселян, який завважили щойно ми з вами, коли я міркую тепер про той час і про людей, і про війну, він випромінює сяяння, він випромінює світло, яке має окриляти наші душі, коли ідеться про стосунки поміж людьми, поміж різними людьми. Ми є усі діти Божі. І, як сказано, що і прихосько не можна зневажати, хоча і прихосько не більший господаря.

На своїй землі батьки наші інтуїтивно, із- за перебігу свого життя відчували, що вони не є господарі. Я десь відчуваю це осмислено, що і я і дотепер на своїй рідній, не своїй землі є чи прихосько, чи як його сказати. І це тим більше є промовисто, що це люди, які, не маючи своєї, так скажімо термінологічно, державності, а вони прихоськам витворювали такі добрі стосунки. Це мало би проливати світло на наші душі, на тих, кому судилося жити із євреями, вони не мали би ставитися зневажливо до наших поселян, до наших людей, які, може, також у якимсь імпеті здатні і готові сказати щось недобре. Над цим перше треба подумати. І чин наших предків проливає світло на цей момент, і впевнює нас у наших вчинках, як ми маємо діяти тепер.

Я чув, що не тільки у нашій місцевості, а й на всій Західній Україні такі стосунки між цими людьми так будувалися. Я десь чув, читав, той автор, мабуть, і зараз ще живий, ізраїльський письменник, дитинство якого минуло в Галичині і який удостоєний Нобелівської премії за твір, в якому поетично описано наш край, Галичина, Україна. Це також правильно.

До стосунку із цим я хочу ще навести такий випадок, який зі мною стався у Києві років десять, може, менше тому. У Києві на Сирці я ішов якимось, і з якої- то притичини мені позустрівся уже в літах, поважний єврей. Ми заговорили про віщось про таке. І я йому розказав оте, тільки в мініатюрі, що ми з вами говорили про наших містечкових євреїв. Я йому сказав про Янкеля і про Янкелиху, і про останню зустріч нашої Матері із Янкелихою, і про те, яка була між ними розмова.

І коли я це сказав, той єврей просльозився, буквально обняв мене і до кишень своїх отак руками взявся:" Що вам подарувати? Нема при мені нічого... Ось маленький календарик із рекламою туристичної фірми " Супутник"... Він подарував мені цього календарика, який десь зберігається.

Я про віщо іще хочу сказати у зв'язку із цим? Що ставлення, дружнє ставлення а до будь- якої людини, підтримка її, якщо ця людина іде не з намірами поневолити чи вбити, має бути ось таке приязне, хто би ця людина не була. І як ми поставимось до неї, то десь в запізнілому часі, десь по тому цей чин наш неодмінно засяє, як ось я вам із цього прикладу сказав.

Я іще, згадуючи оту брянську жінку із Калінінграда, а згадуючи і єврея того, подумав собі, пригадав, як Микита Хрущов сказав, коли його викликали після написання мемуарів на політбюро, що від тюрми а від суми не зарікаються:" Но я пойду,- сказав він цим членам політбюро,- так мне подадут, а вам нет."

Я до чого це кажу? Що і я десь так подумав і про своє життя, де і в теперішніх часах не завжди знаходиш на своїй рідній землі прихилля і притулок, що і я теж повторюю ці слова, що від тюрми а від суми не зарікаються. Але подумав я, що навіть якби я потрапив до Брянщини, і до Росії, і коли б була стрілася мені ота жінка чи котрась інша, і я нагадав чин своїх поселян, то, я впевнений в цьому, подали б і мені. Якби я потрапив і до Ізраїлю, у полуденні, східно полуденні краї, і якби я розказав про Янкеля і про Батька, про Янкелиху і Матір нашу, я певен, вони подали б мені і підтримали б мене.

Я іще згадую, як теж років дванадцять назад, в перебудовний уже час недалеко біля метро " Шулявська" я собі так походжав, там ринок був, і щось ми заговорили з одним із смаглявих людей, молодим. " Звідки? " " З Афганістану".- сказав той чоловік російською мовою трохи. І я пробачився перед ним, кажу:" Пробачте, що і наші люди, із нашого краю да уступили були до вас як окупанти." А він мені сказав:" А им выхода не было, если бы они не пошли, их бы расстреляли". Російською мовою він мені так сказав. А потім відійшов і ще з якимсь купили собі і мені по два качани кукурудзи вареної, і він пригостив мене. І я також подумав, що якби й до Афганістану занесла доля мене, і якби я сказав правдиве слово про народ, про землю чиюсь, то також мені подали б, не відмовили. Це дуже важливо. Ми повинні цінувати, поважати усіх людей, усі ми є діти Божі. І повинні з повагою ставитися до традицій і звичаїв усіх народів і так само любити усі краї, поважати ті терени, де кому судилося жити, де населені усі є люди. Про це мені хотілося б ще сказати, згадуючи спогади Батька- Матері, старших людей, згадуючи ті часи.

- Отже, Андрію Івановичу, закінчивши університет, Ви пішли на журналістські хліба...

- По закінченні університету я пішов за направленням працювати в редакцію обласної газети, нашої рівненської обласної газети. То був 1962 рік, це був період в моєму житті такого високого, сказати, поетичного піднесення. Що оте начало художнє, оті знаки, які входили в мене з дитинства, у свідомість, уже в цьому моменті, в цьому періоді вони діяли так невідпорно, осмислено. Вони спонукали до предметної праці, до писання. Це був дуже дивний такий поетичний стан душі, як я тепер пригадую. І світ такий був прекрасний, і люди такі всі мені здавалися прекрасні. Що не мить- таке величезне сяння краси. Яка також увіходила із читання, із літератури тодішньої.

Щось да тоді проникало до нас, щось видавалося. Із української класики, яка раніше не видавалася, щось проникало. Більше із російської, із зарубіжної. Я пам'ятаю, із яким зачудуванням я читав Антуана де Сент- Екзюпері в тім періоді. Як цей " Маленький принц", " Планета людей", як вони діяли на мене, який це був поетичний настрій.

Я знову ж таки читав і Михайла Коцюбинського, і Степана Васильченка, я тоді взяв чотири томи Степана Васильченка і з зачудуванням став перечитувати. А щось і нове читав... Ольгу Кобилянську читав... Усе це входило в мене поетично.

Коли я бував у відрядженнях, як діяли на мене оті пейзажі нові нашого краю, де я ще не побував. Але що я скажу... Що праця в редакції, перебування в колективі, навіть таке короточасне, протягом кількох місяців, воно виявило багато чого. Чи то я такий чоловік, чи то натура така, що я поза колективом. Там були свої умовності, свої заведені порядки- воно не для мене. Я не міг вести ту гру, де треба було в чомусь лукавити. Я нічого не думав злого чи підступного, а от у людей невміння моє поводитись відповідно до обстановки, до ситуації набувало вже іншої оцінки. А у результаті діяло на мене невідпорно відстороненням від колективу. Я не колективістський чоловік, я це зауважував. Більше того, у тім моменті завважив й інше. Що літературна праця, та, до якої я потаємно себе готував у душі, щоби осягати цей світ й десь фіксувати образи іще ніким іншим не зафіксовані, але які, можливо, проростають уже із інших також образів, зі світла відомих, то ця така праця вимагає усамітнення.

Я мав би бути самотником і вільним. Це відчуття найшло на мене так дуже усвідомлено. Я був у цьому вже переконаний. Але що з того, як мені бути, як вести далі життя? Праця в редакції, як ми вже казали, із такими щоденними навантаженнями, де треба було писати замітки або опрацьовувати листи про передовиків... Інколи там щось таке напишеш, за яке теж радісно. Але усе це наспіх. А слово десь те, яке утікало як образ художній, який мав засяяти, воно вимагало більше часу. І неквапливості. Як сказав російський поет: "Служенье муз не терпит суеты, прекрасное должно быть величаво". Ця істина торкнулася мого серця, і я відчув це.

Ще одне діяло на мене дуже сильно і манливо. Уява, уявлювання світу, безмежного, барвного і прекрасного розросталися у моїм єстві бажанням хоч щось, а більше побачити з цього світу. Сутність моя цілковито прагнула десь поїхати далі, десь побачити нові краєвиди, нові пейзажі, нові сторони, нові краї, нових людей, побут цих людей. Десь це з такою манливістю найшло на мене тоді, що я навіть розробляв собі плян, як би мені поїхати на Схід, десь в Середню Азію чи у Сибір.

А може, справді це була магія Сходу, може, Схід, як я по тому його забачив, і справді десь вабить художню свідомість, вабить душу того, хто посягнувся до творчості, як щось первісне, як щось таке, без пізнання чого не можна творити а будь чого. Я і тепер десь переконаний у тому, що моє пізнання Сходу відбулося у тім моменті під час мандрів, які я замислив. І це дуже позитивно подіяло на моє осягання світу, на осягання світу у його пульсуванні як художніх знаків, пульсуванні краси світової. Десь таку магію, як щось первозданне, і таїть у собі Схід.

Про це, як мені пригадується, писала і Анна Ахматова, коли вона згадувала про її пізнання Сходу, яке відбулося у війну. А її ж чоловік, Микола Гумільов, також ще перед революцією відважився на пізнання аж Африки. Це був відважний мандрівник. Збереглися свідчення, як він майже в таких гранично небезпечних ситуаціях діяв і відважувався на це. Щось є у тому привабливе, і щось таке, без чого душа творча і не в змозі обійтись.

Я й ще згадую вислів, може, не зовсім точно, Максиміліана Волошина, що європейська культура зросла на благодатному ґрунті Сходу, Азії, що первісним є Схід і, як кактуси, що виростають у пустелі, так таки зросла європейська культура. То є поживний ґрунт, звідки, зі східної культури, могла розвинути ся і

європейська культура, література, мистецтва, які подивували світ. Можливо, десь інтуїтивно, а й усвідомлено, й тепер я відчуваю це.

Іще один старий каторжанин, політв'язень, який відбув сталінські табори, а потому найшов притулок в Середньоазійській пустелі, працював у редакціях, об'їздив цілу Середню Азію, і був таким оповідачем незрівнянним, і так багато оповідав про той край, про ті всі місця, і про Бухару, і про все інше, що по якомусь періоді я ізважився на такі мандри.

У Рівному працював якийсь час той прибулець, а родом він з Кіровоградщини, із села Козацького. Така людина мужня дуже, пережив він багато, 1908 року народження, але помер уже, і то в дуже поважному віці, десь там, у мандрах. Він приїздив у Київ до мене у віці сімдесяти семи років, це було восени, а навесні він знову подався працювати в одну з середньоазійських газет. Його брали там залюбки, тому що він був асом у цій справі. Він мав великого зошита, де були переписані всі райони, колгоспи області, усі начальники і таке інше. Брав цього зошита, сідав отак біля друкарки і диктував а будь-які матеріали. До обіду він міг зробити цілу велику газету, де були і нариси, і виступи - все, що вимагалось. Просто диктував, іще й жартуючи при тім.

Це був ас. Були там майстри теж хвацького пера, хвацькі майстри пера, але той перевершував усіх. Його знали всі редактори від Мангишлака аж до Іссик-Куля, від Кушки і до північних областей Казахстану - скрізь його знали. І де би він не заявився, йому місце одразу знаходилося. Редакторів газети такі люди були потрібні. Тим більше там, коли за достовірністю фактів слідували не дуже - ті газети видавалися російською мовою, невеликим тиражем. Мало хто їх читав, але вони виходили - і він приставав на ті умовності, які існували в тих газетах. А між тим він пробував писати оповідання реалістичні, із табірної життя. Ще десь у двадцять роки він був сількором і писав оповідання, то він розказував, що в одному місці про нього навіть згадував Максим Горький.

А в Рівному він опинився просто стомившись від мандрів, на якийсь час. Працював позаштатним, друкував великі нариси. Побуде трохи тут, потім знову поїде. В Кіровограді була його сестра... Так пробурлакував він все своє таке невдале, понівечене у великій мірі життя.

- Андрію Івановичу, хай би залишився зафіксованим на папері спогад про цю людину не як безіменну...

-Прізвище його Іван Руденко, член Спілки журналістів був, як ця Спілка уже організувалася. Він мав на мене великий вплив ось таким чином, що десь первісно доносив до мене той побит, ті простори. Не так, може, в художньому осяганні він розказував, як у побуті. Розказував про тих бурлак, які були по редакціях, частково це є і в моєму романі "Дорога до матері" описано.

Справді, той край міг сприйняти людину понівечену. Я і в романі згадую, але це й реально було, як редактор мені запропонував, коли я йшов із редакції тієї середньоазійської, він мені пропонував майбутнє, казав приблизно так: "Ось побудь тут, попрацюй, ми приймемо тебе в партію, будеш завідувачим відділом, а може, й кимось вищим..."Тобто, що якась перспектива буде... "Ти попрацюєш, родину треба заводити..." Як я тепер згадую, то то був доброзичливий редактор. Справді, він опікувався моїм майбутнім. "А потім,- каже,- якби ти намислив повернутися в свої краї, то ти би повернувся вже із посади, ти повернувся би вже партійним, і це вже було би інше там влаштування." А при цьому додав: "Ти не бери прикладу з Івана Руденка, у нього життя зіпсуте". Його й там знали, він був там свій чоловік, потрібний у редакціях...

Але в тім моменті, у той час треба згадати іще про одне. Що над мою свідомість, над моїми уявлюваннями художніми діялось. У тому періоді я

перебував в такому романтичному осяганні світу, романтично- поетичному осяганні. Це був світ відсторонений трошки, може, навіть од життєвої правди, од всього того, що діялося ще довкола і також могло бути ґрунтом для художніх досліджень, художніх обсервацій. Але десь воно ніби не входило у сферу мого художнього осягання світу. Десь чиста така, в натурі краса цього світу тільки заповнювала мою свідомість. Мені так радісно було тоді переживати а кожний день, а кожний ранок, а кожний вечір. Усе це як розцвітання квітів, як пробудження природи. Які ці звуки доносились, які барви і яка сила лісу навесні- все це так дуже гостро, дуже виразно входило у мене, і про все це треба було писати.

Уже тепер, скажімо, я стомлений життям, і рідко коли такі виразно пульсуючі картини краси у світі входять у мене, до моєї свідомості, як входили тоді. Це був прекрасний час, це був такий час, коли я перебував і поза політичним, поза громадським життям- все це була тільки краса світу, тільки диво вона робила у моєму серці. Все це було прекрасно, повірте мені, Борисе Тимофійовичу.

Я оповідання навіть знову пригадую, оте давнє Там трошки було передано, як сніжинки падали, а насправді усе те було набагато прозоріше, набагато поетичніше. Десь у музичнім таким вимірі, у музичнім таким осяганні серце моє ловило оці поетичні знаки, оцю красу світову. Десь струни оці так прозоро натягнуті, так прокладені в цьому світі і так вони виразно діяли на моє серце.

Але у тім моменті, ось коли я переживав цей стан, це світовідчуття, сталася одна подія, яка мала дуже й дуже вирішальне значення у формуванні мого творчого кредо. Це я вам скажу що. Це публікація в журналі " Новый мир" повісті Олександра Солженіцина " Один день Івана Денисовича".

Це був кінець тисяча дев'ятсот шістдесят другого року. Це була подія велика. Для мого ж серця і душі подія була надзвичайна. Я прочитав цей твір із зацікавленням, але настрої у мене був, якби сказати, похмурий. Цей твір діяв сильно. І десь дійсність, минула дійсність, дійсність періоду і революції, і дійсність періоду всього радянського, сталінського періоду, правда, яка доходила уже після ХХ і ХХІІ з'їзду,- оте не так подіяло на мене, воно діяло якби доказово, якби у дидактичних якихось постулатах, чи як сказати, у вимірах. А це подіяло художньо, в художньому вимірі. І це подіяло сильно. Я відчув серцем своїм усі ті переступи, усі ті жахи. І отой світ мого дитинства, і ота віра в Сталіна моя дитяча так вони яскраво засяяли у прочитанні цього твору. Але дійсність вже та інша була. І це діяло незаперечно. Десь саме під впливом цього твору моє художнє кредо зміщувалося від романтично- поетичного уявлювання до реалістичного більш. Я уже став приглядуватися і у стосунки поміж людьми, поміж владою, поміж чиновниками з реальних позицій, як воно є насправді.

А й Нобелівський комітет, я десь зустрічав твердження, Солженіцину присудив премію "За возрождение реалистических традиций в русской литературе". Правильне, дуже правильне таке твердження. Може, десь художньо ці твори його не є того рівня, як присудили Пастернакові, наприклад, з формулюванням " За высокие достижения в поэтическом творчестве и на поприще великой русской прозы". Мається на увазі " Доктор Живаго". Може, це формулювання до Солженіцина, чи в подібному десь плані, не так підходило б, а у тому, що "За возрождение реалистических традиций в русской литературе"- дуже точно визначало суть творчості Солженіцина.

А й справді, подумаймо. Не тільки для російської літератури, а й для літератури в першу чергу колишніх республік на теренах Союзу цей твір мав значення саме у плані відродження реалістичних традицій. Це була подія, це було явище. Річ не в тому, щоб описувати тільки сталінські табори. Річ в осяганні художньому сучасності, в осяганні цього мінливого пульсуючого світу у художніх виявах, у правдивих художніх виявах. Річ у зв'язку з традицією, із класичною

літературною традицією, про яку би творчість не ішлося: чи про білоруську, чи про українську, чи про киргизьку. Візьмімо таке, що саме тоді десь, у тому періоді з'являється на терені Союзу багато цікавих письменників, літераторів реалістичного спрямування. Хотів би в першу чергу назвати Чингіза Айтматова із киргизької літератури, і союзної, тому що він сам переклади робив і все йшло через Москву, через російську літературу.

Назвемо Василя Бикова із білоруської літератури. Із грузинської літератури Нодара Думбадзе. З багатьох літератур можна взяти. Як я спостерігав у тім часі, то із якоїсь провінції, з іншої літератури, в тому числі і з української, оприлюднити таке реалістичне письмо можна було тільки через Москву, а точніше через "Новый мир", а ще точніше через Олександра Твардовського. Він був редактором "Нового мира" і усі, і Чингіз Айтматов, і Василь Биков, і багато цікавих письменників з реалістичною, самотутньою творчістю, чи то поезією, чи прозою, вони ішли через "Новый мир". І таким чином імідж літератури утверджувався.

З України, що стосується прози, не вийшло якось такого рівня, щоб воно мало такий резонанс. Чи Москва не підтримала, чи просто тут не було якогось виходу на Москву... Не можу я цього сказати... Потому уже трохи виходили на всесоюзну арену Григор Тютюнник, Роман Андріяшик, уже переклади робили російською мовою, але вже то починалися інші часи, і вже воно сяння свого такого, як у тім періоді, початковім, не могло мати і здобути.

Коли я писав уже, це був шістдесят шостий- шістдесят сьомий рік, свій роман "Дорога до матері", цілком зрозуміло, що вплив Солженіцина на мою художню свідомість був відчутний. Про різні речі ішлося, але вплив я відчував, я в цьому признаюся і тепер. Тобто, що десь саме в осяганні, саме в розумінні того, що кожне художнє письмо повинно бути реалістичним.

В стосунку до цього я хотів би ще ось що сказати. Це був рік десь вісімдесят дев'ятий, може, дев'яностий, точно не пригадую, але одного дня, Солженіцин ще був там, але вже було відомо, що він виступатиме по телевізії, і я з хутора спеціально поїхав у село, щоб подивитися цю людину в лице. А що було далі? А далі одного дня, в селі, хтось мені дав газету "Комсомольская правда". І у тій газеті була вкладка, брошура "Как нам обустроить Россию" Олександра Солженіцина. Я взяв цю брошуру до себе на хутір і уважно прочитав її вдома на самоті... І моє серце зайшлося глибоким жалем, серце моє ридало.

Мені стало жаль цю людину, співчуття визрівало десь у моїм єстві. Але співчуття це не знаходило виправдання: навіщо політика там, де мала би бриніти одна художність? Навіщо політика там? Я й це подумав і дотепер думаю... Десь тривалий час, коли з'явилися уже його видання у томах, я відвертався ніби від них, принаймні, не хотілося мені їх перечитувати заново, те, що я читав у журнальних публікаціях. Це по тому десь, коли вляглися мої пристрасті душевні, я знову перечитав "Один день...". І зм'якшилося серце моє, справді- добрий твір. Добрий заголовок "Один день Івана Денисовича". Як мені здається, первісна назва інша була. А, очевидно, в "Новом мире" добрий заголовок дали. Я іще подумав, що художні твори не можна виправляти, але якщо би десь і треба виправляти, то отак, як з цим заголовком вчинили.

До Чехова, пам'ятаєте, ніби хтось прийшов до нього і прочитав його якесь оповідання, сказав: "Антон Павлович, посмотрите, вот в этом месте есть явная нелогичность...". Чехов відповів: "Да- да, батенька, явная нелогичность". "Так вы же ее замените". "Не-не, батенька, нельзя менять". Тобто навіть таку виразну нелогічність у художньому творі, очевидно, не можна міняти. Така природа художньої творчості, що те, що нам видається нелогічним з першого погляду або часто повторюваним, то насправді без нього твір втрачає барву.

Ось про що у стосунку із Солженіциним я хотів би іще сказати, як на моє розуміння і осягання творчості, осягання моєї особи мистця і все, що із цим пов'язано. Якщо чоловік відчує і якщо десь світ чи доокіл менший завважить, що те, що він написав, має значення в художньому вимірі, у плані художнього осягання світу, якщо це чинить дію на людські серця, а хоч би на одну душу, то автор уже повинен над цим подумати. І поміркувати ось над чим. Може, той твір первісно з'явився і випадково, але на нього уже покладена дуже і дуже відповідальна місія. Творець поклав на нього здатність художньо осягати світ і висловлювати це у образах, у слові наразі, коли йдеться про літературу. І автор, мистець повинен бути певний цього, і все його життя повинне уже подальше проходити суто у великій відданості тільки художньому моменту, тільки художній творчості, тільки художній істині. Це моє таке переконання і на цьому я стою. Усілякові громадські, політичні заангажування можуть призвести його до катастрофи. Солженіцин у цьому, здається, не виняток, але дуже яскравий взірєць того. Мистець не повинен іти у політику, це може обернутися не тільки проти його імені, а й проти його творчості.

- Як сталося те з деякими сучасними авторами, що пішли в політику?

- Що я можу про те сказати крім того, що вже сказав? Мені здається, що і в попередніх бесідах і своїм теперішнім твердженням я висловив свою думку. І стою на тому.

- І ось поманив Вас Схід...

- І ось поманив мене Схід. Це був найяскравіший період мого осягання світу. Це діяло на мою свідомість і мало вплив на художнє осягання світу, в тому моменті, де йдеться про зв'язок уяви і реальних, первісних знаків краси в довколишньому світі. Вони поміж собою, оці два моменти, пов'язуються уже в переживанні душею і, відповідно, можуть лягти, сполучившись, на папір у художньому творі.

Після Рівного я поїхав спочатку у Вінницю, з півроку працював у молодіжній газеті, дуже багато писав. Потрібен був час, щоб думка про Схід, яка зародилася в Рівному, визріла.

І осінь уже була, осінь шістдесят третього року, коли я вирушив до Москви, уперше побачив Москву, а там прямісінько аж до Бухари. Власне не до Бухари, а до станції Каган, до Бухари залізниця не доходила тоді, не знаю, як тепер, тринадцять кілометрів...

І ось я рушив. Ще було порівняно тепло, йшов місяць жовтень. І мені було так все це прекрасно осягати, відчувати. Лякала тільки ближча перспектива: як же воно буде, це ж їдеш у невідомість. Тепер, як подумаю, я б ніколи не зміг так відважитись, а й сили би не було. А за молодих літ все було так романтично, прекрасно. По дорозі відкривав нові світи, нові краєвиди. Багато що описано в моїм романі " Дорога до матері", а багато чого і тепер яскравіє, виринає із стіп злежаності пам'яті старіючої уже людини.

Азія і той побит, таке все екзотичне, воно найшло на мене такою упокорюючою хвилю, нагорнулося. І я завдячую, що так воно саме сталося в моєму житті, що я побував у тій Бухарі, і працював якийсь тривалий час там. І все пізнавав, все це входило в мене.

Можна багато розказувати про той світ, про випромінювання того світу, як воно діяло на мене. Але мені зараз би хотілось говорити про інше. А що все- таки в такому узагальненому розумінні дав мені цей Схід? Я справді десь доторкнувся до первісних джерел в художньому осяганні світу. Це мало значення. І, скажімо, той ранок у пустелі, і пісок, і верблюди, і неквапливість- це, повірте, є тим дотиканням до тих первотин людського існування, які завжди діють на нас

манливо. Це дуже вражаюче. Воно несло у собі і тепер таїть такі виразні поетичні знаки. У цьому розумінні мало для мене вплив і значення пізнання Сходу.

Та поетична барва, яка забачилася, і справді є визначальнішою, як, скажімо, явлено це було у культурі європейській. У тім моменті сформувалося в мені і таке дуже важливе усвідомлення. Побачивши ці чужі краї, подивувавшись, надивувавшись ними, натішившись, осягнувши багато що, у моїм єстві от у такому зіставленні глибше пробудилося відчуття своєї Батьківщини. Тільки тоді,десь у той період мандрів цих я відчув, що у мене є Батьківщина і що офіційно й щось інше я відчув: я не маю Батьківщини. Як поет російський писав: "В своем краю я словно пилигрим угрюмый с Бог весть какой далекой стороны".

Саме отоді десь дуже глибоко увійшло у мене відчуття своєї Батьківщини. Я згадував про це, над Аралом їдучи, досвід Шевченка. Дуже й дуже відчутно нагорнулися на мене і пішли різні зіставлявання. Я подумав, що, очевидно, таке глибоке відчуття, усвідомлюване відчуття власної землі, власної Батьківщини могло у Шевченка народитися десь у тих місцях.

Бесіда восьма.

В ДАЛЕКИХ МАНДРАХ

- Схід увійшов у мене одразу, раптово. Відчуття Сходу, відчуття незвичності світових, якби сказати, обширів, чогось того, чого я іще не бачив - це увійшло одразу, миттєво, однією картинкою. Але пізнання Сходу відбувалося і в послідовності.

І я всім серцем тоді відчув, молодим іще своїм серцем, яке це велике диво - Схід, як він діє послідовно на душу людини у своїй поступальності.

Що не день, то якісь нові відкриття находили на мене. І я дивувався тим високим небом, де не було упродовж цілих днів ані жодної хмаринки - стояла спека. Я дивувався ранкові, які там ранки були. Я дивувався вечорові, коли несказання, що не піддається висловленню, картина вимальовувалася. Коли в передмісті Бухари уже зайшло сонце і раптово спадають сутінки, відбувається вечоріння - це дивна картина. Ти перебуваєш у такому світі, якби із дитинства, якби те, про що десь колись розказували чи вчиталось, а ось тепер ти зустрівся із ним насправді, з цим дивом. Тільки десь віддалене завивання шакала доноситься. Усе це діяло на мою душу у той період дуже сильно.

Я мав можливість як редакційний працівник їздити у віддалені пустельні місцевості і спостерігати пустиню у різні пори року: і під час ранньої весни, коли вона зацвітає, і це видиво також несказання. І в час літньої спеки, коли в тіні сягало до п'ятдесяти градусів, а ми із водієм їхали вантажною машиною, і перемітало дорогу такими смугастими лініями пісків, і триматись за металеву частину кабіни було майже неможливо - так діяла ця спека. Але це також входило, і випробування які були вони, входили в мене. Та молодий ще був чоловік, це позабувалося, а диво зоставалося у душі.

Я бував на будовах, які тоді велися. Газові родовища відкрилися, Газлі, зустрічався з людьми, які приїжджі були з різних місцевостей. Це був такий дуже своєрідний, колоритний край, куди стікалися, можна так сказати, і обездолені, і ті, кому життєва доля не усміхнулася, важко було, а там порівняно легше було життя тим, що зима була недовгою, короткотривалою. Було багато фруктів, овочів, розкішний східний базар, який цвіте - усе те запам'яталося. А поряд десь руїни емірського кремля. І ці культові споруди, які височіли так аж під небо ніби.

Це діяло у такому, якби сказати, сприйманні краю, природи, звичаїв народу, невідомого для мене, відомого тільки із книжок, а тут я навіч зустрівся із цим народом. Гостинність узбеків у моєму серці зостається й дотепер.

Це, так би сказати, те, що ловив мій позір і що душу мою розпросторювало, збагачувало й окрилювало її. Але десь у підсвідомості, коли ми говоримо про буття у художній свідомості, у особі людини, яка пише, то десь у підсвідомості відбувалась також якась робота відчутна. Я, коли був час, заходив у бібліотеку і читав книжки, в перекладах, звичайно, на російську мову, східних поетів. Авіценну я знаходив. Воно діяло на мене дуже. І там, у сфері художнього освоювання світу ця поезія розширювала мої сприйняття взагалі світу як знакового поетичного обширу, знакового поетичного простору. То оце те, що я бачив позірно, та картина з життя, з реальності і те, що я вичитував у східних тамтешніх поетів - воно десь сполучалося і витворювало у мені відповідне ставлення, відповідне, сказати б, художнє кредо. І це діяло дуже позитивно, розширювало горизонти художнього усвідомлювання, і таким чином справляло враження на те, якби я щось став писати. Тобто діткнення до тієї первісної східної висоти було дуже позитивним. Я відчув це на собі і я відчуваю це і зараз. Я навіть епіграфом, правда у російському перекладі, до свого роману "Дорога до матері" поставив вичитаний там вірш Авіценни: "От праха черного и до небесных тел я тайны разгадал мудрейших слов и дел, коварства я избег, распутал все узлы, лишь узел смерти я распутать не сумел".

Він стояв у рукописі, цей епіграф. Хто читав ще в шістдесятих роках, то мені в докір чи зауваження ставили, що Авіценна російською мовою не говорив і не писав. Звісно так, але я не знаю узбецької мови, а трапився мені російський переклад. Українською мовою - то хай би воно було.

Коли вже готувався роман до видання, то Роман Андріяшик теж зауважив, що якби хтось переклав. Але я подумав: а хто ж його перекладе, це треба звертатися, просити когось. І знайшли простіше рішення: забрати цей епіграф.

Поза тим, як ішло до мене усвідомлювання Сходу, так ішло до мене й усвідомлювання і відчуття своєї Батьківщини у нових вимірах. Я відчув її так, як не відчував ніколи, саме там, у віддаленні. Це теж діяло. І ось таке і відчуття своєї Батьківщини у нових вимірах, у її віддаленні, а також пізнання, дотичне пізнання, нехай, поверхове, Сходу, східної культури, відчуття серцем - воно також формувало моє і світобачення, і мої художні уявлювання. Ці два моменти діяли.

Я би і ще про один момент, який стався у Середній Азії, хотів би сказати. Я там задумався над багато чим: і над нашою літературою, українською, і над Шевченком, і над Михайлом Коцюбинським, і над Лесею Українкою, і над Павлом Тичиною. Павло Тичина іще живий тоді був. І ось до мене дійшло, найшло тоді якби нове відкриття Тичини. Пам'ятаєте, був такий період ще за життя Тичини... Я вважав і тепер вважаю, що ні над ким, мабуть, так не знущалися упосліджувально і жорстоко, як над Павлом Тичиною. Пам'ятаєте, оці віршики: "А Тичина пише вірші, та все гірші, та все гірші, та все як один"? Або: "В полі трактор дир-дир-дир, ми за мир, ми за мир". Це була така невігласька пародія, пародія невігласів, пародія душ черствих, душ неосвічених, які не відчували великої поезії.

Я і до того відчував, що Тичина - великий поет, але десь саме у Бухарі, на Сході, чомусь я проникнувся таким розумінням, найшло на мене відчуття тієї високої поезії, яка випромінювалася із його віршів, яка осявала світ і кожну душу у нім. "Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов"... "Не дивився так привітно, яблуневоцвітно"... "Там чути дзвін у бору ялин"... "Спустила хмарка на луги мережані подолки"... Оці рядки просто так, мимоволі зринали, коли я а чи то йшов вулицею, цими маленькими, кривулькуватими, з будиночками-мазанками старими, де підносилися поодинокі культові споруди угору. І вони діяли і робили також диво... Я доходив усвідомлюванням своїм, що це великий поет. Так це

диво і дотепер бринить у моїй душі. Як щось знаходить на серце таке, то я беру видання Тичини, книжечку, і на хуторі в мене є, і в місті на столі лежить, і я відкриваю її, і досить мені прочитати якихось кілька віршів, якісь рядки, як душа моя від усілякових переживань негативних одразу випростовується і виходить на тихі води.

Це осягання, відчуття серцем Тичини від тих пір збереглося до цього часу у моєму серці і щодалі із тим, як життя іде моє до свого завершення, я все більше відчуваю і відкриваю для себе Тичину. І тому переконуюсь, що це великий поет, і слово в нього зрушене. Мало знайдеться поетів, мабуть, і в світовій культурі, світовій літературі, де би слово так розкривалося сповна, як в поезії Тичини, де би гра зі словом набувала такого первісного, такого музичного плину. Недаремно ж хтось казав, це ще давно я про те чув, що англійська енциклопедія назвала Павла Тичину наймузичнішим поетом світу двадцятого століття.

Коли уже я повенувся і був у Києві, то, звісно, серед літературного чи побіля літературного кола мова часто заходила про Тичину, і я кожного разу повторював те тоді ще, що Тичина - великий поет, геніальний поет. Не всі зо мною тоді погоджувались. Я знаю людей, які або придивлялися, або десь вчувались у ці мої твердження і розмірковували: "Може, тут є якась рація?" Але десь ставили Тичину у контекст того, як він був сприйнятий людьми. Що це є якась залякана людина і т. д. і т. д. І саме в цьому оті віршики, які я цитував, що "в полі трактор дир-дир-дир", вони робили вплив на масу, вони діяли, і справді думали люди, що це так собі поет.

Я знаю кількох людей, які зо мною, це був рік уже десь шістдесят восьмий, то вони не зовсім погоджувались. Вважали, що є якість вірші, "Сонячні кларнети", наприклад, але що це великий поет - вони не схильні були думати. Але я знаю по перебігу часу і по перебігу випробувань, які випали на долю тим людям, що так думали, то вони уже в наш час виступають про Тичину із іншими поцінуваннями, також схильючись до того, що це великий, геніальний наш поет, поет жорстокого віку.

Якщо життя поетів в усі часи містить взірці вражаючі неприйняття суспільством чи влади, як вони знущалися над ними, то взірець нашого Павла Тичини є, мабуть, найпоказовішим у цьому роді. Тому що ні над ким, по-моєму, так не знущалися за життя, як над Павлом Тичиною.

І зараз є судження, міркування, що якби взяти відкинути Тичину ось пізнішого, а тільки взяти те, що він написав десь до двадцять п'ятого року, то це справді був би великий поет, а усе пізніше воно ніби кладе на нього тінь, небажане.

Я не підтримую такої думки. Я не берусь судити Тичину, він для мене, для мого серця настільки великий поет, що я сприймаю його кожне слово як великий дар, великий поетичний дар. І судити цю велику особу я не наважусь. Ми єдине можемо сказати, що це поет жорстокого віку.

У тому періоді, періоді мандрів, бо я не тільки працював у Бухарі і їздив за завданням, а й сам, своєю зацікавленістю, якщо зароблю якісь кошти, то я їздив по всій Середній Азії, й по Туркменистану, й по Киргизії, по Таджикистанові, по всіх великих містах Узбекистану, роздивлявся все, і все це так діяло незвично, наповнювало мою душу.

Я відчув, якою побажаною є крапля води в пустелі, і як світиться вона супроти сонця, завважуваного оком. Я зустрічав багато різних людей із різними життєвими долями, як вони складалися.

Це був час недалекий ще, порівняно недалекий од війни і відчуття, як війна попереплутувала людські долі, було сильне. І це нагадувало мені про початки мого власного життя.

Я зустрічався там і з багатьма і редакційними працівниками, які мандрували по усіх редакціях Середньої Азії, переходили і в Бухару, і в інші міста, і багато про що мені розповідали тамтешні працівники. Були це своєрідні, колоритні люди. Той же Іван Михайлович Руденко багато мені розповідав про свої стрічі. Усе це залишилося в пам'яті.

У Бухарі я тоді заприятелював із Тимуром Пулатовим - зараз відомий московський літератор. Він був місцевий, звідти десь родом, але тоді вже належав до такого, якби сказати, демократичного, прогресивного, авангардистського руху. В редакцію якщо він заходив, то його сприймали як щось таке, трохи не те, не традиційне. Але ми з ним заприятелювали, можливо, саме на цьому ґрунті. Він тоді вже був дуже освіченою і начитаною людиною, знав світову літературу, європейську літературу. Я бував у нього в гостях і дома, його дружина, здається, також з України, закінчила ніби Дніпропетровський університет і там, в Бухарському педінституті, була викладачем.

Ми багато про що говорили. І про Фолкнера, і про Стейнбека, і про Гемінгуея. І наше сприйняття світової класики і відчуття десь сходилися. Це було дуже побажано в такому віддаленні відчутти споріднену душу, яка так само дивиться на речі мистецтва, на речі літератури. Це дуже мене збагачувало і радісно було через якийсь день зустріти випадком, чи коли він заходив у редакцію, цього чоловіка.

Він тоді був без роботи, як мені здається, і очікував, коли журнал, ташкентський російськомовний журнал надрукує його повість "Не ходи по обочині".

З тією повістю таке було, що редактор, ім'я його випало з пам'яті, також російськомовний узбецький письменник, йому дає телеграму, що такого то числа виходить твоя повість. І він знакового кіоскера просить залишити десять примірників журналу "Звезда Востока". З'являється число цього журналу, він іде і купує, а як не мав грошей, то інколи й у мене позичав, бо я був при роботі. Розгортаємо журнал - немає його повісті. Але через день він показує мені телеграму, що знову цей редактор дає: повість вийде в такому-то числі. Ця історія повторюється десь до трьох чи кількох разів. Щось таке в редакції траплялося. Але нарешті ця повість вийшла.

Я читав ту повість, пробував навіть перекласти деякі уривки, і навіть був послав у Вінницьку газету, де я працював, у "Комсомольське плем'я", щоби цей переклад надрукувати. Правда, не надрукували.

Повість була написана у тому стилі, як тоді писали Василь Аксьонов і інші, в новітньому так би мовити спрямуванні. Короткі Гемінгуєвські речення. В такому модному на той час стилі була написана ця повість.

Коли я прочитав, то в нас була розмова із Тимуром Пулатовим. Я сказав йому: "А чому ти пишеш російською мовою і чому у тебе є таке прагнення йти ось таким шляхом? Адже у вас є східна традиція, яка набагато багатша за європейську, може, культуру...? Таке в мене було відчуття, що тут первісність. Чому ти цього не відчуваєш? Може, тобі треба би було писати своєю мовою?" А він мені що сказав... Він не заперечив цього, але сказав, що таким чином, може, в літературу легше пробитись буде. Справді, тоді, та й в усі часи так було, і зараз є, увійти, пробитись в літературу для літератора - це проблема.

Ось бачите, в які умови поставлена особа мистця у таких часах, у тому столітті, яке минуло і яке наступило. Це до того я кажу, що справді зневажена особа мистця, що як знаходять на нього образи, то він повинен ще думати, яким же чином і як увійти у літературу, щоб щось створити.

Тоді, коли він мені це сказав, то і до мене прийшла така думка: "А що би як і я спробував... Може, й мені спробувати?" Бо я вже думав, яким чином писати й

мені. "Може, спробувати через російську мову, може, це легший був би шлях?. А відтворення дійсності, в її, сказати, таких колоритних виявах і поетичних знаках - то своєю, українською?" Але коли я над цим подумав, то одразу ж став передо мною Тичина. І оте грайливе слово у Тичини, я так міркував-міркував: "А як його можна перекласти? А ніяк не можна перекласти!" І це стало на перешкоді тому, що пізніше вже до мене така думка не з'являлася, я знав, що я повинен а за будь-яких обставин писати тільки своєю мовою, українською. Або ніяк не писати, як складеться життєва доля.

По якимсь часі, не пам'ятаю, коли це було, Тимур Пулатов від'їхав у Ташкент. От яка пора року була, якось випадає з пам'яті. Але день я добре пам'ятаю. Він їхав у Ташкент влаштовуватися на працю у редакцію газети "Комсомолец Узбекистана", ну і, звісно, торувати свій літературний шлях. Ташкент - це все-таки не Бухара, там простір був більший. Бухара - це провінція була, особливо у той час. Центр давав для утвердження літератора набагато більше шансів. Не тільки тоді, а й раніше, згадаймо, що й Гоголь мріяв до столиці, де він зможе реалізувати себе.

Мені сказав Пулатов, що ти мене проведеш, я їду до Ташкента. За тринадцять кілометрів - станція Каган, бо до Бухари залізниця не доходить. Ми поїхали з ним, пам'ятаю, був, здається, ранок. Не було, здається, й дружини його, я тільки один був.

Чекали на цій станції потяга, який мав підійти. Говорили про дещо. Пулатов казав, що він відправляється в Ташкент і до Бухари уже не повернеться. Говорив це певно дуже так. І на прощання сказав, щоб я побажав йому удачі. Я побажав йому удачі. І ще пам'ятаю, як зупинився цей потяг, він зайшов у вагон, довго й не стояв цей потяг, і Тимур Пулатов від'їхав. Відтоді більше я його не бачив, не зустрічав. Але він мені написав, що працює в "Комсомольце Узбекистана" і щоб я прислав матеріали, які друкуються у "Советской Бухаре". Щоб я негайно прислав, і їм буде зелена вулиця. Я надсилав свої матеріали, справді, всім моїм матеріалам була зелена вулиця, вони друкувалися в "Комсомольце Узбекистана". Більше того, як для молодіжної газети, то мені і добре оплачували, я це завважив, це також, мабуть, його було сприяння.

Ще більше того. Це навесні вже було, це я пам'ятаю, значить, він раніше десь від'їхав був, мені потелефонував чоловік, який назвався, що це Гриша Рєзніченко. Я знав це ім'я - головний редактор "Комсомольца Узбекистана". Запропонував, щоб я зайшов у Бухарський обком комсомолу до другого секретаря.

Я тут же зібрався, зайшов, куди він сказав. Він назвався, з фотоапаратом був, відносно молодий чоловік, українець. Розповів, що закінчив Дніпропетровський університет, за фахом, здається, геолог, зупинився в тих пісках, а на той час уже був головним редактором "Комсомольца Узбекистана". Він трошки був старіший за віком, на років чотири-п'ять, так видно було.

І тоді він мені каже: "Ми вирішили взяти вас працівником у редакцію газети "Комсомолец Узбекистана". Домовлено, що в гуртожитку ЦК комсомолу Узбекистану для вас буде місце, а може, навіть кімната". Так він мені сказав. І я зрозумів, що це також сприяння Тимура Пулатова було.

Кажу: "Я трошки подумаю". І я подумав і сказав йому, що коли йти до вас, то це треба надовше, я ж не можу вас підводити. Моє зацікавлення цим краєм, цією стороною є таке, якби сказати, позірне, нетривале. Я не збираюся тут надовго затримуватися, я збираюся повертатися на свою Батьківщину, в Україну. На цьому ми й розпрощалися.

Мені ще тоді пропонували роботу в дитячій газеті "Пионер Востока", бо я теж туди дописував. Приїздила жінка з цієї редакції, казала, що запитував редактор,

чи ви би не згодні перейти працювати до нас у Ташкент в "Пионер Востока". Так що у Середній Азії, можливо, для мене і світила б якась перспектива. Хто знає, як склалося б.

Потому я ім'я цього Г. Рєзніченка зустрічав, здається, серед працівників ЦК ВЛКСМ, а ще пізніше, не знаю, то він чи не він, але був відповідальний секретар, звичайно, уже далеко після смерті Олександра Твардовського, "Нового мира" – Г. Рєзніченко. Мені здається, що це він.

А Пулатов за той час став дуже відомим літератором, видав багато книжок російською мовою. В "Правде" його публікації були, в "Дружбе народів" часто друкувалися його романи, повісті.

Не вистачало часу, щоби я заглибився у читання написаного ним, але я бачив, що справді все, що він пише, написано то мовою російською, але на їхньому, на бухарському навіть матеріалі.

Уже у 80-х роках, коли я без праці, без засобів до існування був, то посилав деякі статті, рецензії, які стосувалися головню перекладів узбецької літератури на українську мову, туди, в редакцію, з такою неоднозначною ціллю - щоби мені щось заплатили за це для прожиття. І от я послав у "Звезду Востока" один матеріал. І потім подумав: маю там знакового. Узяв адресу, був довідник Спілки письменників, московський, там були усі адреси, усіх літераторів Союзу. Я знайшов Тимура Пулатова адресу і написав йому листа, коротко згадавши про наше приятелювання у Бухарі. Написав я так, як другові ніби, щойно ми розпрощалися вчора, тобто не відчуваючи ще, не осягаючи чомусь тієї різниці, яка уже постала поміж нами. Тобто я був ізгой, а він відомий у Союзі літератор. Може, це мало значення, може, не мало, різні дороги наші потім пішли, розійшлися. Просив я його, чи не міг би він посприяти, щоб надрукували цей матеріал у журналі. І ще в один журнал туди, здається, послав ще якийсь матеріал.

Дуже скоро надійшов мені лист. Він писав приблизно так, що "к сожалению память стареющего человека не сохранила воспоминаний о наших встречах в Бухаре. Но все же я говорил в редакциях, и материалы будут напечатаны, может быть, очень скоро".

Справді, десь, може, місяця не минуло, як мені надійшов примірник журналу "Звезда Востока", де був мій матеріал. Очевидно, за сприяння Тимура Пулатова.

Я думав над природою цього випадку. То був і час такий, десь початок вісімдесятих років. Уявляю собі, невідомий автор звертається... Ймовірно також і інше. Скажімо, це я пам'ятаю його, я був як ізгой, і десь оті стрічі, що в моєму житті відбувалися із тим же Тимуром Пулатовим, то вони і до теперішнього часу, коли я розказую про них, мають таке яскраво виражене значення для мене. А для нього, так як він пішов у інший світ, багатий на часті стрічі, вони справді могли із його пам'яті, як він і написав, зітертися, "пам'ять стареющего человека не сохранила" їх. Не надавав їм значення. Він надавав їм значення тоді, коли працював у "Комсомольце Узбекистана", сприяв мені, він і знову посприяв, бачите, все-таки зателефонував у журнали. Могли бути й інші якісь міркування, що невідомо, хто я тепер і т. д. То був піднаглядний час, і Тимур Пулатов те, думаю, знав, хоч усе неофіційно робилося, але кожна особа творча фіксувалася.

Але коли я так подумав, що й це могло бути причиною, то мені збігло й те; якщо би так він подумав, то не став би він замовляти слово в редакціях, бо це теж було небезпечно. Справді, тому, що він написав, треба, може, вірити.

До стосунку із Тимуром Пулатовим. Коли вийшов мій роман, а про оце приятелювання я розказував якось Григорію Штоню у Києві. А Григорій Штонь, це був дев'яносто перший чи й дев'яностий рік, був у Москві на якійсь нараді, і там був Тимур Пулатов. І він розмовляв із ним і згадав про мене, що в мене роман

уже вийшов. То ніби Тимур Пулатов сказав на те: "А все же пусть присылает роман". А мені якось, чи то через той його лист, чи, може, наступили інші часи і все ламалося, невідомо, куди надсилають, я так і не переслав. А треба було б це зробити, може, він міг би мені чимось допомогти, перекласти і видати роман.

- З його тодішніми можливостями, коли ім'я мав у Союзі, що звучало,- не раз випадало читати схвальні відгуки в московських журналах, - то й справді, може, поспривав би з виданням...

- Так, ім'я його звучало. Саме як представника національної літератури, хоч він входив у неї через російську мову... Знову пам'ять мене завертає до тих розмов із ним, то він так от сказав, що вже Фолкнер помер, що Гемінгвея нема, що ми повинні думати про те, як треба рухати літературу далі... Бачте, його мислення було аж таке масштабне. Він був на кілька років молодший за мене, й двадцяти п'яти ще тоді не мав, а бачте, яке масштабне мислення і яке вболівання за світову культуру, за літературу. Що ті образи, які створені у європейській традиції, хоч письменники американські, але вважається, що традиція то європейська, треба комусь розвивати... Але ось знову ніби момент такий. Що ні мені, ні Тимуру Пулатову тоді десь не йшло в осягання наше, що річ то в іншому. Що, можливо, десь на іншому континенті, на латиноамериканському континенті, уже витворюється, уже витворилась інша течія у світовій культурі. Що десь уже ось-ось з'явиться, чи й з'явився вже, але не в світових іще масштабах, Маркес, його "Сто років самоти". Що якщо заглухла європейська традиція, то інша традиція в художності десь так сильно запульсувала, заявила про себе. Нам, тоді ще молодим людям, не було це відкрите. А тепер, уже осягаючи перебіг цього часу, знову ж ідуть до мене слова Томаса Манна, який ще десь на початку п'ятдесятих років завважив, що сучасна європейська культура, сучасна європейська цивілізація бачиться йому як прощання із цією традицією.

Передчуття занепаду в Томаса Манна було ще тоді. Нам же тоді не було ще це відкрито. Тепер ось у зв'язку із спомином про Тимура Пулатова і таке найшло на мене розшифровування руху художнього процесу, світового художнього процесу у тому відтинку часу, який мені довелося пережити.

Були стрічі ось під час цих мандрів такі інколи випадкові, але ясні, такі прозорі, такі яскраві, які клали на серце таку якусь барву а незрівнянну, а прекрасну, а якесь сяяння як із'ява чистої краси.

Я пам'ятаю, одного зимового дня... Хоча яка в Бухарі зима... Я був отруївся тяжко-водні джерела там занечищені давно були. У редакції мені зробилося так недобре, що я зовсім з лиця змінився, жовтів. Негайно викликали швидку допомогу, негайно швидка допомога і приїхала. Мене забрали. Молода лікарка, дівчина чи жінка незвичайної вроди, несказанної, такого дива в лиці да в усьому мені не доводилося зустрічати. Була вона й невизначеного якогось походження, не узбечка, але із східного походження. Може, мулатка, метиска, щось таке, можливо, витворилося, така незрівнянна краса в усьому: і в лиці, і в посмішці, і в мові.

І коли вже мене завезли в ту "Швидку допомогу", то вона сама опікувалася мною, сказавши при цьому, що це не її обов'язок, але для мене вона так тільки робить.

Потому я відійшов, усе минулося щасливо для мене, але цю дівчину чи жінку незрівнянної такої краси, диво таке, я зустрічав часто і вітався, так як уже зі знакомою. І це була весна вже, бо дуже жарко, чи літо, біля пошти вона посміхнулася, підійшла до мене і сказала: "А виявляється, що і в редакції є люди". А я її запитав: "А чому ви так кажете?" "А тому,- каже, - що є працівник,- вона назвала прізвище, він завідує відділом, начальник, - який вчився зі мною

в Самаркандському медінституті чотири курси, але ніколи зі мною не вітається. А ви вітаєтесь зі мною". Я їй сказав: "Як же я можу з вами не вітатись, коли ви мій особистий рятівник, до того ж ви така чарівна". Вона посміхнулася незрівнянною посмішкою і відійшла. Потому ми ще часто зустрічалися на вулиці, і я завжди вітався з нею, і вона посміхалася до мене, і той день для мене був як сяяння незвичної краси. Упродовж дня так мені було на душі добре від того. Але це була така висока краса і недосяжна, не для мене, думалося мені. Я більше ніколи не підходив щось заговорити, сором'язливо не наважувався, не підходила і вона. Але спогад залишився аж по сей день. Може, то у віддаленні все так здається, але спогад, як про щось дуже прекрасне, недосяжне для мене живе. Коли я розповідаю про це, то біжать рядки нашого земляка Олекси Стефановича: "Коли гай на обрії квітне, то здається очам, що розкішне царство блакитне розгортається там, а наблизь його володіння - десь подінеться синь. Далечінь тому тільки синя, що вона - далечінь".

Ось і все, що було.

Прекрасний спогад, який зігриває мене упродовж такого невдалого мого життя. Ось і такі миттєвості дарували мені ці мандри.

- Вони знайшли своє віддзеркалення у Вашому романі, але найповніше, мені здається, в повісті "Цвіт кактуса". Пригадую, уперше прочитав її як оповідання на початку сімдесятих в "Дніпрі", і запала вона мені в пам'ять на роки й десятиліття. Здається, ні в кого більше до того й потому не зустрічав такого щемливого проникнення в людські характери. Як тепер знаю - в урізаному вигляді прийшла до читача ця річ. Але яким же середньоазійським гарячим подихом війнуло від неї! Розімлиле від спеки середньоазійське місто і такі ж розімлилі люди, повільні в думанні і вчинках, а які пристрасті вирують в душі кожного, який складний життєвий шлях проглядується за кожним. Який глибокий смуток, сум'яття таяться в їх особинах, закинутих сюди долею і недолею з тих місць, де "садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть..." Може, буду банальним, але скажу, що якби ті мандри спричинилися до написання лише "Цвіту кактуса", то й тоді вони були варті того, щоб їх звідати... Вибачте за цей емоційний сплеск, але він - щирий.

- Бухара, Середня Азія... На мою оцінку, на моє проглядування із того пережитого, це був справді якийсь дух романтичний, навіювався він не тільки в мою голову, а, мабуть, навіювався в голови багатьох людей. Вільність заявила про себе у людській свідомості, вільність заявила про себе у художній творчості, вона стала відчутною. Воно тоді переживалось так, а тепер уже десь у погляді, коли я пригадую своє життя, то так воно було і насправді.

Але я прощався із Середньою Азією, мене думка гнала десь далі. На Далекий Схід. Мені хотілося побачити острів Сахалін, мені б хотілося побачити і Камчатку, і Магадан. Магадан чому ще навіть? І така думка бігла: я хотів забачити той край, який уже був у моїй душі, у моєму художньому проглядуванні, в свідомості художній за твором Олександра Солженіцина, за розповідями інших зеків. Мені хотілося просто фізично побачити той край, відчути його. Така думка у мене вже визрівала.

Але поки що - Владивосток. Поки що манив мене Владивосток. Я трошки наскладав грошей, щоби і на дорогу мені було, доїхати... Справді, тоді був вільний час: я приїхав у Бухару без усілякових рекомендацій, і зачепився, мене взяли на працю. Я вирушаю із Бухари, із Середньої Азії, із спеки, із спекотного літа вирушаю на зовсім на іншу, віддалену територію без ніяких рекомендацій, без нічого. І не лякало це мене. Був упевнений, що десь, зайшовши у редакцію, я запропоную свої послуги, я покажу свої документи, диплом про закінчення

факультету журналістики університету, мені дадуть завдання, я щось напишу і мене візьмуть на роботу. Тобто без усіляких інших проглядувань моєї особи, без рекомендацій, як то уже потому, а й зараз ведеться... Уявіть отак, щоб людина зараз відірвалась, десь пішла - ніхто ж не відважиться взяти таку людину, що невідомо чого і як приблукала.

- Може, це в тих лише краях так було, а не в наших?

- Може, але все одно вільніше було. Пам'ятаю, Руденко приїхав десь із Середньої Азії в Рівне і він, позаштатно запропонувавши свої послуги, друкував величезні нариси в "Червоному прапорі" і на те й існував. "Радянська Україна" дала йому навіть премію в той час за нарис. Його викликали в обком партії з того приводу і дали вказівку, щоб обласна газета передрукувала той нарис як відзначений премією. Все одно, візьміть, приблукала особа із минулим таким зеківським, і її друкували.

А я був ще молодим, із дипломом університетським і відважувався їхати, і був упевнений, що знайду роботу.

Мені ще заманливо було дуже подивитися отой величезний простір Сибіру. Це теж у моїй свідомості уже існувало. Чи з географії?.. Фізично мені хотілося оком подивитися, відчувти присутністю своєю, що ж це за край такий, оті величезні простори.

Я міг трошки угадувати його усвідомлюванням своїм із того, як ми уже були на Іртиші, на тій могутній ріці у Павлодарській області на збиранні цілинного урожаю, коли навчалися в університеті. Я міг це якось так наближено уявлювати, що це щось є продовження того ж самого. Але я не допускав, що це найбільш іще величніше, що це настільки іще первісніше, що це настільки іще прекрасніше.

Я робив зупинки у сибірських містах великих - у Омську, у Новосибірську, у Читі. Я хотів подивитися, походити, побути якийсь день, робив це свідомо. Але те, що я бачив із вікна вагона, оці ліси, цю первісну дику природу - воно подіяло на мене також дуже сильно. І зворушення у моєму серці, якщо уявити отой простір до океану Льодовитого, було. Що там діється, у цих просторах? Це ж первісність, це ліси такі!

Пам'ятаю Єнісей, це ж така могутня ріка, десь на переїзді які кам'яні брили величезні на мене дивилися і яка прозора чиста вода у цій ріці, і які сосни, такі виразно жовті дивилися на мене. Цього дива забути не можна. Це диво як явище природи дуже могутнє. Я не знаю як і що там діється тепер, але таке побажання від серця йде, що всі такі дива природи людина має оберігати, а не втручатися у це диво своєю присутністю, по-варварськи нищити його бездумно, незважено. В Читі пам'ятаю, був у музеї декабристів... А Байкал... Понад Байкалом ішла залізниця і десь у вікні оце озеро-море, як воно губилося у сивому тумані до безмежжя. І десь ближче, то ще вирізнявати можна було якісь кораблики чи там чайки невеликі, а що далі діється у тій безбереговості, у тій глибинності, як уявить його...

- В дев'яностому мені теж випало побувати в тих місцях, цілий тиждень мешкати в невеликому будиночку в пониззі Байкалу, подорожувати уверх Баргузинським трактом. Незабутні враження!

- Так, це прекрасно, це диво природи... А Амур - яка могутня ріка також десь уже на під'їзді до Хабаровська. Але от там, у вагоні, коли вже я їхав, а квиток то мені до Владивостоку і не дали... Виявляється, що Владивосток тоді був портовим закритим містом. Але коли я брав квиток, то хтось мені підказав, щоб брав до ближчої станції, а там пересяду на автобус і ніхто мене не запитуватиме. Що це воно умовно закрите місто.

Був уже початок вересня, і коли показали оці пейзажі, уже так вирізнявано далекосхідні із прочитаних книжок, коли десь угадувалася і Уссурійська тайга, ті

картинки, вичитані із Арсентьєва, коли все це так угадувалося, і справді вагоном пронісся такий шум, що прикордонники заходять.

Попутник радить, що боятися особливо не треба, чемойдан твій хай постоїть, а ти вийди так у тамбур, ніби перекур робиш.

Я й справді так зробив, як він порадив, вийшов у тамбур, дивився у вікно, спостерігав. Аж як я глянув, то справді у зеленій формі проходили військові, мабуть, прикордонники, але так як пішли у другий вагон, розминулися, то моє серце і обм'якло. Гроза наді мною у моїх мандрах проминула. При думці, що то прикордонники та ще подивляться мої документи, мені справді стало так некомфортно на серці. Думалось, може конфуз якийсь витворитись чи що. А нічого не витворилось. Я приїхав у Владивосток.

Здається, була уже пообідня пора, точно не можу пригадати, але чомусь так здається. Падав дощ. І на вокзалі щонайперше я прочитав слова вождя: "Владивосток то далеко, но город то нашенский". Здається, так було написано, запам'яталося до цього часу.

Здається, я чемойдан здав у камеру схову, там скарбів немає, а документи при собі - мій найбільший скарб у мандрах. Документи, як сказав інший вождь, Йосип Сталін: "Документы - это лицо человека".

Документи при мені, я вийшов на вулицю, падав дощ. Ішли строєм якісь моряки, я когось запитав, і хтось мені сказав, що це індонезійські моряки. Мені було якось по тих словах незвично, що я потрапив у місто, де марширують індонезійські моряки в своїх формах.

Я собі походив, роздивився місто. Падав дощ, похмурість така була, прохолодність. Після спеки середньоазійської це діяло так заспокоюче. Це був якийсь інший, уже протилежний світ. Побачив я, що це місто велике, і трамваї ходять. Але пнулося воно так на згірки, на сопки, а внизу - стара частина міста, біля моря, біля бухти Золотий Ріг. Поетична така картинка.

Як мені вже не звикати під ту пору було в незнайомих місцях, я проводив ніч на вокзалі. Який там сон, подрімаєш трошки сидючи, та йловиш гав.

Я дочекався ранку в такому вже напруженні трошки - що ж воно буде далі, на практичних підступах до нового освоювання місця, дуже віддаленого, про яке ось навіть вождь усесвітового пролетаріату висловився так, що "Владивосток то далеко..." Ці слова уже бриніли тоді у моїй свідомості.

Розпитав, де є редакція обласної газети, вона називалася "Красное знамя". Крайова газета, це був центр Приморського краю і газета була крайовою.

Я зайшов у такому уже іще ближчому уприуті до стрічі напруженні: що ж то воно буде у редакції? І тільки я піднявся, здається, східцями, чи, може, й на першому поверсі, і уступив у коридор, коли дивлюся, а навстріч мені коридором іде якийсь чоловік.

І я справді подивувався: невже таке може бути, чи мені привиділось?

Це був наш однокурсник, випускник одного зо мною факультету - Вадим Півторак. Я просто подивувався, подивувався і він. Але він і на курсі був трошки, як кажуть, "русскоговорящий". І він так чи то скептично, чи, може, й повіривши в те, коли я добувся до тих країв, сказав: "О, ще один український письменник залетів до нас!"

Я розшифрую, чому у свідомість при першій стрічі побігло у нього таке. Під ту пору саме на науково-дослідних суднах звершував свою одісею інший український письменник, уже в ту пору визнаний як і поет, і як журналіст, - Леонід Тендюк. Він того року, здається, на "Витязе" - науково-дослідному судні мандрував. Я мало читав потім його, але його проглядування мандрів і країв трошки відмінне, як моє. В нього більш, як сказати, - краєзнавче, а моє

проглядування інших країв, так мені здається, такого психологічного більш характеру.

Однокурсник так, очевидно, й подумав, бо, каже: "Тендюк же тут був недавно". Коли я його спитав, чого ж він тут, він відповів, що працює у цій газеті. І що тут є також і Могильницький Валерій, теж наш випускник, і також працює в цій газеті. І дружина його, Вадима Півторака, також наша випускниця, Світлана Волошина, журналістка...

Ми потім ще повернемося до цієї стрічі, але забіжу наперед. Десь ще на початку перебудови по телевізії показували фільми на виховні теми, серія ціла була їх. І ті фільми своєрідні з Ленінграду вела Світлана Волошина - та сама журналістка. Вони потім перебралися до Ленінграду, може, й зараз там живуть, не знаю.

Ця стріча зі своїм однокурсником відбила на задній план усі проблеми. Знаючи, що він тут працює, я був упевнений, що рекомендація вже для мене буде. Тим більше, як ми вже розговорилися, то вони зі Світланою вже мали на той час і помешкання.

На чому ще зацентрую увагу... Бачте, який то був час, що спонукував до таких романтичних спрямувань не тільки мене. Й вони чогось, закінчивши Львівський університет, факультет журналістики, рушили аж на Далекий Схід. Теж щось людей рухало. Ну, зараз, скажімо, під цю пору, тако без нічого хіба людина вирушить так далеко? Інше зараз рухає - заробітки. А під ту пору, як мені стало відомо, ні Валерія Могильницького, ні Вадима Півторака і Світлану Волошину тим більше, мабуть, не рухали заробітки, а просто то був якийсь романтичний, зрушений після жорстокої сталінської доби час, і вивільнена, звільнена від такого вантажу тяжкого свідомість найперше шукала вихід десь у романтичних спрямуваннях. Так я сам із своїх переживань оцінюю той час.

Я одержав завдання, пішов на корабель, почав освоювати специфіку того краю, про що більше треба буде писати. Ясно, що про людей, пов'язаних з морем, про рибалок. Я побував на кораблі, пам'ятаю, помічник капітана все мені розказував. Написав я нариса.

Зачепився я тоді на радіо, теж за їхньою рекомендацією. Для мене трошки була ця сфера ще незнайома - на факультеті ми проходили радіо, але я тим не захоплювався. Але в скорім часі я освоїв і це, і писав, репортажі робив, навіть огляди. Пам'ятаю, як я сидів у редакції, тоді була така популярна пісня "А в небе горит-горит звезда рыбака". І була передача за назвою цієї пісні, музична, на замовлення тих, які перебувають десь у цілому світі, на величезних водних плесах, на кораблях своїх, а їхні рідні просять виконати ту чи іншу пісню.

Я брав листи, велику таку паку листів, вичитував їх і відповідно робив текст, і туди вже включалися пісні. Текст потрібно було якось урізноманітнювати. В журналістській роботі, такій практичній, то рідко що мені подобалось, а це справді мені сподобалось. Якось уявою розгортав, я бачив ці водні величезні простори, уявляв загублені ці кораблі і як у вільний якийсь час рибалки, моряки, натружені, відірвані далеко од земної тверді, рідних, слухають із материка слово, яке звернене безпосередньо до них. І мені хотілось цей текст якось так урізноманітнити, і моя уява художня сюди вкладалася, я такі тексти робив кілька разів... І їх визнали добрими.

Але тут постало інше питання, яке справді практично просилося, про яке вже я знав. Щоби мені у Владивостоці зачепитися, потрібна була якась прописка, якесь узаконення мене. Навіть на роботу прийняти потрібна була прописка. А на прописку треба, щоб була робота. Те й те редакція забезпечила б. Та річ ще й ось у чім була: Владивосток - то місто закрите, потрібна в нього перепустка. А щоб мати перепустку - потрібен виклик.

Мені директор Приморського радіо і телебачення сказав: "Чому ж ви так їхали, треба було нам написати, ми б у Бухару вам вислали виклик, і не було б проблем. А зараз є проблема". Але зайшов якийсь працівник і каже, що цю проблему можна дуже скоро вирішити, що ми пошлемо його в Уссурійськ, там у великих містах Приморського краю були кореспонденти від радіо свої. Ми пошлемо його в Уссурійськ, це за сто кілометрів, а там уже зона вільна, не закрита і ми його там влаштуємо, він попрацює, а якщо буде потреба, то дамо йому виклик.

Пробув у Владивостоці я місяць, а мешкав у своїх однокурсників - вони дали мені притулок. Це був такий місяць приморської осені, золотої осені, справді прекрасний. Тому що уже вони освоїлись там, у них завжди збиралася, як би сказати, культурна еліта, усі літератори тамтешні були знакомі, щовечора майже були в гостях. Стіна їхня була, пам'ятаю, списана автографами... В'ячеслав Пушкін, ще хтось.

Там я познайомився, подружив навіть із Колею Нахаловим. То нічого, що звучання його прізвища таке, а насправді це був дуже добрий чоловік. Він якимось чином з геологами був зв'язаний, але літератури горнувся. В нас були бесіди, і вільно мені було і цікаво на літературні теми говорити.

Пам'ятаю, як у вільний час, ось в такій похмурості, бо там часто дуже похмурість, рідко випадали під ту пору сонячні дні, ми з ним десь сиділи у кафе, ніби так, що аж під землю треба було сходити трошки, але вікно виходило на бухту Золотий Ріг. І, здається, вокзал було також видно. І тоді було так модно соломинками пити чи то коктейлі, чи якісь не дуже такі міцні алкогольні напої, і більше за таким питвом розмишляти, аніж розкошувати в тих напоях. І ми ось так із ним сиділи і справді розкошували більше у бесідах на літературні теми.

Як мені запам'яталося, то він знав літературу. Бо у його свідомості уже тоді бриніло, вистоювалося передчуття чи передбачення ось того, що має статися і що в ближчому часі і насправді сталося. Я пам'ятаю фразу його, як він сказав: "А вашим Іванові Дзюбі, Драчеві і Вінграновському голови поскручують в першу чергу". Не дослівно, але приблизно фраза його звучала отак.

Бачите, ці передбачення, передчуття десь вони в свідомості людській висять, входять і заявляють про себе, якщо вони уже носяться в повітрі.

Ще в ту осінь, запам'яталося мені, як я в редакцію газети заходив, то була мова про Олімпіаду. В Токіо вона, здається, відбувалася. Тоді зупинялася у Владивостоці на якийсь час команда Союзу. І саме про це говорили, називали знаменитих спортсменів, яких знали і які були на слуху у кожного.

... Коли я приїхав в Уссурійськ, мені видали такий невеличкий апарат, яким можна було записувати. Я з тим апаратом записував, що треба було.

Поселили мене в робітничому гуртожитку. Уссурійськ, порівняно з Владивостоком, явно, що не містив такої виразності як місто, такої привабливості, такої якоїсь своєї незрівнянної барви, як Владивосток. Це було для мене таке проглядування: таке собі хиле місто, хоч і чималеньке місто.

З Уссурійська я здебільшого передачі передавав автобусом, якщо записував, або надсилав поштою, якщо тексти були... Що мені із цього уссурійського періоду запам'яталося... Я хотів побачити Уссурійську тайгу. Як же бути і не побачити! І от я повідомив редакцію, що їду на декілька днів у глибину десь, у лісництва і що інформацію передам аж після того.

Я був там днів чотири, а може, й довше. Замешкав у хаті лісника, чи й лісничого навіть, десь на околиці лісу. Він мені розказував, що він має корову, а мати корову тоді вважалося там дуже добре - як ознака маєтності, господаря... А справді, я подивився, скільки там є косити і все те не скошувалося!

А ліс самий вразив мене. Я чомусь думав, що Уссурійська тайга якась величніша, але був той ліс таким собі звичайним. Тільки як лісничий почав мені розказувати, то там дуже багато різноманітних порід. Ліс переплетений такими ніби ліанами, виноградом диким чи ще чимось, що занурюватися, заглиблюватися в нього людині і важко. Але якогось такого величного враження на мене він не справив, так як, скажімо, сибірські ліси. Може, десь далі Уссурійська тайга має також такі виразні ознаки величності...

Я виїжджав у села, і що мені запам'яталося, то це те, що багато сіл було там із українськими назвами, край із українськими поселеннями. І Полтавка, і Чернігівка, і Липовці були. А я ж кажу їм, що Липовці це, здається, вінницька назва. А вони кажуть, що це звідти переселенці.

Бував я у будинках культури, на виступах художньої самодіяльності завжди українські пісні линули.

Там, у тому краї, гордились, що вихідці їх бували в державних структурах, партійних, комсомольських. Таки справді я й сам мав нагоду в цьому пересвідчитись. В Уссурійську першим секретарем міськкому комсомолу під ту пору була Валя Красновська. Я часто заходив туди, бо й на обліку комсомольському там стояв, і часто ми бесідували з нею, і такі, приятельські стосунки у нас були. То про піонерські справи, про комсомольські справи я робив передачі, були у них якісь і зібрання, й ігрища проводилися молодіжні, то я там бував, запрошували мене. Коли я вже завершив свої мандри, а передплачував газету "Красное знамя" - мені просто цікаво було знати, як там у Владивостоці - то десь у недалекому майбутньому прочитав, що "Валентина Красновская - первый секретарь Приморского крайкома ВЛКСМ". А потім по якимсь часі я читав "Комсомольскую правду" - "секретарь ЦК ВЛКСМ В. Красновская", також та сама особа видно. Бачте, чомусь там для росту кадрів Приморський край мав таку вирізняюваність, таку тенденцію.

В Уссурійську я жив у гуртожитку робітничому. Там був ще один інженер із Луцька, не пригадую по якій спеціальності, і один робітник. Робітник був молодий, не знаю, де він працював, але, дізнавшись, що в мене є оцей апарат для записування - я носив його як торбину, як щось таке - то він все придивлявся і в секрети його хотів проникнути. А у мене знову ж думка бігла: "Чи не хоче цей молодик, да, так сказать, привласнити його, і що я тоді буду робити, яким коштом розплачуватися?"

І ось одного разу стався такий випадок. Десь у місті цей робітник зобачив мене і підійшов, і попросив, чи не знайдеться у мене п'ятдесят копійок на пиріжки для нього. В мене тоді якраз гроші були, я йому дав три карбованці. Взагалі та робота оплачувалась мені також добре, то інколи я мав якусь копійку. Досить сказати, що за нариса про отого лісничого, про Уссурійську тайгу, він, правда, був величенький, може, з півгодини його передавали чи й більше, мені заплатили аж двісті карбованців - це під ту пору були великі гроші. За один матеріал. І я дав йому три карбованці, що це для мене не так важило... А пройшов якийсь час, я й забув про той випадок. Аж то якось одного вечора, коли я був у кімнаті, чи й інженер той також був, хтось двері пробує ніби відчинити, а не може відчинити. Я відчиняю двері і прямо на мене, на підлогу падає молодик, отой наш співмешканець. Він цілковито, звісно, уже п'яний. Вивалюються в нього, як він був обвішаний - десь і за пазухою, і ще десь - пляшки і горілки, і інших напоїв, різні наїдки. Що мені і дотепер пам'ятається, то це лежав на підлозі величезний червоний краб. Взагалі, у Владивостоці, у Примор'ї, не знаю як зараз, а тоді там була сила-силенна усілякої риби. Червона риба, балики червоної осетрової риби коштували тоді кілограм два карбованці 80 копійок. Я пам'ятаю ціну, що була в Уссурійську. А у Владивостоці тим більше, риба у великій кількості лежала,

величезна риба. І в основному, то й харчувалися там рибою. А крабів, здається, уже під ту пору не було. А то мені запам'яталося, що величезний краб із клешнями, червоний, варений лежав на підлозі. Ми почали, чи я, чи той інженер, все те піднімать. Я запитав того молодика: "Що це таке, кому це?" А він мені сказав: "Це вам, бо ви - людина. Я просив вас п'ятдесят копійок, а ви мені дали три карбованці..." Це він так хотів щедро мене похвалити в знак подяки, бо він одержав гроші, і вже їх мав. Ну, але перед тим, звісно, "трошки" випив... Я під ту пору був ще молодший і ще при здоров'ї трошки, і ми, очевидно, частувалися тим всім. Які там були напої-наїдки забулося, а краб запам'ятався. Прекрасний величезний краб, це була розкіш.

Мені запам'яталося, що той молодик також був у душі романтик. Духом романтики були охоплені багато людей, з різних прошарків. Той молодик, як я зрозумів потому, як він приглядався до цього апарата мого і до того, як я щось записую - щось то в його свідомості вертілося. І він мені потому частенько приносив мапу світову і приносив атласа, щоби розглянути, і запитував, де є Флібустьєрське море, що його не можна ніде знайти на карті. Пісня тоді співалася: "В Флібустьєрском дальнем синем море бригантина поднимает паруса". Значить, ця мелодія у його душі бриніла, і він хотів знайти на карті, на мапі, де є це море. Ми шукали і не знайшли його, я йому казав, що це море піратів. Це його все одно не заспокоювало, він приходив іще по тому і казав: "А давайте переглянемо ще, може, воно невеличке і десь знайдеться". "Як же так, - каже, - щоб у пісні було, а насправді його не було?" Бачте, яку дивовижну силу мала тоді пісня, як у цім просторі часовім уявлення про реальний стан світу сполучалося із піснею, з художністю. Це був прекрасний час.

Той край також залишив в моїм серці відбиток прекрасного. Але що він дуже віддалений.

Мені запам'яталось, наприклад, те, що у Владивостоці тоді була висока культура, в порівнюванні навіть із нашими містами багатьма. Висока культура поведінки людей на вулицях. Скажімо, на зупинках автобуса там стояли люди тільки виструнчені в чергу, вранці, ввечері, в будь-яку пору, хіба якщо черги не було - то хтось один. А так усі в чергу вишиковувалися і без усяких стовписьк заходили, хто встиг, а хто ні. Хіба дехто не хотів заходити в цей автобус, бо для нього було затісно, то він дозволяв пройти іншим перед ним, а сам чекав наступного.

Я навіть запитував когось: "Де тут набрались такої культури?" "А це, кажуть, - по заграницях, портове місто, плавали люди по заграницях, ніби звідти привезли". І воно просто було укорінене в тому часі. Бриніла і в моїм осяганні, художньому освоєнні світу якась така незвичність і того краю, як віддаленість, близькість моря... Воно діяло також дуже художньо. Згадувався також і Олександр Фадєєв, його молодість на Далекому Сході пройшла.

Із тими знаковими художньо плинами краю, пейзажів, картин, які входили у моє сприймання в той час, разом клалося і таке відчуття, яке й дотепер інколи з'являється. Що справді цей край дуже віддалений. І якщо при думці, що там залишитися, а й бути похованим, уже тоді для мене якось бігло, що - ні. Що треба від цього краю наближатись до своїх країв.

Але мене ще вабив під ту пору і Сахалін, мене ще вабили оті вже названі точки: і Магадан, і Камчатка, що маю я там побувати.

Я чув у розмовах редакційних працівників, хтось приїздив до Уссурійська із редакції під ту пору, і чув я від нього, що передаватимуть якусь важливу новину. Це був жовтень місяць шістдесят четвертого року. А там же час то йде на багато годин раніше, і усілякі повідомлення урядові, звісно, і раніше передаються. Той

працівник уже знав, здається, про що йдеться. Скоро і я почув це дуже важливе повідомлення: був зміщений Микита Хрущов.

Пам'ятаю і тепер, що душа моя була в непевному замішанні, замішання було, але непевне поки що. Вона, ця непевність, не проглядалася мені. Я чекав повідомлення преси. І коли прочитав програмні виступи нових керівників, мені запам'яталося, я й тепер, здається, дослівно можу привести із виступу Олексія Косигіна: "Мы и дальше будем способствовать развитию литературы и искусства, всей человеческой культуры вообще". Я запам'ятав цю фразу, вона стосувалася мого світу. Я ловив поміж рядків у інших промовах усе те, що стосувалося мого світу, світу літератури, художнього світу. Я, якби сказати, так поривчасто, насторожено сприймав це й хотів проглядувати. І моє замішання було не даремним, воно мало під собою ґрунт.

Потому я іще повернувся до Владивостоку в якимсь часі. І працював ще у редакції якийсь час. І тоді у мене визрів план піти в море. Редакційні заробітки все одно не давали такого забезпечення, щоб десь у Магадан поїхати і далі. І при допомозі редакційного працівника газети "Красное знамя" Арсенькіна - прізвище залишилось, а ім'я забулося за перебігом часу - я влаштувався у "Дальрибморфлот" матросом на риболовецьке судно, яке прямуватиме у Брістольську затоку.

Я обійшов усе те, що було потрібно. Поїхав в Уссурійськ, так як я там прописався уже, дали мені все, що потрібно, з міліції. При цьому начальник міліції запитав: "Сколько раз сидел?" Я сказав, що поки що ні разу.

Всі документи були вже готові. Але там щось було із кораблями. Два кораблі, на які я мав іти, чи мене не вписали, чи не можна було. Чекав на підході я уже третього корабля, але щось найшло на мене... Ось тепер, проглядаючи час, проглядаючи пережите, проглядаючи, яким чином у свідомості автора, у свідомості того, хто причетний до літератури, до творення, до, скажімо так, ловитви тих знаків краси, що є в доколі, я так із свого досвіду відчув, що передбачення часу таки справді десь існує. У тому моменті замішання душевне моє було настільки глибоким... Мало часу минуло, а оцей початок нової ери із зміною керівників, я чомусь думав, що на краще буде, запам'ятавши Косигінові слова. Але якщо навіть на краще, то було якесь передчуття, що ця якась вільність, оте, що ти міг отак собі залюбки кинути Бухару і опинитися без усіляких рекомендацій у Владивостоці, що ера ця скінчилася. Прийшло до мене таке відчуття тоді. Поміж усього того замішання. Ще воно було невиразне, все це уявлення, але підсвідомо воно десь глибоко дало про себе знати. Дало відчувати. Я це відчув. І настрій якийсь такий непевності був.

І такі передчуття подіяли на мене, в полоні їх опинилася сутність моя, що я не можу і дати оцінки цьому, як так сталося. Визріло це в мене протягом якогось місяця - двох місяців, і я припинив свої подальші мандри. Я не поїхав із цією флотилією риболовецькою, не відправився в море. Я повернувся додому.

Уже коли я повернувся додому, по радіо, так скупі, але доходили повідомлення, що десь у тій Брістольській затоці загинули риболовецькі судна.

І мені тоді навіть пішло: "А чи не могло бути, що це моє замішання і передчуття якісь непевні також у цьому плані діяли на мене?" Людина часто не знає, який крок зробити: чи так, чи так. І коли ми робимо цей крок, а проглядаємо своє життя, уже яке перейшло, то бачимо, що кожен крок, кожна мить у цьому пережитому є не випадковою, а закономірною. Про це і Борис Пастернак писав.

Я повернувся додому, але вже був початок нової ери, був початок моїх нових найтяжчих життєвих випробувань. Але про це - у наступній бесіді.

Бесіда дев'ята.

ВІДТОРГНЕННЯ

- Отож попередня наша розмова закінчилася тим, що Ви повернулися із мандрів додому, і почався найтяжчий період Вашого життя...

- Невідомий період. Тоді для мене невідомий, найтяжчий - це із погляду сьогоднішнього, з висоти сьогоднішнього дня. А тоді це був невідомий, чи як є у Паустовського із серії повістей про життя "Початок невідомого віку".

Це для мене був невідомий вік і, як ми в попередній бесіді говорили, що серце моє передчувало щось таке. Невідомо, що могло бути, але серце передчувало.

Зрозуміло, що зміна влади, зміна кожної влади, тим більше орієнтацій суспільних завжди кладе на душу людини певну тривогу. Я у цьому розумінні не був виняток.

Ішов уже тисяча дев'ятсот шістдесят п'ятий рік. Я приїхав додому, батьки були одні і уже старіючі. Старі вже батьки були, до сімдесяти наближалось їм. Мати були недужі, але ще поралися по господарству.

Як мені це уявлялося, що воно буде далі? Тривога за батьків також клалася на серце. І якимсь чином щось зарадити в такій родинній життєвій ситуації я, звісно, не міг.

Але той плин образів художніх, які йшли з дитинства, у такому уже, якби визначеному до покладання на папір вимірі находили на мене після мандрів. Коли художнє кредо сформувалося пізніше, я почав вдома уже писати. В мене вже був і план роману, поки що я відкладав цю працю, але почав менші за обсягом речі уже писати дома, узимку. І мені так добре тоді почувалося у плані творчому, таке осяяння, хоч тривога то була у зв'язку зі зміною влади, а на моїй душі клалося поетичне, творче осяяння. І таким прозорим бачився світ, таким прозорим у білій ясності зимовій мені бачилися речі, а у затишку хати на хуторі то так усе, за що б я не брався, прозоро проглядалося, тільки треба було його зафіксувати на папері. І я тоді відчув так по справжньому за своє життя радість, яку може покласти на серце переживання художнього образу. Я відчув це. Мені було дуже дивно на серці. Те, що я спогадував із дитинства, із мандрів, і зі світа, і ті краї, які мельки око моє забачило, і десь відбиток у свідомості зостався, вони так яскравіли у затишку хутірської нашої родинної хати, такими повнозначними вони бачилися. Я уперше десь тоді відчув, завважив це усвідомлюванням своїм оцей синтез художнього образу, з чого він зітканий і як він увійшов у серце зі світа змалку, у перші роки і як він уходив уже, як він викристалізовувався у дорослості, у дорослих уже роках. І той спокій, який був на хуторі, це було те, чого прагнуло моє єство під ту пору, і те, що і зараз потрібне дуже мені. Саме спокій, саме усамітнення для осмислення, для проглядування, для того, щоб образ художній,

який десь йде зі світа, йде із серця, із переживань, творив той синтез художній, який має покластися на папір. Це потрібно.

Міркуючи над проблемами психології художньої творчості, то також так і тепер вважаю, що для того, аби образ, аби твір був повнозначний, людині потрібні і мандри, і активне в якійсь фазі своє життя, суспільне життя, переживання, і стрічі з людьми, з новими пейзажами, із новими краєвидами, із новими краями, із іншими народами, може. Все це багатство життєвих переживань, багатство того, що десь читане вже, що діяло на людську душу як художня, звершена річ, як класика, як літературна традиція - все це у душі тільки у такому поєднанні, у такому синтезі може дати щось те, яке і самому сподобається собі і може мати якусь цінність, а хоч би одна душа у світі відгукнеться на його відчуття і розуміння. І я відчув, яке це велике щастя. Так і тепер я вважаю, що усі ці фази життєвого простування людини, яка пише, яка творить щось, до художнього образу в такій сполучності, у синтезі саме його - то всі вони є такі хвилюючі, такі піднесені для серця того, хто творить. Але найяскравіше, найосіяніше диво у переживанні серця це все-таки є момент творчості. Він може бути момент, коли кладеться на папір, він може бути важким, у пошуках слова, дуже важким, особливо, коли йдеться про українського літератора. Тут постає питання мови. Тобто художній образ має ґрунт у мові сама. І мова не є як матеріал, тут просяться слова Потебні, які дослівно, здається, запам'яталися: "Мова - не є матеріал поезії, як мармур скульптури, але саме поезія".

Скажімо, для літераторів, тих, чиї народи були утверджені історично, у суспільному такому розвої, може, легше з цього погляду. Тому що мова для них є як щось усталене, як саме серце, як сама сутність їхня. Для українця, для українського літератора, який із походження свого народу, що не мав, скажімо, майже ніколи також визначеного суспільного буття, це важче. Мова не функціонувала як самостійний елемент, як самостійний ґрунт його душі. І тут постає складність. Про це ми говоритимемо, можливо, спеціально у котрійсь з наступних бесід. Я просто отак побіжно, кажучи про радість творення, яка кладеться, зазначив, що важко із осяганням саме мови. Не було такого відчуття, як мова мала би вільно кластися. Це теж була і трудність, але це теж була і радість, коли воно щось знаходилося і подобалося самому собі.

Це момент творчого плану, поза тим це маленький епізод, маленький проміжок у часі мого переживання, десь початок шістдесят п'ятого року. А поміж тим життя рухалося, і треба було якось у ньому пристосовуватися уже в нових умовах.

Про якісь нові мандри у інші краї мені уже відпало. І тому, що батьки самі zostалися, бо сестра старша під ту пору вийшла була заміж, і батьки zostалися самі. І це поклато також проблему. І так думалось, що якби це була праця якась не віддалеки від дому, щоби хоча навідуватися можна було частіше, хоча б частково сприяючи у тих проблемах, які кладуться на старе життя батьків.

І якраз на ту пору надійшла мені телеграма від одного мого однокурсника зі Львова, щоби я заявився у Рівне. Тоді ще функціонували газети молодіжні на кілька, на п'ять, на чотири області. Були тоді такі утворення як раднаргоспи, які замісто міністерств управляли народним господарством кількох областей. І на ці ж області були газети. Львівська молодіжна газета називалася "Ленінська молодь"...

- І десь у шістдесят п'ятому чи шостому році при ній організувалася школа молодого журналіста "Гарт", куди і я записався. Й перша моя публікація з'явилася якраз у цій газеті, "Притча про переораний стадіон" називалася...

- Може, й потрапляла мені на очі та публікація, але вже, звісно, не пригадую...

Однокурсник той, Борис Машталярчук, був заступником редактора газети. Яким чином він дізнався, що я є тут, у селі? Я заїжджав ще по дорозі у Вінницю, там наші однокурсники працювали, і сказав, що я простую у свої краї, а десь вони мали зв'язок зі Львовом і при нагоді сказали про це.

Таким чином я опинився вдруге у Рівному. А життя рухалося між тим непомітно. Шістдесят п'ятий рік, ніби таких змін і не сталося, що стосується творчих питань. Праця це якби так і не в редакції, а вже трошки ніби вільність була, все одно забирала увесь час. Треба було готувати матеріали і за когось, були і свої плани. Про життя молоді, про життя комсомолу області треба було знати і воно теж забирало час. Але я почав десь вишукувати трошки часу і щось писати. Згадуваний "Цвіт кактуса", із мотивів середньоазійських, був написаний десь у цей період, поміж основною працею.

Змін у суспільному житті наче й не відчутно було, але так як для мене - трошки було й відчутно. На що було зацентровано у той час увагу основну в ідеологічному плані? Це тоді, здається, гасло з'явилося "Ніхто не забутий, ніщо не забуто". Почали відшукувати загиблих героїв у війну, надавали цьому значення особливого. Були зустрічі різні, приїздили учасники війни. Дуже усе підносилось. То було нове віяння. Здається, Фазіль Іскандер, такий літератор є цікавий, письменник московський, з цього приводу тоді й написав один твір, здається, в "Новом мире" друкувався, присвячений цьому.

А так, у середовищі, скажімо, українських інтелігентів, які були причетні до творчості і до літератури, до мистецтва, чи творчі люди, які щось писали, творили, чи просто як поціновувачі, то розмови були, звісно, на національні теми, про питання національної культури, те, що було заборонене, не видавалося. Якісь імена із історії, літератури, особливо західноукраїнської, згадувалися. Якимсь чином і твори ці пробивалися до читання. І люди читали, вели розмови.

Я був відірваний в ті роки від українського ґрунту фізично, присутністю своєю, але, пам'ятаю, такі розмови велися в нас ще в університеті, в кінці вже п'ятдесятих - на початку шістдесятих років. Звісно, що вони, може, десь фіксувалися, але значення цьому ніби ніхто не надавав. От ніби що це є заборонене, що імені, скажімо, Богдана Лепкого згадувати не можна чи там Грушевського Михайла, що просто не можна згадувати у такому позитивному звучанні чи навіть у неутральному звучанні, просто як діячів культури. Що за це може понестися кара для особи - воно не відчувалося.

Інші люди, які були присутні фізичністю своєю в українському ґрунті і закорінені у ці роки, і то десь у більших містах, у Києві, у Львові, їм, може, було відкрито щось із такого, назвемо, забороненого, що не видавалося, що не афішувалося у той період. Я ж менше знав, я був на хвилі, як ми вже з'ясували в попередніх бесідах, десь на хвилі того романтичного віяння, скоріше б сказати, десь загальносоюзного, може, навіть, отакого світового. Отаке щось носилося у моїй свідомості, щось поза тим. Хоча, звісно, національні питання як для громадянина, як уродженця своєї сторони - вони не були байдужі й для мене. Я знав ту рельність. Але причетності до якихось таких, якби сказати, гостріших спрямувань моєї особи не було. Так мені працювалося, бував я на різних комсомольських конференціях, зустрічах...

Що звідти, із того періоду шістдесят п'ятого року, початку шістдесятих року мені запам'яталися, то це коли ці конференції відбувалися, зустрічі, після того влаштовувалися відповідні обіди. Якщо й з преси хтось присутній був, то також десь укінці там місце знаходилося і можна було спостерігати, яке це велике число людей задіяно. І скажімо, там стіл був - о, дуже добре так обставлений. Це запам'яталось мені із того часу, хоча я так, кілька разів лише був присутній.

І в той час носились у розмовах між людьми, які мають до стосунку з літературою, звісно такі імена, як Іван Дзюба. Виступ його у Києві на вечорі пам'яті чи роковин Василя Симоненка. Там було таке, яке не йшло уже в руслі офіційності, воно помітно вирізнялося своєю правдивістю, своїм спрямуванням. Це діяло. Такі копії поширювалися. Десь хтось і мені міг чи переслати, чи показати... Узяв та й прочитав. Але не думалося, що за це може бути кара.

Різна є точка зору зараз, і книжки видаються про так званий рух опору і рух шестидесятників. Моє бачення тієї ситуації і як воно було насправді, розбігається із твердженнями багатьох і учасників так званого цього опору, і з оцінками уже молодших поколінь. Я схильний, наперед скажу вам, а розшифруємо ми це далі, я схильний думати, що ніякого такого опору, про який пишуть, тоді не було в Україні. І в Союзі, мабуть, ніякого опору не було такого, як це розуміють, скажімо, на Заході. Термінологічно "опір" і подібне, мабуть, накинуто просто інформацією, яка передавалась із Заходу і розумінням суті, що таке є опір у цивілізованих країнах. Що це є щось таке організоване, якісь партії, якісь рухи і так далі, які мають свої програми. Такого в Україні і Союзі, мені здається, не було. Просто отой період хрущовської, першої, як її називають, відлиги, ми про це вже й говорили, він справді був відчутний у всесуспільному такому моменті, і фібрами своєї свідомості найперше це відчула інтелігенція, це відчули творчі люди. І питання істини, правдивості у житті і мистецтві постало тоді.

Оце єдине, що було. До визначеності якихось таких політичних спрямувань, національних спрямувань і так далі - по моєму, тоді такого не було.

Ну, що таке, як справді люди читали того ж Богдана Лепкого чи Грушевського? Десь діставали ту книжку і читали? Це ж не була іще програма до дій. Що таке, якщо люди думали справді, що проблеми мови в Україні існують? То вони й тепер існують, проблеми мови чи там проблеми національної культури. А вони й тепер існують, як в усі часи. І про це усі люди говорили. Це ж не значить, що вони уже утворили рух опору, з якимсь певним спрямуванням. Такого не було. Ось вірте мені.

- Гадаю, що з цим Вашим твердженням багато хто не погодиться...

- А як я це спостерігав і як воно було насправді - такого не було. Просто про інше йдеться. Це питання таке важливе, і як я його розумію у такому філософському, як знаходить на моє розуміння, плані.

Кожне покоління десь несе у собі, замкнене у якомусь часовому просторі, коли воно народилося, коли воно прийшло у світ і що це був за час. І ось воно стало дорослим, це покоління. І отой період з'яви цього покоління у світ дуже, по-моєму, має до стосунку з визначеністю у житті саме цього покоління: хто воно є. "Люди зі страху", роман Романа Андіяшика, здається, закінчується ось такими словами: "Стережіться, пане полковнику, це моя дитина, вона народилася від кулі, і я не знаю, ким вона буде, як виросте". Це має значення.

Про покоління, яке йдеться, - це народжені 30-х років - замкнемо ось так це коло. Народжені 40-х років, по моєму, - це вже інше покоління. П'ятдесятих - також інше. І так далі. Двадцятих років народження - також інше покоління було. А йдеться саме про уродженців 30-их років... Я належу до того покоління, в кінці, тридцять восьмий рік, ось це те покоління. Що це був за період? Це був період звісний кожному: і голодомор, і 37-й рік, і, скажімо так, це початок другої світової війни. Це людська катавасія, це бійня людська замишлялась і творилась. І в цей період з'являються діти, невідомо, як вони побачили цей світ, що вони побачили за передчуття великої крові і тихої війни - голоду. Це період катувань, світ був бачите як поділений і яким чином він простував до того великого зруху, до того великого вибуху у світовій історії, яким була друга світова війна і яка залишила в

історії проступання людства свій дуже такий виразний відбиток, розшифровувати який доведеться, може, ще наступним поколінням довго і довго.

І ось це покоління подорослішало, а якимсь чином і в Україні під ту пору здобуло освіту - селянські діти, і із Західної України здобули освіту, вищу освіту. І ті знання, які вони засвоювали, нехай і десь так дуже заковано в програмах, заідеологізовано, а все ж вони були знання і вони підносили людську особистість. І питання "Хто ми є", "Що було у тридцятих роках" як те, чого не може більше повторитися, як те, що свідомість людська має категорично однозначно заперечувати, як певний людський досвід, заперечувати його у суспільнім проступанні - воно десь ввійшло підсвідомо у думання, у сутність цих людей.

Візьміть шістдесяті роки. Чому з таким пафосом в нового, і українського, творчого покоління, а й російського тема війни, тема осуду війни дуже зазвучала так виразно, промовисто? Ті ж вірші Миколи Вінграновського, ті ж вірші Івана Драча в ту пору, початок шістдесятих років - який антивоєнний пафос, і такий, якби сказати, первісно відчутий серцем, не досвідом, а саме серцем, усією сутністю, зазвучав дуже промовисто. І тим більш, що при Хрущові була якась вільність. Зрозуміло, що це уже саме по собі формувало і творило нову інтелігенцію, із дуже потужним таким інтелектуальним зарядом, з духовним таким зарядом в загальнолюдських вимірах.

Так би я оцінив з'яву шістдесятників, з'яву того покоління, а не якимсь зорганізованим спротивом режимові. Військовим там чи ще якимсь. Про це просто не було мови. По-моєму, це накинута, як нерозумінням тих інформаторів із Заходу, які спостерігали ситуацію в нас. А тим більш, вона, по-моєму, ця визначеність, ці пункти визначення були накинута самим режимом, тією владою, яка прийшла. Чого вона боялася - це важко сказати. Правди, очевидно, боялася, бо ці молоді люди найперше були, серця їхні були оголені правді і вони могли казати тільки правду. Це було небезпечно. І, по-моєму, це був основний мотив походу на саме цих людей, на саме це покоління. Тим більш, коли йшлося про якісь національні мотиви, коли йшлося про Україну, про українську інтелігенцію. Уже вкотре знейтралізувати, знищити їх фізично.

Початок шістдесят п'ятого року... Від зміни влади, від усунення Хрущова минає майже рік. Влада ж не прийшла і не сказала: "Ось так, молоді люди, ви вчора говорили про Богдана Лепкого чи Грушевського на якихось своїх зібраннях, скажімо, приватних, чи так далі. І вас за це не карали. Знайте: із сьогоднішнього дня, щоби таких розмов не було, ви будете покарані". Це був би інший хід, і пряміший хід. Так можна було заявити. І, звісно, людина, яка не хотіла би втрапляти в таку ситуацію, чи людина, яка була не визначена у якихось таких моментах, чи для неї це не було суттю її діяльності - подумала б: "А навіщо воно мені?" Чи родинні якісь мотиви, ситуації людину стримували б. То інша річ. Такої заяви не було від уряду. Але ситуація ця висвічувалась. Чи то, скажімо, коли десь на початку шістдесят п'ятого року якийсь чоловік так як, скажімо, і я, прочитав якийсь, що випадком потрапив до нього, відбиток чи виступ одного київського критика про одного київського поета на п'яти - на семи сторінках і десь показав це ще комусь прочитати... І про це давно забулося. Аж- то минає рік і цього чоловіка - свідченнями припирають, що от ти тоді-то й тоді-то читав таке. Розумієте, це ж є той хід, коли ситуація таємно відслідковувалась. І вона була, ця ситуація, запрограмована. Можна було з людиною і спровокувати якусь розмову.

Що й було, наприклад, коли я матеріал про дитячі садочки готував, тобто цікавився у міському відділі освіти, скільки в місті є садочків, де ведеться виховання українською мовою, а скільки російською? Це просто ні до чого не

зобов'язувало. А можна ще було б спитати, чи є узбецькою мовою дитячі садочки у місті. Чи можна було б спитати, чи тувинською мовою ведеться виховання. Це ж нічого не значить. Аж через якийсь рік згадують це відповідні органи і ставлять у вину людині. Погодьтеся зі мною, що це не є боротьба із якимсь зорганізованим органом, а є просто... Справді, боротьба була. Але з тим, щоби знищити, унеможливити мислячу людину, яка змагається десь до правди, до правдивого розуміння життя, до правдивого розуміння історії і сучасної ситуації. А не боротьба із тими, хто справді організувався у якісь гуртки опору, і мають зброю і хочуть повалити існуючий режим. Такого, згодьтеся, не було. Це було з боку влади, з боку органів, хто тим займався, просто підступно, коли йдеться про особу, про людину, про її права і її обов'язки перед суспільством. Такого робити цивілізоване суспільство із своїми громадянами не повинне.

Але саме так було вчинено і зі мною. Мене було покликано у відповідні органи на вулицю, що носить ім'я поета великого російського, Олександра Пушкіна. І у відомстві, у яке я заходив, в яке мене, вірніше, заводили, бо чоловік прийшов за мною, то не стояв пам'ятник цьому поетові, але стояв пам'ятник відомому, із борідкою, чоловікові, який поклав початки цьому відомству іще одразу після революції. Я це пам'ятав і чогось воно мені тоді так пішло на думку.

Відтоді моє життя... Я не можу усе переповідати, десь щось у моїх писаннях трошки сказано, десь щось знають люди інші, але сама мить, самий день того переживання - це був день 18 березня 1966 року, день Паризької Комуни, як відомо...

Перед тим, уже десь під осінь шістдесят п'ятого року іще, відбулися перші арешти. І у Львові, і в Москві. Літераторів Даніеля і Синявського було заарештовано. Доходили чутки, що у Львові заарештовано і знайомих, того ж випускника, викладача нашого факультету Михайла Осадчого. Коли я поступив на навчання, він був на п'ятому курсі, закінчував, працював потому в обкомі партії, як мені було відомо. Інших відомих людей заарештовано, про яких я десь трошки чув, котрих і знав. І відтоді посіялося сум'яття в душах багатьох: що ж це справді відбувається? А чутки йшли такі, що це були вороги народу... Михайло Осадчий був керівником на практиці, як я був у обласній газеті. Я так не знав його ближче, але до мене не доходило: невже він справді міг виявитися ворогом народу, так як про це говорять? Невже щось було таке в нього раніше?

А взяти, скажімо, людей, які не мали стосунку до літератури, просто пересічного селянина, робітника... Та ясно, що показавши і назвавши, що ось цей ворог, ці селяни чи робітники могли просто розтерзати цю людину.

Десь цей період від осені уже до весни, коли зі мною відбувалася розмова, був періодом, даним для обдумування. І звісно, що у цей час якихось розмов на такі літературні якісь теми уже я просто уникав, чи на національні теми. Я вже просто уникав, думаючи, що це справді може бути якась провокація... Тим більше, що у шістдесят п'ятому році Мати були паралізовані, вони були прикуті. І весь час думалося: "А ну ж щось так і зі мною трапиться, як буде з Матір'ю?" Ця думка йшла.

І от коли я був у цьому домі, коли зі мною відбулась така, скажу, брутальна розмова, то... Що від мене вимагалось? Від мене вимагалось, що отой папірець з виступу одного київського критика про одного поета українського, який уже помер під ту пору, звідки він потрапив, щоби я сказав про це. А як, скажімо, і не було конкретної особи? А якби і була - це було над мої сили. Я цього не міг зробити. Що вже мене би чекало, але я цього не міг, якби навіть така особа була. Я єдине, про що тоді думав, що якби я назвав цю особу, то я вже як людина існувати не зможу.

Я ще згадав, як Мати колись щось говорили про дядька Гриця. Що Вони його від чогось остерігали, брата свого, а він сказав їм: "Важко сказати, що воно буде і як, але знайте: якщо мені треба постраждати, то через мене ніхто не постраждає". Ці слова, які переказали мені Мати, вони у такому моменті ішли до мене. Я цього не зміг би зробити. Все це відпадає.

І розмова була дуже брутальна у тому розумінні, що мене було залякувано, що не працювати мені більше в ідеології, що мені не бачити просвітку ніякого в житті, що ні дітям моїм, ні внукам, ні правнукам, ні праправнукам уже не бачити щасливої долі.

Я це відчув. І, повірте мені, що пережити той момент було дуже важко. А за тим уже моє і світобачення, і розуміння ситуації було змінене. Була велика відторгнутість особини від суспільства, від народу, від роду, від батьків, від друзів. Від усього була велика відторгнутість. Ось у чому трагедія.

Я так думав, що якби справді я був у чомусь винний і якби мене ставили перед народом, перед моїми односельчанами, перед усіма - ось дивіться, це є такий і такий злочинець, він заслуговує такої і такої кари - чи то четвертування, чи побиття камінням - це було б набагато легше. А так було набагато важче пережити, що справді я не мав ніяких, аніяких намірів повалити цей режим, не втручався я в нього, в хід його. Я просто десь маленька, дрібна, але спостережлива людина. Я тільки спостерігав. І тільки художні візії ішли, наближалися до мене, і тільки в обсервуванні художньому того світу я і перебував. Я перебував у вимірах тієї краси цього світу, тієї лагідності, якою цей світ у певних миттєвостях був сповнений і мав би домінувати у життєвій течії, як це було в художніх творах класики і світової, і нашої, і російської. І це становило сутність мою як особини. Я це вже усвідомлюванням своїм, розумом і розумінням досягнув, вже підійшов до тієї визначеної межі, коли людина, особина уже визначає, хто ж ти є і в чім твоє покликання. Я це відчував.

І ось відчути, що тебе зараховують до якихось державних злочинців, а це було би так, тому що це говорили не люди випадкові, а це говорили люди, які були причетні до високих державних структур, - це було дуже важко. І в оправдання я нічого не знаходив, не міг знайти. Я знав, що коло замкнене, що нічого уже змінитися не може. Те, що вони говорили, і про дітей, і наступні мої покоління - я це зрозумів і не треба було його повторювати. Єдине, у чому їхні залякування не збулися, то це, що так доля поклати на мою особину, може, і при їхньому сприянні, що немає у мене наступників у поколінні, немає дітей, немає внуків, тим більше правнуків. І мені просто хотілося б, щоби усі чужі діти, які народжені, які будуть народжуватися, і правнуки, і праправнуки не знали більше того, і щоб воно на мені і на моїх випробуваннях і переживаннях високих як саме людської сутності, щоби воно скінчилося на мені. І я у цьому моменті хочу поблагословити усі наступні покоління, які народжуватимуться на наших теренах, і які народжуватимуться на теренах інших держав, які народжуватимуться на усій прекрасній нашій планеті, щоби вони ніколи цього не спізнавали. Щоби тільки свічення істини і свічення тої залюбленості у цей прекрасний, дарований Творцем нам світ і провадило їхні душі, і осявало їхні серця. Я цього хочу побажати, щоб все скінчилося на моїй особині.

Ну, а далі... Що далі було? Все так, як і говорили ці люди із органів. Так, як вони говорили, так воно й було. Ясно, що про якесь утвердження в літературі, якою би вона не була, уже не ішлося. І питання про працю за фахом також не ішлося. А потім ще і тяжчі переживання настали... Я не хочу тут розпросторюватися про них.

... Повертаючись до висловленої раніше думки щодо так званого руху опору, що я не згідний із визначенням його як такого, що існував усвідомлено і був організований, то гадаю, що просто вони були заскочені ось так зненацька і несподівано для кожного з них, як і я. Коли не якась конкретна провина для них була пред'явлена...

А між тим чутки поширювались різні. Ось що таке почути рідним твоїм невідомо від кого, що ніби він, ось син ваш, і це дійшло до хворої Матері паралізованої, що син ваш належав до якоїсь такої, незрозуміло якої терористичної організації, яка збиралась повалити цю владу, і мала зброю, тільки літаків ще не було, а вже танки і все інше було підготовлене.

Що це значить? Це так сказати, але пережити все те було нелегко. Коли від тебе відсторонюються знайомі раніше - це теж було нелегко пережити... Хвилювання знаходить і ліпше до цієї би теми ніколи, як я вже сказав, не повертався а ні я, ані всі наступні покоління на нашій планеті.

Але найтяжчим випробуванням, найтяжчим часом переживань було те, коли... Коли десь свідомість була порушена в тому розрізі, що пам'ять, так само і емоційна пам'ять, пам'ять художня і відчуття світу в його художніх знаках, відчуття краси цього світу було зітерте. Це було дуже тяжко пережити, я не хочу про це говорити. Це тривало довгий період.

Ось так склалася моя подальша доля. У вимірі того, щоби утвердитися якимось в літературі, коли свідомість моя уже виходила на чисті води, але багато було втрачено і втрачено незворотно, не йшлося. Так я й тепер вважаю, що десь у свідомості, у тій яскравій виразності пульсування переживань світу у художніх його вимірах - воно втрачене для мене назавжди. В якійсь мірі це є трагедія особи.

Але коли частково відновлювались можливості в тій чи тій формі і писати, і читати, то так воно клалося щось, чи те, чи те... І ось таким чином, не думаючи, що мені вдасться дожити до цього, що продовжаться мої дні, вдалося мені дожити десь до часів аж перебудовних уже...

Іще коли найжахливішого зі мною і з моєю свідомістю не сталося, але уже після визначеності, про яку мені сказали, я ще узявся писати роман... Але я його почав писати ще до того, десь на початку шістдесяти шостого року. Ще коли не було тої розмови. А вже продовжив десь пізніше, коли я був без праці й перебував дома біля недужої Матері. І чи та ситуація, чи ті переживання вплинули на написання цієї штуки? Так відповідно вплинули. В ті моменти, коли я писав, то загострення було таке душевне настільки і ситуація саме так підказувала життєва, що ніби це є остання річ, яку ти маєш написати. І тільки так. І, може, це десь і діяло, було в позитивному такому розумінні, в такому пульсуванні. Я в Олександра Довженка, здається, прочитав відповідне щодо цього висловлювання, що коли автор пише, то він завжди повинен думати, що він пише останню річ в своєму житті. Таке відчуття на мене находило.

І, звісно, було відчуття, що ця річ ніколи не з'явиться, не буде надрукована. Довгий час це відчуття не покидало мене.

Уже коли через кілька років у Києві у кінці шістдесятих років, це був шістдесят восьмий рік, я подав цей роман до редакції, до видавництва, але видати його навіть при якихось скороченнях було неможливо. Він, як казали мені, не піддавався до друку. Хоча як пізніше, коли він вийшов, то багато хто з подивом казав мені: "Чого ж його не видавали, там нічого нема!" Тобто немає нічого такого, чого би його можна було не видавати.

Це теж був важкий час невизначеності, час такого неутвердження в житті, у літературі, неутвердження за фахом, якби те мислилося замолоду, в молоді літа.

Ще на початку сімдесятого року я був переведений на інвалідність. Мені не було ще тридцяти трьох років. Уявити моє становище, що мене чекало... Я був невизначений у всіх таких моментах життєвих. Праці мені не було, та й хто дасть працю за фахом інвалідові.

Почалася смуга життєвих поневірянь, яка триває ось уже четверте десятиліття. Мені важко було в житті пристосуватись.

Але десь так доля провадила мене і я мінімальне щось для прожиття знаходив. Пенсія моя первісно була, як я пам'ятаю, тридцять сім карбованців вісімдесят копійок. Навіть на ту пору, то це були мізерні гроші.

Здоров'я було розхитане, періодами воно відновлювалось, а періодами десь і підупадало. А як тепер, особливо уже у фазі старіння, то підупадає і більше. Ті переживання далися взнаки, і я відчуваю їх особливо. Дуже це відчутно, сліди тих переживань, скажемо так прямо. Але десь так мені клалося чи так давалося, що я віднаходив якусь шпаринку і в тих ситуаціях, щоб вижити. Я, наприклад, ще з сімдесятих років, коли уже міг потрошку щось писати - писав. А з виданням роману все відпало, всі рецензії негативні, все відхилено, і я навіть забував, що я його написав.

Можливо, до того, що моє становище було так погіршене, і сприяв також рукопис цього роману. Бо так як мені потім розказували, десь він був зафіксований також як річ, неприйнятна для методи соціалістичного реалізму.

Найтяжче було відчуття ось того, що десь твій кожний крок, перебіг твого життя фіксується. Це найтяжче було переживати. Як на самітника, як хуторянина, як людину, особу, в яку ввійшли художні образи, художній світ із дитинства і які певним чином формували особину так, що вона вже має бути усамітнена. За покликанням своїм - так я вважаю, художня особистість має бути усамітнена, найвище для неї - це проглядування ось цього прекрасного світу, - то відчуття того, що кожен твій крок може простежуватися і хтось відповідний даватиме оцінку цьому крокові, як йому заманеться, діяло травмуюче на мою сутність. Також на сутність так діє травмуюче, коли твої вчинки, твої кожні кроки оцінюють так, як комусь хочеться, а не так, як це є насправді, як це природний вияв твоєї сутності. Це складні питання, все це непросто пережити.

У той період, згадавши, що я був у Середній Азії, що там можуть щось таке надрукувати і дати якусь невеличку плату, то я й почав, коли уже зміг трохи читати, писати туди. А під ту пору в Києві видавалося багато перекладних книжок із узбецької мови, із туркменської. І ці видання я просто згадував, або якась інформація була, або навіть розширена рецензія, або навіть статті робив. Як, скажімо, та чи та національна література представлена в українських перекладах.

Я відсилав ці писання свої в ті чи в ті редакції. Багато відповідей просто не одержував, але десь щось друкували, і присилали то п'ять карбованців, то десять, то два, то нуль дев'яносто копійок, і такі були. Але десь пізніше вже я набив, сказати, на цьому руку, увійшов у цю стихію таку вимушену трохи, а потім подумав, що це також потрібна справа, момент, який єднає людські культури. Яка б та література не була, в дусі соцреалізму чи навіть класика якась з тих братніх народів видавалася тим більш, то все одно це була література, і це було єднання, яке побажане і треба, щоб воно було за всіх часів, за всіх режимів, за всіх влад. Так я розумію цю ситуацію і мою причетність до неї. І ще вона мені давала трохи якийсь вихід із моєї складної матеріальної скрути.

Уже від того часу я був більше пов'язаний із хутором. Мати померли тисяча дев'яносто сімдесят першого року. Вони ще застали мене, коли свідомість моя видобулася частково на тихі води. Вони невимовно з того раділи, знаючи, що я

був у гірших станах. Для Матері це так було важко. І я втішений і дотепер, що так покпалося, щоби Мати не відходили, знаючи, у якій тяжкій ситуації щодо здоров'я перебувала моя сутність.

Мати померли у вересні сімдесят першого року. Померли Мати десь десятого вересня. Того ж дня і того ж року, як було повідомлення - помер Микита Хрущов.

Якраз так сталося, що я не знав про смерть Матері, не повідомили мені, в Рівному був затримався на день чи два. І якраз прибув на похорони сам по собі.

Мати були заспокоєні, до того вони майже сім років тяжко страждали, і це ще мені пережити було також нелегко. Мати для мене - незамінне джерело, цілий світ осиротів одразу. Я це відчув серцем, і тепер відчуваю. Якщо у мене інколи і з'являється заздрість до когось іншого чи в чомусь, то це якщо хтось має батька і матір серед живих. То я кажу: це щаслива людина. Я заздрю таким людям, які мають батьків. Під сучасну пору я є круглий сирота, хоч я і в старіючому віці, але сирота, і це дуже відчутно. Енергетика, яку посилають нам батьки, є дуже потужною для особини, і орієнтуватися в цьому світі без батьків нам буває часто дуже нелегко.

Мати мали в упокоєнні дуже гарний вигляд. Тоді уже не дозволялось із священником хоронити, але якимсь чином був священник на їхніх похоронах і на цвинтарі. Він сказав, я чув його слова: "Який гарний покійник".

Матері було сімдесят три роки в ту пору. Батько zostалися одні, із хутором тоді уже мене єднало більше. У такій невизначеності життєвій хутір був підтримкою матеріальною, Якщо тут побудеш, то щось є вирощене. І відчуття просто таке, що це своя земля, що десь тут якісь інші елементи, може, що входять із харчем, які діють благотворно на мій організм. Таке навіть відчуття в мене надходило.

Але кажу, що я, як уже віднайшов цей хід, що міг інформації якісь робить, чи рецензії, чи статті, то моє становище покращалось. Які не які були заробітки, а все одно трошки підтримували мене. Але на той випадок, щоби будувати родинне життя, щоби якимось утверджуватися і жити так, як живуть інші люди, я не міг. Багато тут моментів, найперше - це стан здоров'я, я уже в документах вважався інвалідом, це теж мало значення. І ту ситуацію, що все одно я був десь піддослідним, так воно було й насправді, і ту ситуацію слід вважати. Це ж нелегко комусь зрозуміти, а без цього розуміння усе це відпадало. І я справді був поставлений у таку важку суспільну відторгнуту ситуацію. Цілі десятиліття так було й дотепер, мені здається, продовжується, так воно і є. Якихось особливих змін в своєму житті я не відчув.

В мене були і на цей випадок передчуття, десь вони уже є зафіксовані, ці моменти. З відходом Брежньєва я це десь так майже відчув, воно носилося, в моїй сутності уже було, що переімени будуть. А коли я був тяжко занедужав, це коли вже Горбачов прийшов, ще не було ніяких кроків перебудовних, але сутність моя це вже відчувала усіма своїми фібрами. І надія якась у тому періоді з'явилася, між роком вісімдесят шостим. Я тоді тяжко занедужав був і пролежав майже три місяці, слухав радіо, передавали про з'їзд якийсь, а після з'їзду передавали якусь п'єсу Олександра Гельмана, я відчув, що тут бринять якісь інші мотиви, інший якийсь потяг ніби до правди, до справедливості.

І справді, кінець вісімдесятих років - то був період ніби прояснення. Вперше я почув звинувачення по радіо, вірш якийсь Корнілова, поета передавали російського, а до нього давали розшифровку таку і про Саліна сказали у негативному плані. Для мене дивно було, що по радіо, а таке говориться. Це вже зрозуміло, що напромак буде мінятися. Це був десь початок вісімдесят шостого року чи навіть кінець вісімдесят п'ятого. А вже воно носилось у повітрі. Інші люди, які були при ділі, може, в тому поінформовані офіційно були. А я ж був відсторонений, але відчув, відчуттям своїм відчув. І що вам скажу, надія якась

бриніла тоді у мені, що все-таки ось і для мене щось зміниться. Так здавалося мені.

Цей весь період до того художніх речей я не писав, ніби був абсолютно вже атрофований, відторгнутий. Так писати, як тоді писали, видавались - то ні, а щось по іншому - перспектив не було і я теж не міг. Я подумав ще, коли новину сусідка сказала по комунальній квартирі: "Ви чули? З Леонідом Іллічем щось недобре трапилось..." І на мене одразу таке найшло: "А що ж я робитиму в цій ситуації?" Тоді вже йшло, що зміна буде. І я так подумв: "Добре, а як художнє освоєння світу до мене ще не повернеться, як було перед тим, то, може, я писатиму якісь літературознавчі речі?" От мені чогось подумалося, може, я до "Кобзаря" передмовку напишу так, як я собі це уявляю. Бо, думав, хто ж то писатиме? Мені чомусь уявлялося, що офіційні літератори, які тоді були, то вони вже навіть передмовки до "Кобзаря" не зможуть написати, і що не будуть вони за неї братися, так як заангажовані іншим писанням. Так мені здавалося. Але як я глибоко помилився! Часто я згадую той момент, як я глибоко помилився. Ах, знайшлося дуже багато, хто написав і пишуть і передмовку до "Кобзаря", і все, що потрібно, із звинуваченням того ж режиму. А мені чомусь здавалося, що це не буде кому зробити, бо це мали б бути інші люди, а їх іще нема, хіба потім вони десь народяться чи стануть. Я так міркував. А я фетишизму, підступності того моменту ще не міг осягнути. Сталося по іншому. Сила-силенська тих, які писали тоді в одному ключі, одразу ж стали писати в іншому ключі.

Так як я оцінюю тепер, це не просте питання. Це питання профанації великої істини. Справді, істина була тоді офіційно проголошена з висоти, не із низу, а з висоти того ж політбюро, і задано новий порядок. Але до функціонування мали би прийти люди іншої формації, інших уявлень. І це би надало тому рухові і суспільному процесові іншого, природнішого спрямування і розвитку. Так я оцінюю і тепер, така думка моя, коли ідеться про усі наші негаразди. Майже двадцять років уже, а суспільство не може випростатися у якомусь природньому і людському прямуванні. Мені здається, біда в тому, що справді до функціонування не були покликані, хай би хоч частково, хай би хоч по половині, може менше половини, а не були покликані в усіх сферах суспільного життя, в тому числі у сфері культури, мистецтва, не були покликані люди інших уявлень, інших переживань і іншого світобачення, відповідно до того, як зверху були проголошені то правдиві істини.

Подумати, що по радіо чи по телевізії буде служба передаватися Божа - ніхто не повірив би, а таке сталося - і це було як новина. Але навіть маса людей не зрозуміла і не осягнула цього моменту у смислі, в розумінні покаяння. Та що мій той роман, як тут вся преса була заповнена, пам'ятаєте тоді, викриванням якихось злочинів і так далі. І про все це говорилося вголос.

І нащо було мене звинувачувати, прикликати до розмови, як я сам, на власні очі уже бачив, як ланцюги накладали на пам'ятник вождеві усесвітового пролетаріату, рухалися бульдозери, рухалась техніка потужня і розхитували цей пам'ятник. Під ту пору, як мене запрошували в той будинок на вулиці Пушкінській, якби я висловив хоч щось критичне, зневажливе слово про вождя, де б я був! А тут таке чиниться.

Справді, той період найшов до мене в усвідомлюванні, у відчутті як щось таке, що не від людей. Що тут якась інша сила, якась небесна, якась божественна чи невідомо яка сила зійшла. І, по моєму, великий трагізм моменту, що з'ява цієї істини, як багато чого, посилається нам для опам'ятання, для розуміння, але ми не оцінюємо цього і не складаємо дяки, не складаємо відповідного ставлення нашого, відповідної радості, відповідних переживань. Якщо так уявити, то це не від людей ішло. Щоб ті люди, які Гандрія брали за невідомо що, за якийсь

папірець і кликали, і так пророкували йому його майбутнє, накладали також ланцюги на пам'ятник Дзержинського!.. Ті ж самі люди. Це сталося, я так цей момент оцінюю, не з волі людини. Це момент в історії людства, як я розумію, винятковий. Мені здається, що кожна би людина під ту пору мала усвідомити, що діється щось незвичне, не від людини, і в радості скласти велику подяку. А за тим прийшло би в кожную душу покаяння. І коли би сталося так, ми би мали зараз, я в цьому впевнений, повірте мені, на терені шостої частини земної суші ми би мали зовсім інші суспільства.

Я, наприклад, під ту пору міркував над тим, яке ж це буде суспільство. Мені чомусь не йшлося тоді про те, що це мають бути обов'язково незалежні всі держави. Навіть не так мені ставилось питання. Я думав, в першу чергу, може, Прибалтика, бо десь воно так кладеться. Але решта... Про те навіть, якщо вони разом би були, то культурна творчість народна мала би дуже яскраво виразитися в кожного народу, в кожній нації. Я дивився під кутом тих глибоких переживань, які я зазнав. І чомусь здавалося, що всі люди зазнали такі переживання, і ось у сьєві нового дня усі ці переживання мали би збратати, не так штучно, як збрані тоді були народи. А якось по іншому збратати ці всі народи. Чомусь мені уявлялося, що оте братерство, про яке нам говорили і увесь час було штучним, що воно процвіте зараз природнім своїм дивом. Я чомусь так вважав, що тільки тут, на терені однієї шостої земної суші може справді наступити суспільство, суспільства, з якими не зрівняється жодне суспільство західне і в цілому світі, бо вони не пережили того. А ось ці люди пережили і їм даровано, звиш даровано відчутти якусь велику радість земного перетривання, земного буття. Якись вияви не в матеріальному плані, як чомусь у нас рівняють саме матеріальне, ні, а просто у функціонуванні на засадах правди і справедливості. Чомусь мені так уявлялось. Були такі моменти. І це було велике піднесення. Але воно так тривало недовго.

У той період я був сам у собі, я себе не видавав і не признавався навіть до тих переживань, що зазнав. Це з вами мені сьогодні покпалося так, що я сказав частково про потаємне і про ті глибокі переживання. Я нікому не говорив і навіть не признавався до того. Навіть побоювався, навіть тепер, вірте мені, частково десь душа моя знічена. Може, не треба признаватись, бо це може покликати на мене ще якісь нові, ще глибші переживання? Але все одно життя йде до свого завершення, і істина повинна бути відкрита. Хоча я знав і знаю багато таких людей, які офіційно були визнані в ті часи, ходили в почестях, а зараз вип'ячують, що десь щось у них було таке, або й приписують його собі і афішують, що вони були гнані. Що вони були все життя за незалежність, а візьми почитай їх писання того часу... Мене про моє життя питали, десь пробували і писати, але я уникав мови на цю тему, признавався, воно відоме, але не виставляв.

- І я вдячний Вам, що погодилися на ці наші бесіди. Не заради простої цікавості вони мені потрібні. Як, думаю, будуть потрібні й читачеві, коли ми їх, як уже домовилися, оприлюднимо... А як, Андрію Івановичу, відбулося Ваше повернення в літературу?

- Мені передали через знайомих, щоб я приніс свій рукопис, мова йшла про видання роману, але справа дуже затягнулася. Думав, що мене надрукують одразу. Але чогось стримували довго. Заніс рукопис, а у вісімдесят сьомому році, а тільки в дев'яностому видали і то з мовчанням, ніде ні словом не згадали.

До художнього функціонування, до літературного процесу я не був залучений. Я це відчував і тепер це відчуваю, що дуже слабо можна вписатися в контекст цього руху. Зараз я вже старіючий, а тоді, на отому піднесенні, то я ще й таке думав, що я справді міг би цьому культурному процесу пригодитися. В мене було відчуття і світової літератури, прокинулося, пам'ять відновилася. Я міркував

видати збірник, щоб заявити про себе. Навіть пропонував одному колезі, говорив, що в світі не знають України, видаймо антологію української літератури, щось на зразок "Загратоване слово" назву даймо, кращих вірців поетичних і прозових, і щоб якийсь, не обов'язково українець, якийсь Ван дер Стул чи щось подібне, але який знає українську літературу, підкреслив основний, визначальний мотив цієї нещасної такої літератури, яка упродовж новітньої історії була, тільки гоненною і тільки несла втрати, і тільки була у поруйнації. Але поміж тим творилося таки справді щось те, що вписується в світовий контекст. І якби таку передмову розсудлива збоку людина могла написати... А відбирати твори не обов'язково тільки тих, хто був чи знищений, чи за ґратами, а й інших. Я би запропонував, наприклад, уривочок з оповідання Гончара "Соняшники", є в нього таке оповідання. Чомусь йому дають в провину, що це було за культу написано. Воно й так, в п'ятдесят першому році написано, але там ідеться про те, як скульптор приїхав робити працю свою із ланкової біля соняшників, а вона була дуже невродлива. І він хотів уже від'їжджати, але тільки в праці, біля соняшників він побачив сяяння цього обличчя, і він залишився. Це момент, попри те, що до культу стосується, але момент, де сутність людська у процесі праці, за природою, світом, як вона виявляється - ця ідея, це звучання зворушує.

І я кажу, що якби підібрати упорядників, а я би був консультантом, то була б хороша річ зроблена. Відповідають: "Коштів немає". А це б справді корисно було зробити антологію саме з таким спрямуванням, щоб до світу, до діячів світової культури донести, які мислячі є, донести, що така література і творилася. Що це квіти, які проросли не в оранжереях, а проросли на скелях у пориві буйного вітру, але які вписуються у букет, що називається світовою культурою, і творять його неповторну барву. Я й тепер вважаю, що таку працю треба зробити.

Переслідування літераторів, переслідування мистців не тільки в нас було і є, воно є і в інших державах. Але це був би вірець того, чого не треба б робити. Що художня свідомість - це дарунок, який дається звище, і його треба підтримувати, але ні в якому разі не нищити. Ось така мені думка тоді бігла, так я повторюю зараз, так, я вважаю, і мало би бути. Принаймні у цьому спрямуванні мають працювати ті, хто відповідальний за культуру, мають працювати і певні державні діячі, якби вони питання культури ставили також як важливий момент функціонування людського суспільства взагалі.

...Трошки ми відсторонилися, й повернемося до періоду початку перебудови. Я чекав аж три роки, і то в непевності такій, з'явиться цей роман, чи ні. Тому що тоді велася пропаганда і з одного боку, і з другого. То була гра, по-моєму. Тим, хто був поінформований, зрозуміло було, що назад повернення не буде, але для мене, то це була також загадка: а раптом повториться завтра щось інше, і роман мій не вийде? Я чекав довгих три роки, хоча можна було видати швидше, і дати мені якийсь статус літератора. Що все-таки я своєю причетністю, своїм відчуттям краси цього світу, про яке ми говорили спочатку, яке зійшло на мене невідомо звідки, і усім своїм подальшим життям, і усіма випробуваннями, які випали на мою долю, я, по-моєму, мав на це, хоч би на маленьке визнання, право. Для того, щоб влєкшити і моє матеріальне життя. Я ж людина невибаглива, але щоби і найелементарніші проблеми мене якось не торкалися штучно глибоко. Скільки там треба старіючій, хворій людині... Але вже як щось треба, то щоби воно було забезпечене.

Ніколи я не належав ні до яких політичних партій, ні до угруповань, ніколи не займався політичною роботою, в помислах мені цього не було, хоча відповідні оцінки моментів я міг давати, відповідній політичній ситуації, як кожна людина. Я

відчув, і чим далі життя моє триває, продовжується, то тим далі я відчуваю, що все-таки покликання моє було до художнього слова і більше ні до чого. І я хотів би розуміння, що всі ті переживання, які судилися мені пережити, то не є звинувачення за якусь мою поведінку негідну чи за щось таке, це є звинувачення за те, що я причетний до художнього світу. І мені ще хотілося б, я вже одне благословення на наступні покоління висловив, але тут ще хотів би висловити майже те саме побажання - щоби ніколи у світі люди, які причетні до художньої творчості, тільки до художньої творчості, ніколи не були карані. Ніде, в жодній точці земної кулі. Світ краси - це було у задумах Творця, і планета наша є прекрасна, і перетривання наше земне в кожній миттєвості, в кожній миті, в кожній хвилині є так само прекрасним, і ми повинні тільки скласти ціну цьому, відчувати це. І в цьому, цю функцію може виконувати і виконує мистецтво, література, слово художнє, якщо конкретніше ідеться. Воно може дуже багато. І тому ніхто не в силі і не має права звинувачувати того, хто творить, саме із цього погляду. Я був звинувачений, так вважаю, за причетність до художнього світу. Я хотів би, щоб про це знали інші люди і не було у них ніяких думок щодо того, що я був звинувачений з якихось інших моментів.

Я так розглядаю і інших митців наших. Так я розглядаю, скажімо, феномен Стуса. Якщо, скажімо, за своїм характером, за якоюсь такою несмілістю хуторянина я міг привселюдно і не висловити публічно незгоди із тим, що діється, що твориться, тої істини, а інший за характером своїм міг це висловити і публічно - звинувачувати його, піддавати осудові і відсторонювати од суспільства не можна. Інша річ, що той, хто творить, пише, також є людина і він залежний від тих законів, які діють у суспільстві. І він має ці закони виконувати, це його обов'язок як особини. Скажімо, якщо він перейшов вулицю на червоне світло, а не на зелене - його треба карати, але тільки за те, що він учинив ось такий злочин - перейшов на червоне світло. Порядок має бути. Я так розглядаю суспільство. І, відповідно, в інших якихось ситуаціях, якщо він учинив якийсь інший такий вчинок негідний - тільки за той вчинок, який підлягає осудові, його треба карати. Інших мотивів того, що він є творець, чи диктувати йому, як він має писати, як він має творити, - не може бути, такий мій погляд на ці речі. Таким він був раніше, уже в початку мого доросління, в шістдесятих роках, так він і дотепер залишається незмінним.

Що можу сказати ще про цей період, про десятиліття оце? Воно важким було для мене, не легшим щодо матеріального життя. Воно було важчим, якщо навіть так сказати. Є люди, які вихваляють весь час, що той період, брежнєвський, був для них благим у розумінні матеріальному, то я кажу, що для мене він не був таким благим. Але коли мені щось надходило з тих середньоазійських республік, то і мені було легше тоді, як в оце десятиліття.

Це було дуже важке, це десятиліття. Поглиблювалися мої хвороби від ненормального життя. Такої підтримки як літератор, як інвалід, як громадянин і як, зрештою, самотній громадянин, старіюча людина, я не маю. Якщо по радіо десь говорять, що отам благодійництво є велике щодо одиноких самотніх громадян, комусь дали обіди - я це розумію як дешеву пропаганду. Річ не в тому, щоб дати разовий обід і про це оголосити і по радіо, і по газетах. Ні, самотній одинокій людині у цьому десятилітті поглиблюється гірке становище.

Якщо сказати про літературну діяльність, то що можна говорити, як не можна видати книжки? Ця неможливість висловитися, по-суті, те саме, що було тоді. Що з того, що можна писати, як його не можна видати? Та й якщо викрадають рукописи, як це сталося у мене, в цій суспільній ситуації, то про що це говорить? І тому певності якоїсь в утвердженні в житті також немає.

Ще більше, я про таке скажу. Відбуваються якісь процеси, вони відчутні зараз, що маєтність має належати одній особі, про приватну власність ідеться. Але що ж за цим стоїть? Виявляється, що така приватна власність лише для когось. Скажімо, старіюча самотня одинока людина... Про яку приватну власність можна говорити, коли на цю самотню людину можна напасти, можна відібрати цю власність? І таке чиниться, і ти це відчуваєш, і незахищеність стає просто разюче відчутною. Думаєш навіть: „У тому попередньому режимові особина все одно була якось ніби захищеніша, яким це не було життя, а фізично вона була захищеніша.”

Якщо, скажімо, на твоє міське помешкання претендує хтось? Просто хоче зжити тебе з цього світа, щоб зайняти його, звільнитися від тебе... Ти непотрібний, він має гроші, робить ремонти, може розвалити тобі стіну, може вставити якісь двері, які не будуть зачинятися, і ти матимеш проблему. Весь час ти комусь заважаєш. І це відчувати самотній людині важко й бачити, що не можеш нічого змінити в цій ситуації. А наш час багатий саме на такі моменти. Це не тільки так з моєю долею, так з багатьма долями людей чиниться зараз. Людей, які вже старші. І дуже тяжко від того.

Людське життя - це високий дар, його ж не можна нищити отак, що комусь треба розширитись - він поламав тобі стіну чи двері і розширився. Витіснена ця людина з цього простору, а вона ж несе в собі якийсь досвід людський, без якого й ти не обійдешся. І якщо утвердяться тільки отакі люди в цьому житті, а інших не буде, то до чого вони допровадять суспільство? Про це треба подумати.

Але осяйними моментами все-таки є те, коли на мене находять переживання світу в художніх образах, художніх з'явах, художніх знаках. Коли самі переживання становлять основу естетичного, основу прекрасного - це є прекрасні моменти, прекрасні миттєвості. І вони іще продовжуються у моїм естві, у моїм існуванні. І я багато в чому розмірковую над характером, над психологією художності, художньої творчості, художнього світу як великого джерела краси, вияву краси. Як воно іде, як воно має своє сяння розпросторювати на суспільство, на людську душу. Все це біжить плином у мене.

На жаль, здоров'я не дозволяє зафіксувати його часто, умови не дозволяють це зафіксувати. І є ряд таких міркувань саме з природи художньої творчості, якими хотілося б поділитися, але, я думаю, що ми це зробимо у наступних наших бесідах.

Бесіда десята.

ТІНІ МИНУЛОГО

- Від нашої останньої зустрічі минув уже майже місяць, але тема бесіди тодішньої була настільки для мене, для душевного мого стану, для мого серця настільки десь у спогадуваннях навіть болючою, важкою, що довгий час, як ви поїхали, в мене був гнітючий настрій. Ніби я поринув у той життєвий простір, у який пролягла далина у цілих тридцять п'ять років.

Чому саме так? Сучасний життєвий простір, у якому я перебуваю, у якому перебуває моя душа, яка обсервує, акумулює художні знаки цього світу, не є вирівняний, не є вирівняний демократично. І справді, якісь тіні минулого ніби повстали ось так тоді, ніби якийсь страх найшов такий, що кілька день - до тижня, а мо, й більше тижня - я почував якимось себе дуже і дуже некомфортно. Принаймні не так, як опісля тих наших перших бесід, як ішлося про дитинство, чи про мандри, чи про Бухару, чи про Далекий Схід. Той простір, те спрямування, куди силоміць була поставлена моя душа тисяча дев'яtsel шістдесят шостого року, був десь виключним у моєму спрямуванні як людини, яка причетна до художнього світу, як душі, яка причетна до цього світу. Він дуже дисонансував. Тобто в мені забачили тільки злочинця, невідомо а якого? І це якимось діяло, це було пережити дуже важко, дуже важко у той час було пережити.

Я пам'ятаю, що у місті, де я тоді перебував, багато людей, які знали мене, вони одвернулися. А декотрі і казали, що якби це було за Сталіна, то його вже давно розстріляли б. І таке казали. А спитати б цих людей: "За віщо?" За прочитання якогось папірця, якого би змісту він не був? І це було як щось кошмарне, як щось те, про що згодом прочитаю в романі Оруела "1984" в "Новом мире". Це вже в період перебування.

Це ціле десятиліття так тягнулося, що душа моя перебувала у внутрішній еміграції. Я був відсторонений від суспільства. Я якби боявся цього суспільства, в якому перебував. Це важко тепер передати. Це було в початковій стадії, а у стадії, коли свідомість моя і пам'ять моя були поруйновані, то це було іще важче. Але навіть в отих моментах, коли багато людей від мене відмовились і на свій захист я не міг анічого аніде сказати нікому, знаходились люди, були люди, які розуміли мою невинність, у яких інтуїтивно бриніла людяність, а незалежно від їхньої приналежності до функціонування, до функціональних тодішніх державних структур.

Оті два слідчі, які так погрожували мені, то зустрічалися потому мені на вулиці. І один при наближенні кидав такого погляда жажливого, від якого я здригувався. І не вітався, звичайно, він. А здавалося, що ось-ось він вийме нагана да й застрілить мене. Такий я для нього був ворог. Я ж у собі, у своїй душі думав, що ось він найзатятіший ворог самої системи і цього вчення марксистського. Чомусь мені так здавалося. Що не я ворог її, а він є, бо я справді з дитинства був прихильний до цього вчення і я його вивчав, як я уже і писав - згадував, за

покликом серця, а не від спонуки, як багато хто вивчав із діючих і понині функціонерів.

Але був і другий слідчий, який також мені погрожував. Я теж зустрічав його інколи, часто на вулиці. І він проходив мимо, відвертаючи голову, також не вітаючись, ніби він мене не знав. І справді від того мені було трошки якось... не легше, а ніби безпечніше, що загрози такої від цього чоловіка, може, й нема. Він просто мене не знає, він забувся.

І от що трапилось. Десь у початках перебудови... Був іще один чоловік, який випадком там зустрівся. Я його потому забачив, як він паралізований ходив, з паличкою. Коли комусь я розказав, що ось той чоловік, якого я бачив у тій установі, ходить з паличкою, паралізований, як комусь таке сказав із своїх, близьких, то він мені сказав, що ти би мав порадіти, що на нього надійшло якби відомщення. Але я сказав цьому чоловікові, що таке може трапитись із кожним із нас, що не треба цьому радіти. З людиною, яка б вона не була, це може трапитись.

Так отого чоловіка із отої установи, яка при згадуванні самої аббревіатури її уже наганяла жах у серце, у кожне живе дихання, я зустрів його у початках перебудови у книгарні. І він осміхнувся, і підійшов до мене, і привітався. І ми дещо говорили про книжки, таке нейтральне, про поточний момент. Ішлося тоді про кримськотатарське питання, як його вирішував іще покійний Громико. І згадувалось це ім'я. І на прощання він також подав мені руку і осміхнувся. І я зрозумів, що йому відомо набагато більше, і оця зустріч уже діяла на мене як розвіювання страху. А той чоловік, видно, теж якісь були у нього відчуття, очевидно, він знав про мою невинність. Я так розумію.

Так що різні бувають люди, навіть в таких установах, аббревіатура яких накликала на кожне живе дихання жах. Десь і ті, можливо, замислюються потому про свою працю, про свою роботу.

Але коли я уявив, а якби той другий зустрівся, що кидав такий погляд? Мені так здалося, що він все одно кинув би на мене той погляд. Тому що я уже у перебудовні часи мав розмову із слідчим по іншій справі, коли було пограбовано на хуторі і рукописа, і все, і випадком на вулиці цей слідчий кинув такий само на мене погляд. Я згадав про першого слідчого.

Так що у різних періодах є, мабуть, різні люди, де би вони не були. Незалежно від їхньої партійної приналежності. Часто десь вони, може, і замислюються, доходить до них і істина. І оте моє завважування для мене цінне у розрізі пізнання людини, у розрізі пізнання людського серця. Згадаймо притчу про блудного сина. Батько як зрадив, коли повернувся до нього його рідний син, що аж той, який був покірний йому і проводив благочестиве життя, поспитав: "А чого ж ти мені та ніколи не зарізав теляти, а чого ти радієш так ось тому, який свій спадок прогуляв, і нема його?"

Тобто до чого я це привожу? Що серце моє також радіє, якщо і серед когось із тих, які офіційно би навіть жах мали наганяти, да десь прокинеться щось у них людське у тім розумінні, як воно наближається до дороги прощення і покаяння. Тут є великі смисли.

Я ще ізгадав із того періоду. Коли мене було покликано до парткому меблевої фабрики дати пояснення, і один чоловік, уже з функціонерів партійних, так само допитував мене і так само погрожував, що ви молода людина, а ваше життя уже зіпсуте, не знаючи, що від мене вимагається. Це гнітюче діяло, ось такі саме погрози. Не так, що вже буде, як самі погрози і саме те, що будило уяву: а справді все вже втрачено. Якось ота істина "не бійтеся страху людського, але бійтеся страху Господнього" до мене тоді ще була віддалена, від мого серця. І десь моє

серце, душа моя так непрояснено, так тяжко металася у оцих умовностях, у сфері цих умовностей, які витворили тільки люде.

- Андрію Івановичу, але чому до парткому і чому меблевої фабрики? Ви ж були позапартійний...

- Чому меблевої фабрики - для мене теж нез'ясовано. Це комісія була міськкому партії, але не до міськкому було покликано, а до меблевої фабрики. І той чоловік назвався, що він член парткомісії міськкому партії. І присутній при тому був секретар парткому меблевої фабрики, такий огрядний низенький чоловічок. І той, хто мене допитував, сказав, що ви можете вільно говорити. Я подивився на того секретаря парткому і сказав: "Я вас знаю, ви були у нас першим секретарем райкому партії".

Це був Андрій... Євдокимович, здається, Усатий. Був такий у нашому районі секретар, уже в колгоспний час. Відразу в повоєнний був Гринько, про якого ми вже згадували, а цей заступив замісто Гринька і був довгий час, років з десять він був.

Як я так сказав, то він каже: "А я знаю вашого тата". Тато був сівальником. Могло таке бути, ми жили там, біля Пудворку, де був колгосп, потім бригада, і часто машиною приїздило тоді начальство. І він змалював, що такий був трошки згорблений чоловік, наш Батько... Таки справді, видно, знав. І він став прихильно говорити, так якби відсторонено від отих жахів, які наганялися отим другим чоловіком. І як розмова перейшла отак уже в інші зовсім ніби виміри, то мені просто полегшало. Знявся той жах, який наганявся і в тій установі, і тут уже тим чоловіком. А як він став говорити, що знає тата і так далі, то й той чоловік уже якось стишився, другий. І так погрозово не говорив уже зі мною. Більше того, здається, він уже й нічого не говорив, а просто для форми наказав мені написати пояснення. І коли я писав це пояснення, я тільки думав, щоби воно було ідентичне тому, яке я давав у тій грізній установі, що в своїй аббревіатурі наганяла жах на кожне живе дихання.

Більше, здається, так ні про віщо не говорили, але коли я вийшов із тої установи, то я й дотепер пам'ятаю, що в мене був просвітлений настрій. Якось подіяло. Я це уловив, і дотепер так сприймаю у погляді цього секретаря колишнього нашого райкому якесь співчуття ніби. Він також знав, він же не був наївний, що життя моє зіпсує.

Але яке б зіпсує життя не було, воно мало продовжуватись і тривати, і десь у спокій переходити. Саме оцю хвилю спокою якогось оце, що "я знаю вашого тата", воно подало. Що це не була людина, скажімо, якогось іншого, чи літературного спрямування, чи ідейного спрямування, а людина - партійний функціонер. Але от не знаю чому, може, я помиляюся, може, тут щось не так, але інтуїтивно, відчуттям своїм я відчув, і в мене увійшла полегкість. Тимчасова полегкість, звичайно.

Пізніше мені розказували про його долю, того чоловіка. Що він десь жив у центрі міста, і був уже самотнім. Біля дочки жив. Ніби він спився, таке розказували. Може, було так, може, ні. А так як був огрядний, то дочка мала із ним клопіт, бо треба було на верхній поверх його якось заводити. Правда це чи ні, але таке говорили. У всякому разі аж дотепер, бачте, таке якесь просвітлення в мене залишилося.

Я Батька по тому запитував. Кажуть, він приїздив, то завжди такий був спокійний, усе розпитував... Може, й справді він Батька знав. Я в п'ятдесятих роках вчився на факультеті журналістики, скажімо, для району це було ще незвично і міг хтось, чи голова колгоспу, чи хто підказати, що ось син його вчиться...

- Вибачте, Андрію Івановичу, але я якось не завважив, як Ви в Києві опинилися на проживанні.

- Як от було зачепитися... Я вже тоді цю істину знав біблійну, що коли у вас гоніння в одному місті, то тікайте у інше. Але то колись було так написано, в ті часи, а я потому зрозумів, що для того нашого часу, де б ти не був, вони за тобою вже тягнуться. Але все одно мені вдалося зачепитися в Києві, посприяв один чоловік. Я вже мав написаний роман, влаштувався в одну міську газету. І знакомий раніше редактор, не редактор, а заступник в тій газеті, коли оформив мої справи, то покликав мене в коридор і каже: "Андрію, тільки ні на які національні теми, ні про віщо на політичні теми не розмовляй у редакції". Ще він, коли я безпритульним у одного знакомця ночував, то він спитав мене: "А де ти ночуєш?" Я сказав. Він так подумав трошки і сказав: "Я би тобі не радив цього чоловіка, просто не радив би".

То я до чого веду? Що і в той час серед функціонерів офіційних були люди, які співчували і застерігали, щоби хтось не потрапив у таку ситуацію. Але я уже в неї втрапив і від цього якось утекти, скажімо так, уже я не зміг. Це було надовго, це було на цілі десятиліття. І це були гнітючі десятиліття, я вам скажу.

Коли я зустрів у Києві в сімдесятих роках, здається, одного літератора, важкої такої долі - сталінських часів він перебував у таборах аж двадцять років, я запитав: "Як життя?" А він мені сказав когось із російських авторів: "Бывали хуже времена, но не было подлей". Це справді були такі часи.

У чім, якби сказати, ознака того часу, що настав після хрущовської відлиги, прикмета основна того часу була? І в чім була, по-моєму, як з позицій здорового глузду поглянути, помилка? Це намагання повернути назад хід історії. Адже забули античне ще, що в одну ріку двічі уступити не можна. Час рухається, і повернути історію назад ні в якому разі не можна.

Оці десятиліття, аж до перебудови, були потугою повернути назад історію, повернути ті настрої, ту закритість у суспільстві, яка існувала до смерті Сталіна. Але, як бачимо, як знову ж свідчить історія, цього зробити уже було неможливо. Не дивлячись на всі потуги, всі зусилля великі. Воно робилось потаємно, а явно все одно не можна було повернути. Це ще раз засвідчує, що історія має, якби людське життя, має незворотній рух. Про це усім владикам, усім функціонерам, які стоять на чолі суспільного розвитку, суспільного руху, треба би пам'ятати. Ніколи не можна, ні за яких умов, повернути історію назад. Але затримати рух уперед можна. І той період, ті десятиліття якраз свідчать про те.

Велосю полювання не так за діями, за вчинками людини, як за думкою людини. Це було дуже жахливо. Більше того, як я тепер уже проглядаю, що було завдано великої шкоди поколінням молодим, які входили у життя. Бо ми, покоління 60-их років, уже були сформованими, ми були застукані зненацька і як би не було, як я уже казав у попередній бесіді, такого організованого опору, про який прийнято говорити на західних теренах, в західній термінології, в демократичних суспільствах, не було такого, то все-таки із часом оці переслідування, ці гоніння - вони формували опір внутрішній, вони формували опір сумління, опір совісті, опір у слові. І це була зброя дуже потужна. Очевидно, саме і ця зброя, саме і ці змагання внутрішні - це пізніше вже десь формально організувалась Гельсінська група і так далі - і не вони, може, діяли так в дооколішній простір, як самі переживання, страждання, викристалізовування людської душі. Це діяло невидимо, але діяло сильно.

Бориса Пастернака біжать рядки:

Не потрясенья и перевороты
Для новой жизни очищают путь,

А откровенья, бури и щедроты
Души воспламененной чьей-нибудь.

І саме ця потужна така дія і допровадила і до перебудови. Так, здається, що стало зрозумілим: так бути не може. Що не можна історію змінити.

От я знаю літературний, скажімо, процес, у видавництвах. Як не можна було реалістично писати, не дозволено було про справжню дійсність, сучасну дійсність, то багато літераторів, які були іще мислячі, кинулися у історичний матеріал. Як в російській літературі, так і в українській. І дуже цікаво було простежувати, як, у розмовах про це говорили, що у видавництвах у будь-якому творі на історичну тематику редактор, головний редактор вишукували, що ось тут, ось тут є аналогія із сучасністю. Що це треба обов'язково видалити, бо історичні є паралелі і аналогія із сучасністю.

Десь у кінці того періоду, я вам скажу, що знецінювалася і звучання уже не набувала навіть тодішня патріотична пісня. І що було найшло на мене, яке пояснення в розумінні цього періоду?

Я був у пошуках засобів до існування, вирощував часник на хуторі. Вже Батька не було, це початок вісімдесятих років. І возив його збувати, спродувати у Сарни. Чомусь там часник ішов. Я й дотепер не можу збагнути: чи вони так їдять, чи він там не родить?.. Але часник там ішов. Я брав торбинку, напакуював, приїздив увечері в Сарни, замовляв собі готель, місце навіть відокремлене, за два карбованці п'ятдесят копійок. І там був телевізор. А раненько, ще темненько, я піднімався, йшов на ринок і продавав. Мій виторг, чистий, поза тим, що я витрачав на дорогу, на готель, там ще на що, на книжку деяку, сягав п'ятдесяти карбованців. Це були гроші. Пенсія в мене була менша... Десь протягом осені два-три рази так я їздив.

І ось однієї осінньої пори, коли я у цьому містечковому готелі зупинився і дивився телевізор, і пісні співали, патріотичні пісні, і якась молода іще співачка, чи професійна, чи просто із таких самодіяльних, співала якусь патріотичну пісню часів війни. Але у голосі, у поставі цієї юної співачки я забачив, передалось мені таке збайдужіння до усього, до тих патріотичних мотивів, які ще у п'ятдесятих роках звучали так первісно, природньо. А тут я відчув таке відсторонення, я відчув силуваність в голосі, в поставі цієї співачки. Вона жила іншим життям, а співати мусила з ентузіазмом, який уже не відповідав оцьому часові. Інші мотиви, інші інтонації уже бриніли в доколі. Я тоді подумав, що час цей минає, так передалось мені.

Я багато в той період думав над тим, що мало би бути інакше, багато чого йшло на думку. На жаль, я в той період не писав літературних творів, як із страху, так і через те, що писати просто не міг. Мене й не друкували б, літературних творів, навіть якби я й став підроблятися писати щось би таке нейтральне, наприклад. Чи то навіть про природу, чи то навіть в такому розумінні, як, скажімо, Євген Гуцало писав, - мене б і так не друкували. Але із мого ества, із серця мого прохоплювалося таке, що я маю написати правду, й правду більшу, правду ту, яка суть того часу становила. Я знав, що цього не тільки не надрукують, але і не простять мені. Це коштуватиме життя... Життя то ще так, а коштуватиме і більших ще страждань. Я чомусь страждань таких глибоких, поза межами свідомості, які я переніс, чомусь боявся. Я не писав у той період нічого із таких міркувань.

Якби був впевнений, що це дійде десь і що світ довідається про те, що я хочу сказати, - я би написав. Такої надії в мені не було.

Що ще хочу сказати про той такий, як його і визначено, застійний період... Хтось його зараз хвалить - що це був дуже добрий період для життя. Може, й так. Але не для мене. І не для моїх побратимів, які перебували в ту пору у віддаленнях - чи то в таборах, в інших відібрано було життя, в інших, і в мене, відібрана молодість, відібрано багато чого. Відібрано час, який дарований був, який відведений був для уреальнення даного звиш дару, для вдосконалення його. Цей час був відібраний насильно. І в цьому, по-моєму, злочинність перед історією того періоду і тих правителів. Дуже велика. І наслідки її ми відчуваємо і тепер.

Було знищене ціле покоління, покоління людей, я вже говорив у попередній бесіді, які в повоєнний час дістали освіту, якою б вона не була, у яких було мислення, у яких було світле сприйняття цього світу і бажання любити його, вдосконалювати його. Це покоління було знищене. І знищене безповоротно. Тому що людського життя не повернути, як молодості не повернути, не повернути кожного дня. То так і тут. Це покоління було знищене.

Ці люди, хай там була сотня, кілька сотень цих людей, що були переслідувані, вони були трошки відірвані від народу. Це не їхня провина, але про це ми маємо мислити, про це ми маємо нагадувати і тепер, замислюючись над долею українського літератора, українського інтелігента, душа якого змагається до правди, справедливості. Він позоставлений усіми, він не має підтримки часто навіть родини, навіть родичів, не кажучи уже краян, не кажучи уже народу цілого. У цьому, може, і причина нашої недолі.

Я пам'ятаю той період, пам'ятаю Великдень, як надходило свято. І я слухав проповіді на хуторі, які передавалися ізвідти. І там згадувалося за цих людей, про цих людей згадувалося, які перебувають в гонінні, в ув'язненні. Так само молилися за них. Але у нас люди не молились за них. Вони були так упевнені, що це справді якісь злочинці, а не світлі душі. І, скажімо, у той період, де було відносно благополуччя, скажімо так, влаштовували весілля, які затягувалися аж до тижня і більше, вибудовувалися більші будинки, як були раніше, ці люди ніколи не згадувалися. А між тим тут також проблема по цей день.

Доля нашого народу, доля нашої літератури, доля нашого краю, нашого прекрасного благословенного краю була би інакшою, якщо би між людьми було відчуття єдності.

Той період стагнації, чи період застою, чи як можна його іще назвати - він має далекосяжні, що далеко розпросторюються і на нашу сучасність, і на наш час, негативні наслідки. Життя-то природне рухається, йде, життя людини, життя дитини, і повстало ціле покоління, яке було зовсім уже інакшим поколінням. Але коли я й тепер про це думаю, то це покоління обділене саме цією похмурістю фази суспільного життя, яка випала на їхню долю. Вони сприймали оте тільки споживацьке, що треба для прожиття. Хтось - батьки - повинні для них добувати все це. Тобто у розумінні викорінення духовності на ціле покоління був зроблений крок твердий, негативний. Я коли спостерігаю і оцінюю ті покоління, які йдуть за нами, покоління молоді, і сорока, і більше років, я завважую, який руйнівний вплив на людську душу, на людську особину міг мати період суспільного розвитку, що іменувався застоєм. Це дає наслідки далекосяжні. І воно не скоро зміниться.

Щодо тих моїх ровесників, то я просто із співчуттям можу сказати, що дуже-дуже багато втрачено, особливо для України. Це була величезна в історії руйнація дуже потужного покоління.

- Але чи не здається Вам, що в останнє десятиліття духовна руйнація ще й поглибилась? І виховання матеріального споживацтва перевершило навіть той період?

- Ми підійшли в нашій розмові до цього періоду, і поставлене вами питання широче. Справді так, але знову ж таки це є наслідок того періоду, це є результат того, що не можна повернути історію назад. Це дає наслідки період застою, який так пагубно діє на цілу суспільність, на людську душу кожного зокрема. По-моєму, якби той процес демократизації суспільства, який був започаткований після смерті Сталіна, да розвивався і поглиблювався далі - ми не мали б до цього часу ось таких негативних явищ. Усе воно вирівнялося б і все було б учасно. Тобто як для людини фаза людського життя, має бути розраховано, що діяти дитині, юнакові - коли йому одружуватись, коли будувати дім, коли вирощувати сад, коли писати книгу - так і в суспільстві має бути вільна, поступова безперервність, отоді витворюється нормальне суспільство.

Що ж до характеристики часу, який настав, то це справді час, може, іще жахливіший для окремої людини у розумінні виживання. Час, може, жахливіший у розумінні порушності людських душ. В основній масі людей душі порушені, як я спостерігаю. Візьміть ось таку ознаку. Ніби відкрито проповіді різних віровчень, і християнського віровчення так само, звичайв. Збудовані на наших теренах майже в кожному селі храми православні. Люди ніби вільно ходять у церкву, сповняють усі обрядовості і що це ніби їм не загрожує як раніше, що їх за це могли звільнити з роботи. А погляньте в людські душі, масові людські душі. Да вони стали віддаленіші від християнських істин, і набагато далі, як вони перебували у той період, коли переслідувалась релігія.

Я вам подам найпростіший приклад. У місті, так як я сам даю собі опіку, я маю йти на ринок, щось шукати дешевше - картоплину, огірка, помідорину і таке інше - все, що дозволяє мій статок. І ось така деталь: селяни і ті, хто перекупує на продаж, - різниці немає, майже кожний обважає, на двісті грамів буває, на сто п'ятдесят буває, на півкілограма. І це береться із пенсіонера, такого ж самого нужденного, або ще нужденнішого, як той, хто змушений чимось торгувати. Це масово стало. Є контрольні ваги, люди йдуть до контрольних ваг, починаються скандали. І я бачив картини, коли покупці бунтують, знаючи, що вага не відповідає, і вони хапаються за ці помідори, кидають в лице... Послухайте, це ж найперша заповідь християнська - не обмани. І я певен, що усі ці люди, я так згадав, подумав якимось, усі ці люди ходять до храму. Усі ці люди сповняють ритуал, тої чи тої конфесії, як прийнято говорити зараз, того чи того вчення. Формально. А їхні серця віддалені далекіше од істини, як раніш.

Це ми беремо найпростіші випадки. А взяти інші випадки... В сучасному життєвому просторі зовсім не захищена людина, особливо самотня. Від неї можуть відібрати, під приводом приватизації, відібрати все абсолютно, що в неї є. Вбити, я знаю розповіді і чув у місті, коли за квартири вбивають людей. По радіо я слухав, що один чоловік поїхав до сестри в Черкаси і пробув там три тижні. Коли він повернувся - біля його помешкання були встановлені броньовані двері, і його й на поріг не пустили. І мораль цієї передачі була така: що винен сам господар, якщо й мав поїхати до сестри, то на день - на два, а не на три тижні. Слухайте, а які ж це закони? Чим захищена людина і яким чином можна було зайняти це житло, і де той закон, який дозволив це зробити, і де той закон, за допомогою якого цей чоловік мав би повернути це своє житло? Він знову поїхав до сестри, чи там куди, цей чоловік.

Такого не бувало навіть і в ті часи. В ті часи, коли я зазнавав гоніння. Це я зазнавав гоніння, нам було справді важко - лишали житла, не можна було знайти роботи за фахом, - а тут маса поставлена в такі умови. Я знаю, така доля, можливо, й мене чекає, коли якісь люди, які поселяються в будинок, заводять безкінечні ремонти, кайлами розбивають старі прекрасні мури, руйнують пам'ятники архітектури. Я просто дивуюсь, що зникають заповітні прекрасні

куточки нашої столиці, столиці світової, столиці слов'янства. Як вони благісно діяли на серце іще кілька років тому. Вони зникають, замісто з'являються одразу якісь споруди, які зовсім сюди не вписуються. Ціни цьому нема, цим пагорбам прекрасним, цим дарованим і зауваженим апостолом Андрієм Первозванним пагорбам, де Божа благодать пролита, де осяяне Божою благістю це місце. З якимось невтримним ніби оскаженінням ведеться масова руйнація цих місць. Виселити цих людей, змусити їх полишити свої житла нецивілізованими способами... Просто заходиться серце од жаху, в якому просторі ми перебуваємо.

Так само в цей період, десять років, скажімо, цих, я не зазнав чогось доброго, я не був у своїм думанні, яке було в мене уже сорок років назад і яке було за формальними ніби мірками теперішніх установок правильне, то я в своїм думанні не був реабілітований. Життя, яке пройшло ось в таких гоніннях, у такому відстороненні суспільному, в нереалізації своїх можливостей, воно тепер не завважене. Я так само страждаю від того, що я не можу видати книжку. Так само викрадають мої рукописи. Про віщо можна говорити? Але знову ж я хочу до того довести, що це є наслідок отого періоду застою. Я певен, що якби демократизація, яка розпочалася десь після смерті Сталіна, да продовжувалася у природньому своєму творінні і розвитку, то ми би мали і тепер зовсім іншу картину. І так само розв'язані були б національні питання. По-моєму, так.

Нам цей напрямок, який заданий, що нам треба дивитись на Захід неодмінно, що нам треба проводити неодмінно європейський чи євразійський ремонт, по-моєму, теж не є вихід. Ми повинні, і наше серце мало би, я про це вже говорив у котрійсь бесіді, виходити з власного досвіду, який ми так тяжко здобули, в таких поруїнаціях, поруїнаціях найсвятіших днів протягом вісімдесятилітньої історії новітньої. Протягом цілого двадцятого століття, яке увійшло в світову історію як, може, одне із найтрагічніших, де, якби його намалювати, це століття, то в образі терориста. Де терор над людською душею, над світом, над світом краси здійснювався у неймовірних масштабах. З оцього досвіду, з цих великих утрат і поруїнацій, які зазнали країни і народи, з тих великих переживань, у які були втягнуті багато народів на територіях шостої частини земної суші, не зроблено уроків. Людська душа не осягнула того досвіду, який би повинен нагадувати нам, чого не треба робити, і який би повинен пояснювати нам дорогу до того, що треба робити. І, по-моєму, це був би наш досвід. Хай би це було життя простіше, хай би це було життя у єднанні з доколом, з природою, із родиною, із краєм, із малою Батьківщиною кожної особини. І все це було б прекрасно.

Чому ми спромоглися тільки до того, щоби копіювати чийсь спосіб життя, який для всіх народів, може, не повинен бути однаковим. Для кожного народу, для кожної навіть місцевості барва існування, проіснування фізичного, барва культурного розвою мали би бути різними. Квіти мали би цвісти різні, а букет утворювався б єдиний і прекрасний: злагода і мир поміж народами.

Ми не виконуємо свого призначення у цім розумінні, коли в погоні, що ось так, як на Заході, і ми повинні бути. А може, ми на якійсь іншій фазі перебування, або, може, воно і не потрібно так? Природа, може, наша інша. А може, погляд на речі має бути іншим?

Повірте мені, що із болем, величезним болем я бачу, що десь розбивають будинок старенький, що десь замість якоїсь такої навіть, якби сказати, запущеності природньої, благість віє звідти, його просто знесли за тим, що воно не є сучасне. Мені, розумієте, це дуже боляче. Я консервативний у цьому розумінні, може, це так. Але я тримаюся і речей старих. Наприклад, один поважний літератор, якого я вважаю із одиниць, може, в нашій літературі, десь хтось його підтримав, змінив помешкання своє. Я поспівчував йому, що він

втратив таку можливість кохатися у старих меблях, які були, до яких звикає людина. Я, наприклад, звук до простої дерев'яної хутірської хати, мені дуже добре там чувається, хоча там навіть немає підлоги. Хотів би зберегти цю хату саме такою. Я дуже тяжко розстаюся із своїми старими речами, навіть із старою своєю одежею. Мені просто якось жалко стає. Повірте мені, що в мене є шкарпетки зараз, яким рівно сорок років, мені їх подарували. Я, звичайно, не завжди ними користуюся, але іще користуюся, зашиваючи. І я можу сказати, що якість того виробу сорокарічної давності для ніг була набагато кращою, як теперішні аналогічні вироби.

Я кохаюся в старих речах і дуже багато доклав зусиль, щоби втриматися в своєму краї, в Батьковій хаті. Ви знаєте, скільки її розбивали, і серце моє заходиться кров'ю після кожного такого розбою. І як мені самотньому, і без здоров'я, із проблемами в здоров'ї там тільки втриматися. І майже неможливо.

Для когось це є просто шматочок землі, який можна так само знівелювати, поруйнувати у хвили ось таких повсюдних поруйнацій. Для мене ж цей клаптик значить набагато більше. І якщо би десь хтось схотів якимсь чином поцінувати мої труди, то я би був втішений від того, якби поцінувалися мої потуги зберегти той природній доокіл, яким він був. Я знаю, що я не вбережу. Недавно згоріла сусідська хата. І таке може статися і з хатою нашою, в такій, чи такій, чи іншій формі.

Я знаю людей, які поруйнували доокіл, який прилягає до цього, абсолютно. І зовсім ніби інший ландшафт уже витворився. Але навіть і ті люди, а й інші, ідуть до того гайка до мене, щось вабить їх, і хочуть вони найти там втішення, руйнуючи його, розкладаючи вогні в гайку, виловлюючи рибу, смажачи шашлика на дворі. Тобто притягувальна сила є, але нема в них завважування, що усе те збережено зусиллями і його треба шанувати і берегти, а ви ж усе своє, що вам відведено, ви-то поруйнували. Чому ж ви не втішені цією поруйнацією, а чому вас вабить саме цей клаптик іще недоруйнованого ландшафту? Чому? - щоразу хочу запитувати.

І мені так здається, що сучасні люди, ті, які руйнують старі будинки, ті, які змінюють ландшафт, ті, які його хочуть підвести до якоїсь відповідності, що ніби це буде добре - їхні душі так само колись... не прозріють, а щось прокинеться в них і вони в один час покинуть ці євроремонтні вироблювані помешкання, покинуть це все, що вироблювано на манір ніби західний, і, невтішені, шукатимуть десь того маленького закутка первісного, на якому лежить печать історії, печать пережитого. Й вони його шукатимуть, але не знайдуть, бо самі поруйнували.

Людина може шукати і вертатися до чогось іншого, але людина ніколи не повернеться до того, що сама уже зруйнувала. Про це треба пам'ятати і я хотів би, щоби мої слова да були почуті. На жаль, вони не будуть почуті. Енергія і усвідомлення цих людей, як я їх знаю, вони настільки агресивні, що ніякі перестороги, остороги на них уже не діють. Це жахливо. Коли я думаю про час, про сучасність, і про майбутнє.

Коли мова йде про поруйнацію дооколу, світу, то треба сказати й про те, що із цією дією такою, із втручанням людини у наш предметний доокіл руйнуються і поетичні знаки, знаки художності. Оце теж жахливо, коли ми говоримо про відчуття краси, відчуття художності, які мали би у кожному людському серці жити. Так з'єднаний цей світ, що, здавалося б, така предметна поруйнація, а вона за собою кличе уже і поруйнацію, розхитування поетичних знаків. Про це ми маємо думати і це мало би бути у рівновазі відповідній. На жаль, про це ніхто із функціонерів не думає.

Я хочу до характеристики поточного моменту, до характеристики принаймні останнього десятиліття сказати ще і таке. Що це був час і є час розхитування, коли мовиться про літературу насамперед, розхитування мистецької штуки, її сприймання у розрізі осягання краси. Ось взяти такий приклад, таке зіставлення. Скажімо, у ті часи - шістдесяті роки, у сімдесяті навіть роки - похмурі часи, а справжня мистецька штука, високі поетичні твори, художні твори, вони діяли на людську душу, вони зберігали свою самодостатність. Немало людей, скажімо, прилучалося до осягання мистецької штуки... Ну, не всі людські душі, але саме ставлення, ось як воно десь фіксувалося у знаючих душах, було до літературного твору таке побожне. Ну, що здавалося б тоді, якщо це будуть вірші Бориса Пастернака. Це діяло, це я відчував. Це було як якась висока даність, чи вірші із нашої літератури - це було як щось таке недосяжне. А якщо так розширити уявлення, осягання книжкового простору, літературного простору, того, що в нас не видавалося, то якби воно видавалося, так собі міркувалося, то яка це би була розкіш прилучитися до цього. І взагалі з світової літератури щось таке, яке десь завважувалося, з яким трепетом воно у мою душу входило тоді, коли вже душа моя заспокоювалась і на чисті води виходила. Як Гоголь сприймався, скажімо! Пам'ятаю, Батько недужі були, я читав Батькові Гоголя. І Батько сказали: "То він же так пише, якби це Божа людина". Я читав не тільки літературні твори, а й вибрані місця із листування з друзями Гоголя, де листи якби наближалися до християнських проповідей. І це Батька нашого дуже зворушувало. Зворушувало, що письменник, а так може писати.

Тобто те все у тім просторі завважувалось і діяло.

Який час настав із періодом перебудови, коли багато чого відкрилось? Воно ніби знецінилося в людських очах, в очах читача. Да й дотепер так триває. А хто, скажіть мені, буде захоплюватися віршами того ж Пастернака? А ніхто майже зараз. Це є якби мертва література, вона не функціонує. А це-то література висока.

"Доктора Живаго" ми знали у зв'язку із тією скандальною історією його виходу на Заході в 50-х роках і присудженням авторові Нобелівської премії. А як був він уже опублікований, да всі сказали: "А там же нічого ж то нема!" Бачите, як обезцінилась мистецька штука. І в цьому, може, причина, що суто політичні такі регламентації, суто політичні статті, книжки витіснили художність на задній план. Тобто за міркуваннями "А що ж тут є такого нового?" люди не бачать справжньої краси цього твору. Це стосується багатьох і нинішніх письменників.

Більше того, знецінилась сама праця літературна. Абсолютно вона і в прямому розумінні не шанується, вона просто не винагороджується, не дає авторові засобів до існування, що навіть у тих часах, похмурих, передбачалося. Тобто, хто видавав тоді книжку, а якою би вона не була, то він уже мав якісь мінімальні засоби до проіснування. Теперішній час і таку можливість забрав у літератора. Незважаючи на його дар, на його працю, на рівень його майстерності. Все це абсолютно нікому не потрібне.. Розумієте, яка витворилась неприваблива, а й жахлива, картина. Так не повинно бути.

Поза увагою книговидавання. Ми кажемо, що не можна видати книги в сучасних умовах. Але ви подивіться, що справді-то книжок виходить чимало. Різних книжок чимало виходить. Але якщо ми будемо говорити про літературний процес, рух художнього літературного процесу, то таки справді там прогалина, там немає нічого.

Таке візьмемо. Видаються якісь книжки, або то з історії, десь у якимсь розрізі іще проглядується наша і давня історія, наша й пізніша історія. І книжки з цієї історичної тематики видаються, книжки поважні, книжки, які потрібні, зрозуміло. А щодо літературного процесу, сучасного літературного процесу, то він просто не

вловлюється, його наче не існує, немає. Якби щось таке, що непотрібне. Виходить дуже багато різних фотоальбомів, я бачив. Кожна область випускає фотоальбоми, міста, містечка. Річ потрібна, хай би було так. Це видання дуже дорогі, і десь знаходяться на те гроші. А, скажімо, видати літературний твір, найпростіше видати - не можна видати. А якщо хтось і видається, - я дививсь на книжковому ярмарку-виставці, скажімо, таке видання, як про мандрівки Василя Барського - добра книжка, але вона й коштує десь п'ятдесят гривень.

Як правило, в книговидаванні простежується тенденція та ж сама, вона схожа із тим, як у нас ведеться містобудування, оці ремонти, про які я говорив. Пригладжування, щоби блиск якийсь був. А не все ж те золото, що блищить. Так і в книговидаванні. І не тільки в нас, взяти видання російські - те ж саме. Намагання оформити так вишукано і папір такий дорогий... А я собі подумав: "А по війні навіть от я приносив додому з бібліотеки книжки, я читав Матері, Батькові просто видані, у простому оформленні. Той же "Микола Джеря" Івана Нечуя-Левицького, і "Кайдашева сім'я" теж цього автора, і "Дорогою ціною" Михайла Коцюбинського... Я читав ці твори Батькові - Матері, надто при лучині, у пізньоосінні похмурі такі вечори. І вони... Батько були трошки письменні, а Мати зовсім ні. Яка дитинна, така розпогоджувальна посмішка осявала їхні лица, коли я читав "Кайдашеву сім'ю", наприклад. Тобто у простих людей було розуміння художнього твору, незалежно від того, чи вони видані на найдешевшому, а й на дорогому папері.

По - моему, так зараз мало би бути.

У це ось останнє десятиліття зовсім у забуття відійшла наша літературна класика. От в ті часи, в похмурі навіть часи, про які мова була раніше, а літературна класика видавалася. Видавалося зібране в томах Івана Франка, Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки. Виходили і окремі книжки цих авторів, у простому також оформленні. І вони були досяжні, доступні для кожного читача. І вони так чи інакше, а все-таки дію мали.

Візьмім останнє десятиліття, то я щось майже не зустрічав, щоби з нашої літературної класики щось перевидавалося. Слухайте, такого бути не може..

Я тепер тільки на виставці забачив, що є у видавництві "Веселка" видані, здається, і Стефаник, і ще хтось із зарубіжних, світових класиків. Це мало, недостатньо. А треба видавати таку літературу. Як же так, ми забуваємо свою класику. І читача треба виховувати. І оту байдужість до художньої, до мистецької штуки, яка наразі нез'ясовно чи унаслідок відомих причин так з'явилася раптом і поширилась в останнє десятиліття, нам треба це збайдужіння, це неприйняття мистецької, літературної штуки перебороти в свідомості людини. Людина має повернутися до первісних, до справжніх літературних джерел і відчувати, як вони діють на людську душу. Який мир вони вносять у людську душу. Як це важливо.

Це дуже важлива, я би сказав, державна проблема, видання нашої літературної класики. Щоб це було за доступну ціну кожній людині, кожному вчителю, кожному школяреві доступна така книжка, і Шевченка, і Івана Франка, і Сковороди також, і Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, і багатьох інших наших класиків, які раніше не видавалися, а були під забороною. Хай це буде, я ж кажу, просте видання.

Не завжди вишукане, оформлене під сучасну стилізацію видання справляє враження. Часто дивлюсь у Києві видання росіян, вони видають свою класику, і Івана Буніна, і Анну Ахматову, і багатьох-багатьох інших. Видання гарні, оформлені сучасно, вишукано, що я якось їх не сприймаю, мені б не хотілось в такій одежі читати, наприклад, Буніна. Це все одно, що узяти статечну якусь, поважну людину да зодягнути на неї якісь обо королівські, або клоунські одежі.

Краще би, щоб ця одежа була на цій людині звична, простіша. Я такого Буніна сприймаю, і Миколу Гоголя, і наших класиків.

Якби хтось подумав про це на державному рівні... Так, потрібні певні кошти, але ж ці кошти йдуть на поруйнацію будинків, величезні кошти йдуть, за якими справді тужить кожне людське серце. Але ніколи людське серце не тужить за тим, що видана та чи та книжка класиків. Чи сучасних авторів. Але за тим, що величезні кошти викидають на поруйнацію старих будинків, вірте мені, тужитиме людське серце.

Пізніше кожне, я думаю, найжорстокіше серце пізнає поруйнованих різного рівня, оглянеться потому да й скаже: "Ах, да ж нема куди й вертатись до своїх джерел, поруйновано все". Це проблема.

Так як я сприймаю сучасний літературний процес, то як такого його справді не існує. В різні періоди, і нашої навіть новітньої історії, а все-таки літературний процес мав якесь спрямування, мав якісь тенденції, визначальні тенденції. Чого абсолютно ми зараз не бачимо. Не бачимо тому, що вільності для видання художнього твору немає. Немає коштів, немає ресурсів. А те, що видається, то чи воно творить, чи дає уявлення про реальну картину сучасного літературного процесу? Воно не дає такої реальної картини. Оці авангардистські, скажімо, постмодерністські, чи так заявлені течії з початком перебудови - вони не витворили якоїсь такої серйозної справжньої літературної штуки. Абсолютно так. Чи то таке покоління, чи що, але справжня література не проглядається. Це є або якісь компіляції, або якісь маніпуляції під західний манір, відсутня, як би сказав, культура майстра. Я менше зараз читаю, однак і я завважую, а й деякі літератори, знакомі мені, говорили про це. Серед молодшого покоління... Якого молодшого, якщо йому уже сорок років, то це, дивлячись відносно кого молодий: якщо проти юнака - то він уже старий, якщо проти старця - то він іще молодий... Але мав би бути сформований якийсь голос своєрідний, потужний - нема цієї своєрідності. Я цього не бачу, не знаходжу своєрідних голосів, яким був голос нашого вічно молодого класика Василя Симоненка. Його слово прозвучало так переконливо, так вражаюче, і аж дотепер звучить як виразно.

Ми маємо пропагувати красу художнього слова, красу нашої класики і засобами телебачення, засобами радіо, засобами, якби сказати, імпровізації.

Ви візьміть, як читають нашу класику, сучасні твори по радіо. Та це ж зовсім не таке прочитання, воно навіть не наближене до того, не передає настроїв автора як би було воно насправді.

Якось слухав радіо і спів Бориса Гмирі "Зоре моя вечірняя, зійди над горою". І коли я прослухав цей спів, сказав у серці своїм: "Яка прекрасна імпровізація нашого великого поета". Справді, як вона, ця імпровізація співця, наближає до істинного розуміння суті цього твору.

Коли прослухав іншу пісню у виконанні іншого співця великого, "Думи мої, думи мої", Анатолія Солов'яненка я також відчув у серці своїм зраділо, яка прекрасна імпровізація.

Нам більше треба такої прекрасної імпровізації нашої літературної класики засобами співу, засобами прочитання художнього твору. І це наблизитиме нас, наблизитиме кожну душу до осягання літературної класики, ми відчуємо той неповторний чар слова.

Я якось бачив у хрещатицькій переході одну жінку і одного чоловіка. Вони були незрячі. Може, чоловік той трошки зрячий був. Дуже гарний чоловік з вигляду, дуже правильні риси обличчя у нього, аж хочеться дивитися. Вони співали. І ось зовсім недавно у вагоні метро я забачив із кийочком цього чоловіка, як він десь там, на лівому березі, зайшов до вагона і почав співати. Він співав пісню, де є оці слова: "Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки

Батьківщину". Співав нашого вічно молодого клясика. І я був зворушений тим співом, і знову подумав у серці своїм: "Яка прекрасна імпровізація художнього тексту, як вона наближає наше осягання до джерел, до істинного розуміння мистецької штуки". Так подумалось мені. Ми повинні працювати у цьому напрямку. Засоби комунікації - радіо, телебачення - повинні працювати в цьому напрямку, щоби не передавати не властивими вигуками закличними той текст, що зовсім не пасує.

За собою я так спостерігаю віддавна, що я люблю слухати, як передають по радіо літературну клясику, тим більше, я часто угадую, чиї це твори, не знаючи, хто є автором. І навіть не читаючи, буває, цих авторів. І за якимись незрозумілими мені законами, я не знаю, як це так діє, але я відчуваю, що читаєць, автор, який виконує, да так уже натужується, да так уже хоче передати ніби суть, а прослухаю я, і дійде до мого розуміння, що це не є літературна клясика. Я тоді чекаю закінчення передачі і укінці чую, що це хтось із сучасних пересічних поетів.

Я так угадував ще колись на хуторі, ще Батько були. Як вмикали радіо, десь коли вже було дозріле, але ще молоде літо, в надвечір'ю, уже надвечірок заступав, сутінки згущувалися, тіні насувалися із доколу, з простору світового. І по радіо передавали вірші поетів. Я так собі відзначав: Лермонтов, російський поет, Іван Бунін, ще хтось... Тютчев... Фет. Я був дуже вражений. Це так свідомість моя відзначала. Я не чув цих віршів раніше. І я дочекався кінця передачі, а вкінці сказали таке: "Мы передавали стихи о природе русских поэтов Михаила Лермонтова, Ивана Бунина, Федора Тютчева, Афанасия Фета..." Майже дослівно всі ті, які завважувала моя свідомість. Був приємно від того вражений, і мені навіть кортить прослуховувати інколи по радіо ці тексти і вгадувати. Яким чином це діє - то нез'ясовно.

Між іншим, сьогодні ночував у племінниці, добираючись сюди, у літній кухні. І там пес, десь у повісті одній згадується, став сильно гавкати. А я кажу: "Чого він гавкає?" "А чужа курка зайшла". Я кажу: "Як він угадує?" "Що, - каже, - курка, як було двадцять наших маленьких курчаток жовтих і одне курчатко сусідське, також жовте, увійшло надвір і він став гавкати". А я кажу: "За якими прикметами він угадує, який секрет його розгадування, як розпізнати, що це є чуже, а це курчатко своє?.."

Коли ми кажемо про природу художньої творчості, не тільки про створення художніх речей, про особу, яка творить художні речі, а й про особу, яка сприймає художні речі, - чому йде таке розгадування? Я думаю, що не я один, також є інші люди, які, зачувши по радіо якийсь твір, вже настроєні, що цей твір того й того, навіть не читавши, може, цього твору. Тут, мабуть, дія самого літературного твору є нез'ясовна, як у цій справі багато є нез'ясовного, так і в тому розгадуванні.

- Очевидно, треба знати і самого автора, стиль, характер його письма...

- Але я це відзначив не з частини того, що мені так збігло на думку, а з частини того, що це так діє літературний твір, має таку властивість. Що така енергія кожного митця є неповторна, але вирізняювана. Бачте, яким цей світ є розмаїтим, який він є прекрасний у своїй видозмінюваності, у своєму багатстві різностей, різностей величезних. Що навіть той же пес, а він розпізнає серед множини курчаток, він вирізняє їх. Так само й ми, дивлячись на доокіл предметний, де є дерева, де є квіти, будинки, наша свідомість мала би розрізнявати, що це є інакше.

Ми мали би розрізнявати так само кожну особину, кожне людське лице, яке нам зустрічається, що воно є неповторне. І це має тішити нас. І тому, мабуть, так діє мистецький утвір, і в тому є якась нерозгадана, але покладена у нашу свідомість, у наше розуміння таїна, яка і творить неперехідну барву цього буття,

неперехідне значення його в таких розмаїтих вимірах. І наша свідомість має завдячувати за це Творцеві, як він учинив цей різнорухий, різнобарвний світ своєрідно і неповторювано.

Ми трошки відхилились від теми, але воно має до стосунку, коли бесіди наші означені як бесіди про літературу і життя. Це є література, це є життя і творчість. Бесіди про творчість і про життя. Все це неповторювано.

Повернемося до сучасного нашого моменту, до становища літературної штуки у цім моменті. Воно дуже непривабливе, це становище. Мистецька штука, яка написана, яка й не написана, - вона потерпає абсолютно, вона в загоні. Особа мистця зовсім не поціновується.

Ну, взяти хоч би отакі зіставлення. Людина, якщо працює, пише, то її праця мала би пошановуватись. Так само, як будь-яка праця. Як праця того ж кравця, як праця тієї людини, яка шиє взуття, як праця майстра, який зводить будинок. Кожна праця повинна пошановуватись, кожен дар має бути однаково пошанований. Але праця літератора під сучасну пору і особа його - а зовсім не пошановується. Він якби виставлений на посміховисько.

Я учора ішов у село до знайомих, а вийшли дітки і стали так уголос повторювати раз за разом, що письменник пішов - якимось вони знають. І раз за разом повторюють, і раз за разом повторюють. Потім ті дітки прийшли до того чоловіка, так, по років шість, може, мають. Я кажу їм так, жартуючи: "Ви чого зі мною дражнилися? Щоб ви більше зі мною не дражнилися". А та жінка каже: "А що вони казали?" Я розповів. А та жінка каже: "Хіба ж це дражніння?" Відповідаю жартома: "Як, ви що, називати когось, що він є літератором, письменником у цьому світі - звучить як зневага, як насміх".

Я недавно був на книжковій виставці в Києві, "Книжковий сад" називалася, мене знайомі запросили, і я пропонував свою книжечку "На горі сосна золоторясна", подарувати кому, а може, хто й підтримає, купить. Тим людям, які проходили, я усім казав, що оце автор такої книжки. Різні знаходились люди, і такі, які брали цю книжку, коли я дарував, бібліотекам дарував, мене просили про це. Але що я помітив? Що оте, що я казав: "Я автор цієї книжки..." Більше сама книжка могла зацікавити їх в тому чи в тому розрізі. Але те, що перед ними автор цієї книжки, живий автор книжки - воно не чинило, я так спостерігав за їхніми лицами, на їхню свідомість а жодної дії. І я подумав ось про віщо. Я подумав про свої шкільні роки, про студентські роки я подумав: "А ну би сказати, що в школі у нас з'явився автор якоїсь книжки - і це вже бриніло би у наших зацікавлюванні як щось несподіване, як свято. А тут, бачите, збайдужіння. Тобто особа автора, особа того, хто творить, просто відпадає. Хоча річчю, яку він створив, можуть зацікавитись".

Тоді і таке зрівнювання побігло до мене: а чи не так і ставляться тепера, а й раніше, в інші часи, до праці рільника, до праці хлібороба? А хліб то їдять всі. І навіть високоповажне, і навіть панство бундючне. А хліб їсть. Але нехай постане перед ними творець хліба, рільник - з якою зневагою се панство подивиться на нього. Я такі випадки знаю і це також реальність. Праця хлібороба зневажена. Да й під сучасну пору, да й ще й Гемінгуей писав, що селянин, здається так, посправжньому щасливий тому, що йому нічого втрачати. Упослідження останнє. Ну, що казали про колгоспника? Що його вже розграбити неможливо. А без нього не обійдеться ніхто, без праці його. І не обходиться. А на особу саму дивляться зовсім зневажливо.

Я вже говорив, що сучасний літературний процес не має піднесення, не має розвою, не має якогось критичного узагальнення, не має літературної критики, яка би піддавала ось те, що видається, хоча би якомусь аналізу, де були б

виділені тенденції сього руху. Але і сам я так зауважую, і інші літератори мені говорили, що серед оцього молодшого покоління є тенденція щось перехоплювати, якісь навіть буквально епізоди в рукописах іще неопублікованих є тенденція перехоплювати, вставляти в своє писання, і воно звучить зовсім дисонансуюче для цього опусу, який той автор таким чином оприлюднив. Це досить поширене явище. Я сам мав нагоду із своїх власних рукописів завважувати такі дії, які не властиві справжньому літературному процесові, справжнім таким доброзичливим стосункам людей, яким довірено творити мистецьку штуку. Це не той шлях.

Ми чимало говорили про останнє десятиліття у тому плані, яке воно проблематичне, як усе воно вимагає уваги, іншого ставлення, інших вимірів наших. Але я, за моїми такими завваженнями, відзначив би і позитивне, ось те, що з'явилося.

За цей період видано чимало літератури історичної, дослідницької літератури із нашого минулого. Дослідницької літератури із побуту наших предків. На жаль, я зараз неспроможний користуватись, та й за станом здоров'я неспроможний усе те читати, а так, позірно переглядаючи, я таку літературу зауважував. І це є позитивно. Ще вона також до такого активного функціонування не залучена із тих же причин, про які уже окреслювалося раніше.

І що подіяло на мене ще так зворушливо? Це пісня, наша реліктова пісня. Мова тієї пісні, особливо нашого терену, нашого регіону, поліського. Це національний скарб.

Я коли в початках перебудови слухав пісні у виконанні хору Верьовки, то собі подумав, що якась академічна млявість, якби уже втома відчутна в цьому виконанні. Що ця пісня уже не діє на серце так зворушливо, не кладеться. І коли я слухав виступи Кубанського козачого хору, то зрівнював і відчував, що там десь оця природня стихія народної пісні виразніша. Але коли випадком почув у Києві спів фольклорного гурту із нашої місцевості, з поліських районів, і як ця мова виливалася, то я прийшов, душа моя прийшла у сильне зворушення - це ж таке загублене, реліктове відтворено у цих піснях, голосах цих людей, які на одному, може, ентузіазмі це диво і повертають нам. Я зворушений був із того.

Я іще на огляді народної і професійної творчості областей мав таке щастя переживати знову оці співи. Я й написав в одному своєму оповіданні про це, "На крилах пісні". Це справді те, що за тодішніх колишніх часів не могло пробитися навіть самотужки, так виразно вражаючи. Десь воно повертає нас до первотин нашого буття, нашу душу наближає до тієї природньої стихії, яка була на початку нашої історії і прокладає нитку єднання а між минулим да сучасним. І добре би було б, якби така нитка да не уривалася, да щоби в цім напрямку і люди працю свою звершували в окреслених сферах. Це те нове, що відзначає моє завважування, це діє.

Я хочу схилити свою посивілу голову перед ентузіастами народної фольклорної творчості, які справді самотужки, а на самому ентузіазмі повертають нам ці розсіпані, розгублені перлини нашого фольклору.

На жаль, у художньому слові, у літературі, повторюся, я не можу відзначити, вже я менше читаю, але навіть хай і так, то все -таки чогось такого вражаючого нема. Щоправда, я мав нагоду прочитати твори мого одного побратима, знаомого побратима Миколи Закусила. Такого ж уродженця Полісся, але уже житомирського. Мова тих його творів, романів, які зациклені на темі Чорнобильській, це той релікт, який доходить із глибини. І я подумав, що таке диво десь збереглося якимсь чином у нашій поліській краї. І я йому сказав, що ваше письмо, ваша мова звучить як пісня. Кожне слово ваше звучить як пісня. Це реліктова, незвична для сучасного редактора, а тим більш для редактора

минулих часів, незвична для такого редактора мова, він не сприйняв би її. Просто реліктова стилістично, а з будь-якого боку глянути. І як воно прекрасно звучить! Що забуваєш про зміст, про сюжет цього твору, а милуєшся чаром мови. І тоді знову прибігло до мене висловлювання Потебні: "Мова - не є матеріал поезії, як мармур скульптури, але сама поезія". Мова є поезія. Я мав таку можливість спостерігати, завважувати, тішитися цим і бути зворушеним, читаючи твори Миколи Закусила.

- Іще на мій погляд, можна було б додати ряд імен, які яскраво заявили про себе в останні роки. То, може, не так уже й песимістично в нашій сучасній літературі, як ми з Вами думаємо? І попри все вона розвивається, брунькується, мов навесні дерева брунькуються, щоб вибухнути гарним запашним цвітом. І вибухає, хоч зрідка, але вибухає...

- Уже ми знову переходимо в цьому моменті до літературного процесу. Справді, якусь дію мало це десятиліття на особу людини, яка пише. І немало. Думання моє, а й не тільки моє, а на собі відчули це багато тих, хто причетний до писання, стало саме по собі внутрішньо розкутіше, десь зник ніби отой цензор, стало внутрішньо розкутішим в осяганні нашої мови. Про що писати і як писати - то уже тридцять п'ять років тому для мене питання не стояло. Я був уже заангажований внутрішньо письмом реалістичним, із сприйняттям світу в художніх образах реалістично. Це було в мені. Але, скажімо, мова, як вона мала би органічно розвиватись, звучати - у тодішніх, колишніх часах не було цього моменту, він був відсутній.

В шістдесятих роках якась така була установка, що треба працювати над словом у тому розумінні, що слово, на противагу завважуванню Потебні, має бути засобом, матеріалом поезії, як властиво мармур скульптури, а не сама поезія. Вимагалось, щоб все було стилістично дуже гладко, щоб все було унормовано.

Коли я писав свій перший роман, мені було важко писати. І взагалі у тім часі, про що б я не писав, то було важко писати саме тому, що мова уніфіковувалася. І я десь піддався цій внутрішній стихії і як вже тепер переглядав свій перший роман, то він у багатьох моментах написаний у тому взірцеві, як тоді писалось. Свідомо я намагався також втиснутись в ті рамки, щоб усе було правильно стилістично, щоб слово було тільки таке й таке. Я тоді відчув, як це українцеві важко, бо ми не мали своєї державності століттями, і сама мова не була залучена до загального функціонування. І мені тоді ще, зважаючи на цей момент, на цю особливість, подумалось, що, а мабуть, англійському чи французькому літераторові писати набагато легше у цьому розумінні. Мені так хотілося б, нащо мені над словом мудрствувати, бгати його в якісь рамки, коли внутрішньо слова повинні самі вилитися, достатньо того, що я переживаю момент, що я переживаю художні знаки цього світу, я кладу їх на папір. А все інше має робитися автоматично, мова має бути внутрішньо присутньою в серці, в душі, в думках, в осяганні, в свідомості того, хто пише, а не змушувати його у той момент втрачати те дорогоцінне сяння художності, яке надійшло, відшукуючи своєрідні слова. Вони мають вилитися самі по собі. Я тоді про це думав, що як тяжко українському літераторові і з цього боку, що він століттями не мав своєї державності, а отже не мав такої виробленої, якби сказати, класичного взірця мови.

Оце десятиліття, яке минуло, у цьому розумінні, як я відчув своєю свідомістю, своєю душею внутрішньо, воно дало для людини простір для такого розширення думання. Саме по собі воно кладеться уже. Я так відчув, чи це буде надруковано, чи ні, а воно просто стало легше писати.

І у редакціях газет, журналів мені найтяжче стає тоді, я жахаюся, коли мене починають виправляти і виправляють не так. І на доказ мені дають якийсь

словничок синенький чи ще щось, що от ви вжили таке слово, а його ж то нема в словничку. А я кажу: "А як же слово може з'явитись, якщо його нема? Це так, як атеїсти колись казали, що Бога нема. То добре, а звідки ж поняття і слово Бог із'явилися, як його нема?" Так і тут виходить. І це, між іншим, журнали літературні, газети наші центральні, майже всі, всі люди, які там сидять, люди, які, може, за професією своєю обділені в осяганні мистецької штуки, які ледве-ледве, може, освіту мають, світобачення, може, таке обмежене - вони починають диктувати літературну політику, вони починають виправляти. Такого би не мало бути. У текст автора, який написав, тим паче автора, який уже має досвід літературної праці, доторкатися без відома автора неможливо, і непотрібно. Але, на жаль, ця традиція від старих часів у нас збереглася, і це є велике гальмо. Причому викреслюються або претензію мають до найкращих місць. От я написав, що "а і на самотнім хуторі..." і так далі за текстом, а мені виправляють "а й на самотнім хуторі". Наразі ж то я написав "а і ". "Ні, так не може бути". "А чого ж не може?" Я в доказ кажу із пісні народної: "Цвіти, цвіти, барвіноньку, укривайся листом, прийди, прийди, козаченьку, а і не сам - з товариством". Бачите, пісня: "а і не сам".

Цим треба тішитись, це є та барва слова нашого, яка має повернутися, має залучитися до функціонування. І мова наша ставатиме багатшою.

Я на доказ оцьому в редакції одній і такий вислів Солженіцина приблизний наводив, що мова подібна конусові, але вона розвивається у нас у напрямку до вістря, а треба, щоби було навпаки, вона повинна би розвиватись тим кінцем, де конус розширюється.

Як гра творчої фантазії, можуть виникати слова... А взяти Тичину! Боже мій, що би ми утратили, якби взяли редагувати Тичину! Це ж все так прекрасно, все це так незвично. "І не дивися так привітно, яблуневоцвітно" - уже згадуване мною в якійсь попередній бесіді...

**- "Танцюють цвітно, цілунять тонно
В туніках білих, неначе баль..."**

- Так, так, все це прекрасно. Де є і неологізм, де є і напівзабуте, але залучене до функціонування слово, звучить як воно прекрасно! Чи то грайливо, чи то інак.

Ми маємо плекати мову, ми маємо ось у цьому дати їй вільність. А тим часом розвиватиметься і усталюватиметься і класичний взірець нашої мови. Класичний взірець в якому розумінні? Це може бути і ділова мова чи мова якихось урочистих подій, де до залучення іде якась філософська термінологія.

Ось знову із тієї ж виставки розкажу таку розмову із представниками Росії. Я сидів у павільйоні "Поділля", так мені там було дозволено, і навпроти було представництво Росії, вони привезли свої книжки. Там найбільше було людей, декотрі повертали до мене, декого з тих, які були заангажовані там, вдавалося умовити, щоби і в мене брали. І от коли я підійшов до одного чоловіка, який представляв літературу їхніх видавців, російських, і сказав українською мовою: "Чи немає у вас Миколи Рубцова якогось видання?" І ще сказав, що це один із моїх улюблених світових поетів. І тоді чоловік зворушився оцим, і він каже, своєю мовою каже, що, на жаль, немає, але якби ви бували в Москві, то ми обов'язково подарували б том. Я кажу, що, мабуть, його й уся творчість в том один входить. Я ще процитував деякі, на доказ того, що цей поет зворушує моє серце, деякі рядки його віршів, як от: "Не купить мне избы над оврагом и цветы не выращивать мне". Або: "Я умру в крещенские морозы", або про квіти, скошені з травою: "Очень нежно и грустно они назывались - анютины глазки". Я ще деякі рядки йому прочитав: "Мне поставят памятник на селе, буду я каменным навеселе". І той чоловік зворушився ще більше, спостерігаючи, що таки на правду

я трошки знаю творчість цього їх поета. І він тоді до другої співробітниці своєї звернувся і сказав, що там є збірник "Поеты двадцатого столетия", там має бути Рубцов. Там кілька віршів було, але він знайшов портрет Миколи Рубцова і сказав: "Ось подивіться, який прекрасний поет" І я сказав, що справді. Але він, як був матросом, то на гармошці грав. Він сказав, що проводяться "Рубцовские чтения". Я сказав, що я знаю. Я запитав, як уточнення: "Яка смерть його, чи його жінка зарізала, як про це говорили?" Він відповів, що подушкою удушений. Але так він сказав: "Не було політичних мотивів". Я ще перед тим, правда, сказав, що це ж не такий поет, як Євтушенко чи там інші. А він сказав: "Да что вы!" З таким же розумінням, що це не той поет... І коли він сказав, що там не було політичних мотивів, то я ніби так сумно сказав: "А як знати... По-моєму, в Росії, на теренах Росії ще ні один такий світлий поет не був помилуваний". І він замислився, сказавши, що, може, воно і так.

А потім десь другого дня до мене підійшов другий співробітник російський. Він чув, може, в фрагментах, нашу розмову. І запитав мене, чи я вмію читати російською мовою. Я йому сказав, що я не тільки вмію читати російською, та я виховувався на російській літературі. Я світову літературу сприймав у минулому через російські переклади. І я і тепер вважаю, що це велика література світу. Але, сказав, що до творення цієї літератури були причетні майстри, вихідці з різних народів, в тому числі і наш Микола Гоголь. Він заперечив: "Він же писав російською мовою!" "Так, - сказав я, - але душа сама і проглядування світу його були українськими". І він каже, що так, справді, "Тарас Бульба"... Кажу: "Не тільки, навіть того Чичикова із мертвими душами візьміть, мрії Чичикова переносилися в херсонські степи, туди він перевозив свої мертві душі". І він запитав після цього, чи це моя книжка - "На горі сосна золоторясна". Я кажу: "Моя". І він взяв мою книжку, я надписав йому добрі побажання. І цей чоловік сів - мені навпроти було видно - заглибився в читання моєї книжки. І дійшов десь до того моменту, де про дуб є пісня: "Розвивайся, сухий дубе, завтра мороз буде. Да я морозу не боюся, завтра..." і далі за текстом, що збирають завтра поход: "Да я походу не боюся..." Дочитавши до цього "да", він підійшов удруге до мене і каже: "Який це діалект, західний, чи який?" Я кажу: "Чому ви вважаєте, що це діалект?" "А що, "да" вжито, а не "так". "Да" не вжито замість "так", а в розумінні "бо" - кажу йому. - "Бо взавтра ж мороз буде..." Ми говорили про це і він запитав, що є таке класична українська мова. Я кажу: "Що ви розумієте під терміном "класична"? Він пояснив. "А Солженіцин - кажу, - хіба це є взірець класичної російської мови?" Кажу: "Справді, тут може бути питання і може бути проблема. Так як ми є народ, який ніколи не мав своєї державності, по суті, і мова не була залучена до такого ширшого державного функціонування, то взірець класичної мови, - так я йому відповідаю, - властиво, може, й не був у нас так чітко сформований і впроваджений як, скажімо, в французській чи якійсь іншій мові, де народ мав свою державність протягом тривалого часу. Тут є проблема. Але чому ви вважаєте, що це діалектизм? І немає в нас класичної мови?" Він каже, що мова, яка не має свого класичного взірця, не є мова, не "язык", а "есть наречие". Я йому відповів: "А ви би з цього й починали! Що наша мова не є мова". "Ні, - він каже, - я розумію, що вона, як і італійська, співуча, але все ж це є "наречие". А нашу розмову слухала якась жінка, і вона сказала: "Якщо ви є іноземець, то для вас достатньо простого підручника для елементарного спілкування, а літературна мова включає все багатство, а не якийсь суто вишколений рецепт, а все інше ніби то є діалекти. Раз такого вишколеного, суворого взірця, так званої класичної літературної мови не існує, то це є не мова, а "наречие". Мені стало від того не по собі і я перервав цю розмову. А з тим чоловіком, з яким ми розмовляли про Рубцова, ми

обмінювалися поглядами , і мені здавалося, що такої розмови між нами не могло відбутися.

- Хтозна, Ви порозумілися на віршах Рубцова, а якби про мову йшлося, українську...

- Можливо, не знаю... Я ще був підходив до представництва білоруського. І запитав у них: "Чи у вас немає книжки, я би у вас купив книжку мого одного із улюблених світових поетів Максима Богдановича". "Щось є", - каже . Він найшов малесеньку мініатюрну книжечку "Мої песни" Максима Богдановича. Я прочитав йому також вірш, так трошки чи білоруською, чи вже з українського перекладу: "В країні ясній над синню бухти, де я помираю, я не самотній, я книгу маю з друкарні пана Мартина Кухти".

Якось не сприйнялось мені чи це уплинуло на нього, але він мені сказав: "Я не можу продати вам цієї книжки, бо вона одна, для виставки. Прийдіть через два дні і ми подаруємо вам". Я прийшов через два дні - не було того чоловіка, була жінка, але я, подивившись на виставку, уже тієї книжки не побачив.

Ми говорили з тим російським представником, який причетний до книгописання, чи, може, до книговидавання, що література, попри все, є інструмент єднання поміж народами. Він також з цим був згідний.

Попри те, що література діє на нас естетично, діє на нашу душу, вона ще й виконує функцію єднання людських душ, а, отже, єднання поміж народами.

І я хочу наостанок цієї бесіди сказати як визначаюче, позитивне, що те середовище, в якому ми опинилися наразі щодо саме того, як душа наша, літераторів, має працювати, то внутрішній розвій настав, він є. Треба тільки стежити за рухом мови. Щодо стримування, редакторства, яким воно залишилось від колишнього, - його треба ламати, навіть заборонити, не знаю, яким чином. Щоби люди випадкові, які причетні до видання літературної періодики, не диктували як авторові писати, не обмежували його думку.

- Ви не боїтеся наразитися оцими своїми оцінками на нелюбов до Вас видавців?

- А вони й так, як я уже казав, до мене не дуже прихильні. І не про любов чи нелюбов до мене йдеться. А якби нормалізувався наш книголітературний процес, книговидавничий в першу чергу, розповсюдження книги, я певен, що в дуже скорому часі на терені України могло б з'явитися дуже багато талантів, саме літературних, і що дуже швидко наша мова мала б прогресуючий розвиток. І, можливо, отой взірець канонічний, класичний взірець літературної мови, про який так гарно мені той російський знакомець говорив, набув би також ушвидшеного розвитку і спрямування. Це питання також дуже важливе, воно також мало би бути на державному рівні.

Бесіда одинадцята.

ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

- Наші бесіди ми розпочинали десь на початку червня, а вже й літо збігає. Багато переговорено, передумано, перегорнуто і світлі, й драматичні сторінки Вашого життя і життя літературного. В попередній розмові ми заторкнули й суміжні мистецтва, зокрема говорилося про Ваше ставлення до пісні в інтерпретації виконавця, саме щодо передачі текстів, їх художності. На мій погляд, в сучасних пісенних текстах, на жаль, художності якраз і бракує.

-Такої можливості слухати пісні, музику в первісному виконанні, тобто у концертній залі, я не маю зараз - це недосяжне для простої людини тепер стало. Але , коли радійно слухаю сучасні мельодії, сучасні ритми, то також над цим замислююся.

На мій погляд, як я уже відзначав, розвинулася, зрушилася оця фольклорна, народна пісня, до глибин, до первотин нашого життя у мові. Як багато гуртів фольклорних є, що зворушують наше серце. А от авторська пісня, в розумінні та пісня, коли автор напише вірші і коли співак її виконує - як естрадна, скажімо, пісня, те, що я слухаю по радіо - воно є ніби претензійне. Але, як мені здається, далі якоїсь претензійності - то тут руху і немає особливого. А між тим такі і виконавці, такі і пісні, і піснярі навіть є окремі на державному рівні у почеті високому - візьміть оті титулування "народний", віншування, що є піснярі-академіки і професори, тобто ті, які спеціалізуються у сфері написання пісні - чогось вирізнявального у цім моменті слух мій, завважування моє не виокремлює. Як то, скажімо, коли от я вчився іще у Львові, кінець п'ятдесятих років, і мені щастило і запам'яталося подивитись фільм "Роман і Франческа" - це вже були нові віяння і в кінометодграфії. І як зазвучала там пісня "Впали роси на покоси". Або пізніше забриніла інша пісня "На долині туман", яку написав мій добрий друг, приятель, на жаль, уже покійний, Василь Діденко.

Коли я ось так міркую зараз над цим питанням, над звучанням, над бринінням пісні сучасної, яка би доносилася до нашого слухання, я, окрім, кажу, претензійності якоїсь, не вловлюю чогось такого примітного. Або візьміть, як потому справді зазвучали в 60-их уже роках пісні Олександра Білаша! Вони і тепер уже у спогадуванні, у ретроспекції уже виконуються як справді щось таке первісно прекрасне. А й зараз зворушують нашу душу!

Звичайно, пробиваються якісь такі голоси, своєрідні, прекрасні голоси пробиваються, але для них треба би і відповідну пісню, і відповідну мельодію, відповідні слова. Хіба нема у нашій українській поезії, і в класичній - і в Максима Рильського, і в Павла Тичини, і в Олександра Олеся - багатьох поетів, да й сучасних щось вибрати таке, де би слова були дуже мелодійні і ліричні, як ось і пісні Андрія Малишка, які виконуються і зараз. Або як хоча би ота пісня про Київ - "Як тебе не любити, Києве мій" Дмитра Луценка.

Десь такого ось саме не спостерігається. Тобто на пісню кладуться малохудожні тексти, я би так це визначив.

І оця вузька спеціалізація кількох піснярів, так званих поетів, що титуловані навіть і академіками, коли ніби монополія якась витворилась у цьому пісенному нашому рухові, а так би не мало бути... Треба відбирати для пісні вірші різних авторів, але щоби вони були прекрасними, щоб слова були прекрасними. Як скажімо в Андрія Малишка "Пісня про рушник" чи "Цвітуть осінні тихі небеса". Прекрасні пісні! І мені так здається, що якщо кожен час має і мелодії, і свої ритми, тільки йому властиві, цьому періодові, якщо якісь одмінні є ритми нашого часу - вони також повинні десь заявляти про себе, вирізняватися.

Я не фахівець у цій сфері, але як просто пересічний слухач, те, що ловить моє вухо, слухаю, і те, що має до стосунку наразі із художнім текстом. То таку думку мені хочеться висловити.

Взагалі, час має свій відбиток у великій музиці. Я теж не зовсім орієнтуюсь в класичній музиці, але якось, коли по радіо я послухав фрагменти музики також уже покійного композитора Шнітке - це з походження німець, але він був у Союзі, а потому виїхав та й помер десь. Коли я послухав ці фрагменти, то так виразно переді мною забринів увесь двадцятий вік. Ціле двадцяте століття, яке у світовій історії, по-моєму, покладене як жорстоке століття, символом до якого можна подати фігуру терориста, коли життя людське поставлене в ніщо. І оце драматично-трагічне двадцяте століття так виразно у цих фрагментах забриніло, так дійшло до моєї свідомості.

Нам потрібна, по-моєму, музика така, яка десь ловить наш час, ритми нашого часу, осягає сучасність.

Так само, скажімо, у малярстві. Бачте, я теж не маю можливості та й часу вже спостерігати за рухом сучасного малярства, за тими тенденціями, за інтонаціями, які там, може, з'являються. Але ось у Києві на Андріївському узвозі щоденно виставляється дуже багато малярів, і самих, і від їхнього імені.

І коли я проходжу, то око моє чогось також вирізняваного не зауважує нічого. Таке враження від цих малярських утворів, що це лубочні картини. Так воно десь є. Або копії, або це зроблено на якісь ніби народні мотиви, де є хатка, де є ставочок, і гайочок, але чогось воно все вже таке ніби бачене із картин Васильківського, інших наших прекрасних малярів іще дев'ятнадцятого - початку двадцятого століть, все це ніби уже перейдене. Але то було високе мистецтво, первісна дія його на око була і залишається дуже такою вражаючою. То тут нічого такого, окрім, знову я скажу, претензійності якоїсь, немає.

Ну, а від того, двадцятого століття, такого реалістичного мистецтва, уже в двадцятому столітті різні символічні в малярстві були тенденції - вже й це є перейдений якби шлях. Правда, мені якось доводилося в музеї Тараса Шевченка бути на одній виставці одного маляра, праці якого висувалися навіть на здобуття Шевченківської премії. Я бачив самого того маляра, і якась вишуканість угадується в його роботах. Вишуканість, претензійна вишуканість у мистецтві - вона не дає добрих плодів, на моє переконання і завваження. І ось там я подивився картини нібито на біблійні, християнські мотиви і ніби на історичні мотиви, з доби козацтва - усе це правильно, усе це так. А от впливу на око і на свідомість потому не чинять такого - усе це ніби наслідування, похідне, більш того, претензійне.

Мені так здається, що як у пісні, як у малярстві, як у музиці, в процесі творення музики і той, хто виконує пісню, і той, хто малює, і той, хто словом передає поетичні барви цього світу, передає світ, і душу, і життя у художньому поясненні, мені здається, - це все люди одного якби спрямування. І їхні душі повинні бути також одного спрямування. Так само, як і акторське виконання - ці люди повинні

би бути, мені здається, душа їхня повинна наближена бути і розуміння так само. А що часто спостерігаєш насправді? Насправді ж якщо є або актор, або музика, або співак, то навіть слухаючи його інтерв'ю по радіо інколи, бачиш обмеженість мислення цієї людини. Що вона буде говорити вузькопрофесійно про пісню чи вузькопрофесійно про малярство. І тут бачиш, що для цієї людини, в цій особі брак у її свідомості осягання світу в художніх образах та ідеях. А так би не повинно бути.

Пригадую інтерв'ю, яке передавали після смерті Анатолія Солов'яненка, як він у якомсь моменті сказав, який дивний і прекрасний цей світ. І одразу таке розуміння пройняло мою свідомість, що оця людина, хоч він і виконавець пісні, а його осягання світу дуже таке художнє. Так має бути, так кожен, хто заангажований до будь-якого виду мистецтва, душа його має бути просвітлена оцим сянням усесвітової краси. Тільки тоді він досягає і в своїй сфері, в своїй галузі, в своєму роді мистецтва успіху.

Принагідно згадалося, що Федір Шаляпін, російський співак, як читав я його спогади на хуторі, забрали ту книжку, добра книжка така, з ілюстраціями видана була, і там, як він у Парижі згадує про те минуле, якому уже немає вороття, як немає повернення його душі на батьківщину. Він спогадує, що у молоді свої роки він зазнайомився з донькою стрілочника залізничного, красунею небаченою. І як вона у такій вранішній прозорості говорила йому, що які ж ви усі, оці співаки а циркачі - десь доводилось зустрічатися - які ж ви всі такі не такі, як усі люди. Найшло на нього таке спогадування аж у Парижі в кінці уже життя.

Тобто, по-моєму, кожна людина, так як визначення дала і ось ця донька стрілочника залізничного Федорові Шаляпіну - всі ці люди мали би бути інакшими. І претензійність тут є виключена.

Я іще пригадую, як слухав я по радіо листи Катерини Білокур. І один лист - це справді літературна творчість, це художня творчість у слові, незважаючи на те, що це була жінка причетна до малярства. Але мислення її, осягання світу - яке воно глибинно художнє в цієї простої жінки. І ті листи, як я слухав їх, вони сприйнялися як прекрасні літературні твори. А один лист особливо зворушив мене, коли вона описує, як вийшла такої морозяної сріблястої ночі, як півні співали, рубати дрова, і як цей світ, як ці згуки віддалені, як поезія світу входила у її душу... Я не можу так зараз відтворити його по пам'яті, але якби прочитати - то це прекрасний художній, літературний твір. А бачите, вона ж була маляркою, самоуком.

Усім би так. І актори, і співаки, і музики, як я над цим замислююся, то вони є причетні і також до художнього мислення у слові. Це свідчать і це показують нам ці взірці про єдність мистецтва слова, музики, малярства. Усе хоч різновиди, але вони великою мірою поміж собою пов'язані. І так має бути. І у кожній цій сфері також душа творця має бути і є, якщо це справжнє мистецтво, просвітлене, відкритістю осягати світову красу, розуміти її.

- Але повернемося до літератури, до її ролі в сьогоdnішньому суспільному житті...

- Це питання - як самий плін життя, як той життєвий простір, у якому перебуває кожна людина, і в якому перебуваю також я. Звичайно, що мене тривожить доля літератури, і ми говорили вже про це, що вона відторгнута абсолютно сучасними ритмами життя. Відторгнута як щось таке абсолютно непотрібне. Так не мало би бути. Дія слова мала би бути дуже активна, і суспільство тоді було би зовсім інше, інакше.

Як витворилась ця ситуація, у якій ми зараз перебуваємо? Тут багато, як так із боку поглянути, то ніби багато чогось є хаотичного, незрозумілого. А між тим, як

його осмислити, то все воно іде за відповідною заданістю, тут є відповідні і причини, і певні відповідні наслідки, результати цього.

Ось взяти початок перебудови. По суті, ідеї накинута згори, зверху. І так все воно почалося у тому русі йти. І що ж ми бачимо? З'явилося гасло, відкриті гасла, по суті, за цими гаслами мали би стояти ідея і мрія багатьох поколінь. Найперше, ідея і мрія найближчих поколінь, скажімо, нашого покоління, шістдесятників, які, як я вже говорив, були десь фізично знищені майже, поруйновані, життя їхні, долі людські покалічені, а то й відібрано життя у багатьох передчасно. Ось бачите, як сталося. Що ті ідеї, мрія та, яку леліляли душею ці люди, то вона стала, в гасло перетворилася, і це гасло стало похідним, як воно все стало ніби відкрите кожному, доступне. І ті найбільше, хто вчора сповідували інші гасла, вони так же ревно почали сповідувати оці гасла, які, я повторюю, взяті із мрії, із ідеї зовсім інших людей. А уцілілі фізично люди ці були відсунуті десь убік від суспільного функціонування. Їм, і народові, загалові, масі були підкинуті ось ці гасла про гласність, про незалежність і т. д. і т. д., про демократію і все інше. Вони були просто якби даровані - втішайся цим. А поза тим, коли маса могла упиватися вільністю, виходити на демонстрації, поза тим творилася десь там у затінку інша робота. Від тієї маси відбиралося усе і кличем приватної власності відбиралося в цієї маси, у кожного простолюдина усе абсолютно.

І ось таким чином, коли маса, коли весь простолюду упивався видимо з цієї демократії, то відбиралося в нього все. Це як Мати наші колись розказували, що за Польщі було, як на базарі у Містечку, на ринку хтось сказав, що видиво якесь показують і на пляцу, на узвишковім місці десь з'явилися цигани і стали показувати штуки перед народом. І народ позалишав свої вози, позалишав баранів на цих возах, кожухи, овчини також позалишав - хто що. І всі пішли дивиться на це видиво. Прекрасне, може, було видиво, але коли повернулися до своїх возів, то барани, овечки, кожухи і овчини пощезали з возів, було забрано.

Так схоже, щось діялося ось у період цей уже окреслений. Що ніби кинуте було гасло волі, свободи, якої раніше не було - упивайтесь нею. А поки простолюду по такій простодушності своїй упивався цим, в той час він залишився обібраним до нитки. Усе його майно було невідомо яким чином приватизоване. Так мені приблизно уявляється і так є.

Ще тут постає таке питання. Я не знаю, як це робиться на теренах інших народів шостої частини земної суші. Яким чином ці події, цей рух іде...

І ось який порядок, так як на моє проглядування, сучасної доби, що по суті правильні ідеї, гасла - і про демократію, і про гласність, і про вільність - це правильні гасла. Про процвітання, про незалежність і все інше. Але зараз ніби вони стали штучними, знову перетворилися у ту свою ж протилежність як, скажімо, було після революції сімнадцятого року. Що гасла то були правильні - рівність, братерство і так далі - а поза тим життя ішло зовсім інакше. Щось подібне ми спостерігаємо і тепер. Так мені здається.

Справді, власність десь відторгнуто, вона вже не є так державною, а куди відторгнута, кому, за якими ознаками, за якими прикметами вибирались ці люди, що до них ця власність перейшла? Явно не за трудами їхніми. Бо за такий короткий період не могло бути будь якої особини, щоби велика власність до них перейшла. Значить, ця власність перейшла унаслідок якихось незаконних, протизаконних дій, протизаконних учинків, несправедливо тобто вона перейшла, так ми скажемо. Так люди кажуть, так воно уявлюється. Добре, тоді виходить-профанація ідей саме цих? Ми це спостерігаємо, і плин такого суспільного життя кладе свій відбиток на сучасне мистецтво... Ми про це вже говорили... Штучність ось ця - вона десь у багатьох, хто має до стосунку із словом, із літературою, вона

дуже і дуже помітна. Ті ж, скажімо, автори, які, бувало, двадцять років, двадцять п'ять назад так прославляли ту систему, вони так само огуджують її зараз, так само вони прославляють сучасну незалежність. Відбувається якийсь такий парадокс. Це недобре по-моєму, рух такий. І він, по-моєму, ні до чого доброго не доведе. Те, що витворюється будинок, який витворюється не на такому фундаменті доброму, з розрахунку, спокійно, а витворюється на чомусь фальшивому - він потерпить крах, він не устоїть. Ось мені чомусь так здається.

Хто ці люди, які мають зараз якісь багатства - більші чи менші? Яким чином вони мали би десь регулювати і розвиток культури? Скажімо, видання книжки. Якщо воно є вільним, що можна уже вільно про все писати, то інше - як його видати? Це ті самі кабальні умови, коли тоді чесний літератор був поставлений, що він з ідеологічних міркувань не може видати свою книжку - так тепер він не може видати свою книжку із фінансових міркувань. А хто йому допоможе? Ці люди, у яких я мав нагоду із ними мати до стосунку, щоби допомогли щось, їхнє уявлення про культуру зовсім, як кажуть росіяни, "ниже всякої критики". Тобто вони уявлення про таке як культуру не мають ніякого. Так суспільство розвиватись не може. Навіть наші ось ці меценати -Терещенко, Симиренко, про яких ось згадують тепер, Чикаленко, інші імена - вони ж мали якийсь обшир мислення ширший, що вони сприяли розвитку національної культури в тих умовах. А ці люди сьогоднішні, вони не мають такого обширу мислення, по-моєму. А тим паче їх діти... Яблучко від яблуньки далеко не відкотиться. Мабуть, і діти їхні, кому перейде цей спадок багатства, так само будуть дивитися на культуру. Більше того, як я мав можливість і нагоду спостерігати, ці люди або байдужі, або ж навіть і ворожі до отих і нині ж таки повторюваних гасел незалежності, національного розвою і так далі, і так далі, до того, що ніби простолюдності дано на такий спожиток словесний. Вони далекі від цих понять.

І коли я над цим замислююсь, то навіть ближча перспектива не проглядається... От ми говоримо так, що десь запрацювали підприємства, що це все буде поліпшувати добробут - важко сказати, наскільки він поліпшується, але проста людина, самотня людина, стара людина, пенсіонер, недужа людина залишені у нас напризволяще. Творча людина залишена у нас напризволяще. Це її приватна справа. А нема того погляду, що вона також робить суспільно потрібну справу, що без літератури, без мистецтва не може обходитись жодне цивілізоване суспільство, більше того, це велика сила у пружинних, глибинних оцих зрухах суспільних. Тому що, щоб суспільство функціонувало нормально й справедливо, і спокійно, і мирно, то мистецтво, література, роль їхня тут неоціненна. Про це управники і ті, хто допущений до багатств, мали би знати. А вони, на жаль, цього не знають. І тут, по-моєму, таїться велика загроза. Тут іде знущення над самими гаслами, над ідеями, які правильні по суті, але вони втратили своє первісне звучання, свою первісну функцію, у вимові навіть. Навіть та ж незалежність, демократія, та гласність - вони у вимові уже втрачають свою первісну суть, своє первісне призначення. Це жахливо, повірте мені.

Так само, як ось, дивіться, знову повторюся, революція сімнадцятого року проголосила рівність, братерство поміж народами - які прекрасні, які у християнському дусі гасла були. Але то було тільки звучання. І звучання цих гасел тривало аж сімдесят років, до перебудови. А поза тим життя ішло підспудне, не жили функціонери ні партійні, ні державні згідно з цими гаслами. Так само як зараз, теперішні функціонери не живуть у дусі тих гасел, проти яких вони ніби не мають нічого - проти незалежності, демократії вони ніби не мають нічого, а насправді не живуть за цими принципами, не в тому руслі іде суспільство. І це таїть у собі велику загрозу. А я вам скажу так, як на моє розуміння і на мою оцінку того радянського періоду і сучасного. Ви дивіться, що

трапилося. Чому партія прийшла, політбюро прийшло до розуміння, до усвідомлювання того, що потрібні зміни? Діяли саме інші, діяли саме психологічні чинники. Нам здається це все дуже просто: суспільна організація людей у державу, відповідні поділи. Здається, це дуже просто, як стадо узяв, дав певні гасла і так ось можна тримати народ.

Насправді, якщо замислитись і простежити людську історію, історію людського життя, народів, суспільств, формацій - то воно далеко не так. Діють якісь психологічні, внутрішні душевні сили усіх цих особин, на які можновладці не звертають уваги. І не задумуються над тим, що ось у цих моментах таїться небезпека і для них. Якщо ви пам'ятаєте, у моєму романі "Дорога до матері" десь простежується історія дитячої душі, яка довірлива, яка вірить у те, що їй дається, виховується у школі, в ті гасла. Навіть мені один побратим потім давав зауваження: "Що ж ти написав уже навздогінці, як стало це можливим?". "Ні,- кажу,- я написав у той час, коли ще не було дозволено". А він ще зазначив, що то неправда, що ти вірив так Сталіну. "Ні,- кажу,- правда таки. Така була довіра, таке виховання дитини".

Рукопис цього мого роману ще шістдесят сьомого чи восьмого року прочитав уже покійний тепер Іван Світличний, і ми йшли з ним так побіля університету, біля пам'ятника Шевченкові, він мені розказував про своє враження від цього рукопису. І він згадав, що теж у дитинстві був такий довірливий, що він теж так вірив. І йому сподобалося, що в романі все передано реально, як є.

І от ви дивіться. Із тих людей, хто найбільше, як я так знаю, постраждав у шістдесятих роках, були ті, не тільки я, але я ще питав, що так щиро, просто, вірили у ті гасла, які їм пропонувались. А бачите уві що воно обернулося - у свою протилежність.

Душа, довірлива душа, дитяча саме душа, дитяча довірлива душа із дорослінням відчула, що її ошукано, її обмануто. І вона запростестувала. І цей протест був могутнім. Був він могутнім. Ми вже у якійсь бесіді говорили, що як такого опору організованого, як пишуть, у нас не було, але справді внутрішній опір тому режимові був. І він полягав у тому, що пробудилася дитяча ошукана душа. І це була сила потужніша, може, над усілякі організовані, збройові опори, які би не змогли подолати таку ядерну потугу такої могутньої держави, але сей опір, внутрішній, опір душі, він справді мов оту силу і що він справді привів до перебудови. І в верхах над цим замислились і ці ідеї взяли на озброєння.

Я до чого веду цю розповідь далі? Слухайте, як я розумію ось цей період, який зараз є, ситуацію суспільну, яка витворилася... Мені десь менше відомі ситуації в інших народів, там туркменів, узбеків і так далі, де я навіть бував, але на нашому терені, на терені української землі... Проголошена уже десять років незалежність, гімн і колір стягу, і все - воно чуже для функціонерів, які ті ж самі і які байдуже дивляться на все, я певен. І для тих, хто успадкував ці багатства і привласнив їх, для них ці кольори і ці гасла абсолютно байдужі. Вони слугують їм тільки для прикриття. Так само, як і в тому режимі гасла про рівноправність, справедливість, братерство служили тільки прикриттям перед світом, перед людьми. А ті люди діяли зовсім по-іншому. Так само в цій ситуації, хто привласнив ці багатства, хто функціонер - їм байдуже, вони байдужі.

Але коли забрана власність, люди бідні - їм дано гасла, упивайтесь незалежністю, упивайтесь гласністю і демократією.

І в школах так само, ніби навчання теж пішло таким трибом, що десь старі гасла поруйновані. І це вже, мені здається, назавжди. Росте нове покоління, і повернути назад неможливо. Скажімо, от навіть як є Комуністична партія, в якій гасла то добрі, за своїм уявленням, та я є десь ближче до соціалістичних якихось уявлень. Щоби справді була рівність межи людьми, щоби кожна особина не була

обділена... Але ви дивіться, навіть ті, хто проповідує оті ніби вже поховані гасла про рівність, про братерство, усі фізично, а найперш діти їхні, уже заангажовані цією приватною власністю. Це на словах можна так повторювати ще старі гасла і змагатись ніби за них. А вони вже заангажовані іншим світом, світом власності. А діти їхні ще більше.

Дивіться, яка витворюється ситуація. Ось діти, школа. Я подивувався, коли у внука сестриноного, Ілька малого, він в п'ятий клас уже перейшов, книжка була стара шкільна, і на тій книжці був Ленін зображений. І я йому сказав: "Прочитай мені, хто це такий". Він прочитав, але уявлення вже про нього не має. І, мабуть, уже не матиме уявлення. Вже йде інше покоління, яке справді про гасла і про ті символи уже не матиме уявлення. Така природа людського суспільства, руху людського вперед, що щось десь відмирає, щось відходить, з'являються нові гасла.

Ось слухайте далі. У Гідропарку в Києві я прогулювався, а йдуть якісь молодики-дівчата, хлопці. І вони питають: "Чи до Дніпра ось цією дорогою іти?.." А я їм сказав... Вони російською мовою запитали... Я їм відповів російською мовою: "Верной дорогой идете, товарищи". Це, якщо пам'ятаєте, гасло, здається Леніна, де він вказує, що таким шляхом вам треба йти. І коли я це сказав, сказав напівжартома, я побачив, що на жодному лиці цих молодиків не з'явилося усмішки. Значить, ясно, вони уже цього не знають. І я тоді подумав, що дуже швидко, за якесь десятиліття, відмерли основоположні гасла, які іще в моїй свідомості, в свідомості нашого покоління живучі, живуть.

Але що я помітив раз. Знову ж таки сестрині онуки, двоє хлопчиків. Я був на подвір'ї там, а в хаті чую якийсь спів, хлопчики співають. Я прочинив сіни і чую: вони співають на увесь голос "Ще не вмерла Україна". Мати їхня каже: "А вони днями можуть співати". Тобто в школі їх уже вчать інших гасел, іншого співу.

Я вже згадував дівчинку, яка показала мені свої вірші, то більше половини цих віршів були про Україну, в такому патріотичному дусі. Тобто усе це також стало якби гаслом для дитини. Чи воно наповнене змістом - у їхній дитячій свідомості, чи ні - я цього не можу сказати, оце протиріччя, як ми вже з'ясували, як я це розумію, протиріччя між цими гаслами і справжньою природою суспільного розвитку уже є. І що буде, я подумав, рік через рік? Ці діти стануть дорослими. І гасла житимуть у їхніх серцях, у їхніх думках. Уже вони співають, уже вони заангажовані. Може, це просто так, а може, й довірлива ця дитина. І я подумав: "Добре, а що буде із цими дітьми, коли вони виростуть? Коли вони виростуть і осягнуть: гасла то гасла, "Ще не вмерла Україна" - це все добре, і незалежна Україна - добре, але де власність, засоби виробництва, в чиїх вони руках?" Вони можуть замислитись над цим. І коли вони побачать, що ця приватна власність, хай і захищена законом, хай і захищена зброєю і вартівими, і так далі, і так далі, але перебуває в руках ось таких людей, для яких гасла ці абсолютно є чужі, порожні і непотрібні, чи не прозріє так само ця доросла уже душа і навіть якщо, ну... населення України зменшується, але навіть якщо воно й зменшується, це населення, якщо воно прозріє в десяти, в сотнях, в тисячах душ і чи ця енергія прозріння не стане тією могутньою силою, яка зайде знову у протиріччя, у суспільні протиріччя із ось цими деформаціями, які витворюються зараз, суспільними деформаціями. Я подумав чомусь про це. А таке цілком можливе. І тільки тоді, хто із старіших уже теперішніх молодих функціонерів чи приватновласників ще доживуть, вони можуть замислитись, а може, і не замисляться, що міна якби сказати, чи бомба, чи що уповільненої дії були закладені не в отім моменті, а десь у нашому, в теперішньому моменті.

Про такі властивості, про такі моменти організації суспільства, мені здається, думати треба. І якимсь чином спрямовувати це так, щоби воно десь було відповідне, нехай і наближено, до основ закону, до основ справедливості, і правди. Тоді можливість суспільних деформацій зменшиться.

По-моєму, і рух наш оцей суспільний, що за десять років так повільно іде, також на цьому зорієнтований, коли уже ідея сама стала профанацією, правильна ідея набула гасельності і стала профанованою.

А що вже говорити про становище культури, про становище літератури у таких моментах, про становище творчої особистості. Воно завжди, як відомо, печальне.

- Тобто зі свого минулого ми мали б брати належні уроки, щоб не опинитися ненароком знову на узбіччі...

- Цей світ, як уже говорилося, дивний і прекрасний. Але ось життя наше, сучасне життя, ритми сучасного життя настільки вони якісь ушвидшені, настільки вони несподівані і застигають людську свідомість зненацька, що людська свідомість не встигає освоюватись у такому плинові ушвидшеному, такому середовищі. І часто поринає в минуле і завважує, що зв'язок із минулим у нас втрачено.

У своєму русі, суспільному русі світ у двадцятому столітті зрушився настільки несподівано уперед, такими ушвидшеними темпами несподіваними, що оцей рух, ця цивілізація, ця машинерія, розвиток техніки - усе це зробило ніби багато чого недосяжного досяжним для нас. Але насправді, може, це була тільки ілюзія, ілюзія комфортності. Та комфортність, яку подарувала нам цивілізація, - і усі ці помешкання із усіма зручностями й вигодами, і електрика, ці машини, цей рух, ці літальні апарати, які можуть перенести людську особину протягом доби, яка однакове тривання мала і двісті, і триста років тому, довкола Земної кулі - усе це так несподівано, усе це неочікуване. І все це справді мало би бути і бриніти як диво, але, коли замислитись над тим, то воно бринить як диво, але воно сіє засторогу в людську свідомість: "А що буде далі?"

Візьміть, скільки шкідливих викидів у повітря господарська діяльність чинить... Це вченим відомо, я не фахівець, не спеціаліст у цих галузях, але теж бачу і розумію, що оця така ушвидшена, ніби досконала з одного погляду господарства діяльність не є добре продуманою. І що витворюється в предметнім дооколі, у світі. Із світу зникає ростинність, види ростинності, із світу, доokoлу зникають ліси, цілі масиви лісів унаслідок такої господарської діяльності. Над тим я часто думаю. Зникають ріки, зникають озера. Іншим стає предметний доокіл. Природа потужна, вона заліковує свої рани, але її потужність супротив агресії людської не є невичерпною. Природа може здатися. Природа може і світ цей жорстоко помститись людині за її агресію. Може, і тепер уже відлуння цієї... пімсти не сказати, але некомфортності для всього кожного живого дихання у цьому світі ріжнорухому, для травинки, для дерева, для рослини кожної, уже відчутне, і відлуння це ми бачимо. Побільшало аномалій, аномальних явищ у природі. Старожили навіть, а то й ті люди, які відійшли, чогось подібного навіть у нашому краї, як ось стихія недавно була, чогось подібного не пам'ятають, мені Батько не розказували. А їхнє життя замикалося у ціле двадцяте століття. А якби щось подібне було і в дев'ятнадцятому столітті, то від діда і від батька свого Батько нашій також чули б - вони не чули цього. Тут треба замислитись над цим.

А взяти по світу, де у багатьох точках Земної кулі, у багатьох місцях прекрасної нашої планети щодня щось да відбувається, проносяться урагани, смерчі, повені розбують, забираючи людські життя, забираючи, нищачи витвори людських рук - будівлі, усю оту так звану комфортність.

Навіть з оцього погляду, з такого розуміння, то як уявити майбутнє наше, якщо так триватиме і продовжуватиметься далі?

Ми висмоктуємо ресурси, земні надра, а ми ж не знаємо, чим це також загрожує самій Землі.

Все це є питання, які просяться, коли людська свідомість замислюється над майбутнім нашим.

Це одне питання, питання в такому загальному проглядуванні, уявлюванні. І якщо роботи в осяганні, в усвідомлюванні ось цих причин і наслідків науковцями десь і ведуться, то їхні рекомендації не в силі вже, мабуть, змінити заданого ритму, заданого темпу життя і заданого спрямування. А все-таки людина мала би замислитись: "Яким чином, якщо не змінити, то хоч пом'якшити ось такий рух?"

Питання іще, може, важливіше навіть над оте, яке ми щойно так окреслили. Питання інше: "Якщо є людська душа?"

Такий заданий темп життя, сучасного життя, згубно діє і на людську душу, він розтліває цю людську душу. Людина стає засмиканою, людина стає невпевненою у собі, вона втрачає ґрунт під ногами, вона втрачає душевний спокій.

Інколи, переглядаючи в книжках, а й у родичів своїх, давні фотографії, скажімо, кінця дев'ятнадцятого століття, початку двадцятого століття, я вдивлявся в людські обличчя, в людські очі і завважував, які ці очі людські. Які тоді вони були великі і які вони були спокійні. На жодній із сучасних фотографій, як я їх розглядаю і зрівнюю, я не бачу таких очей, я не бачу такого погляду. Сучасна людина є засмикана, стривожена. І ця тривога відбита у її погляді. Так не має бути, так не повинно бути. Ми маємо осмислювати цінності неперехідні і маємо повертати живлющі джерела минулого до нашої душі. Ми повинні душею відчувати, глибше отой зв'язок минулого з сучасним. Пережитого, булого, те, що відійшло, що воно поряд з нами, воно має перебувати поряд з нами. І дія його має бути так само цілющою на нашу душу. І ми десь, може, повинні, коли ідеться про істину, повертатися до того місця, де зроблено перший фальшивий крок.

Ви дивіться, чи людина стала щасливішою від того, що вона має комфорт у житті. Ну, скажімо, для бідних, для простолюдина, то і тепер вона також нічого не має, проста людина, так як і ми нічого не маємо. Але навіть ті, хто має комфорт і мають можливість протягом короткого часового відтинку долати великі швидкості, великий простір долати, світовий простір, заглиблюватись в цей світовий простір - чи щасливі вони? Вони не скажуть, по-моєму, вам відверто. Усі є заклопотані, усі кудись поспішають, щоби життя це зробити ніби іще кращим, як висловлюються, щоби досягти ще вищого рівня, багатство помножити і так далі, і так далі. Є люди, які долають тисячокілометрові відстані протягом дня у літаках, які перебувають у різних точках нашої планети, які багато чого бачать. Скажімо, як це уже віддалено у історії в американській, коли Кісінджер був секретар, що він протягом доби облітав цілу планету - тут він там, тут він там. Багато таких людей є... Запитайте цих людей, чи багато вони можуть розказати про те, що вони побачили у цих мандрах. Я певен, що небагато вони розкажуть. Чи вони розкажуть вам щось поетичне і привабливе, те, що вони побачили? Навряд. Чи вони подивуються дивиною того розмаїтого світу, який би мав перед ними відкритись? Вони заклопотані суто своїми справами.

Я, наприклад, ось розпитував людей, які просто в торгових справах в теперішній час їздили десь у Югославію, чи в Польщу, чи в Туреччину, возили якісь речі перепродувати, я їх питав: "А що ви там бачили? А як це місто?" А вони мені казали: "Я нічого не бачив. Не було коли бачити".

Я мав можливість з однією жінкою знакомою в Гідропарку спілкуватися. Вона каже, що до брата їздила в Австралію уже кілька разів. Мене це зацікавило, кажу: "То ви розкажіть, яка ця країна, як там?" Вона каже: "Що розказувати? Там таке, що воно не передається переповіданням, його треба тільки побачити". "А що ж там таке,- кажу,- яка ж там дивина така?" "А,- каже,- така дивина, що якби ви

побачили, які там кімнати, як вони обмайстровані, що там в сім'ї кожен має свою кімнату, що кімната ця велика, які там килими, яке там все!" Кажу: "Слухайте, ви мені не розказуйте про те, які там кімнати, які будинки - мене це зовсім не цікавить!" "Ну, а що цікавить?" Я кажу: "Розкажіть мені, який там простір, який ліс?" Вона знову повертається до того, які там багатства, що брат її володіє там якоюсь пральнею, і це вже багатий чоловік, і яка це велика відстань, і він, ясно, що давав гроші їй, щоб вона мандрувала, не за свою ж пенсію туди їхала. Вона знову повертає до того, в нашій дійсності вихована людина, скільки я не допитувався... Добре, її питаю так: "А які ж там корови?" Да вона каже: "Там корів нема!" "Да як,- кажу,- не може бути!" Добре, а тут коло неї маленький собачка, вона йому давала щось їсти. Я кажу: "Слухайте, а от собаки, то які ж там?" Каже: "Я знаю? Такі ж само". Добре, я кажу: "Ось собака чи кіт, то він там знає, що він заграничний, що він австралійський?" Бачте, це така вже жартівлива розмова, але я до чого веду. Що навіть ті, хто має з наших людей можливість мандрувати, чи він начудується несподіванками, які відкриває наша планета для нашого розуміння? А не лише рукотворним, там одежею, будинками чи ще чим...

Я ось так при нагоді згадую, що колишні мандрі взяли. От Гоголь як мандрував, і до Італії як їхав?.. Це він, мабуть, їхав іще кіньми, мені так здається. І цей рух був повільний. І як багато могла бачити ця людина протягом такої однієї мандрівки, який світ її був збагачений цим!

А ви візьміть описи оцих давніх мандрівників чи мореплавців, як вони освоювали цю планету, які вони прекрасні ці є описи, ще й дотепер вони зворушують, хвилюють наше серце. Бо на що була звернена тодішня свідомість, увага людська? На дивину, яку відкриває нам світ, а не на те, яким є простір кімнати. То перед тобою ж відкрився величезний простір, світовий, а чому ти цим простором не подивуєшся? Чому ти дивуєшся простором окремої кімнати, навіть хай вона тільки для кожної особини окрема, але це є простір тільки кімнати і все. Яке б чудесне і золоте обрамлення цей простір не мав, він є вузький простір. Чому такий погляд закорінений в сучасної людини, тільки ось на такі якісь елементи цього нашого комфорту здобутого - над цим не думає людина.

Колись мандрівник цілий світ відкривав, він дарував його нам, через століття уже ми вчитуємося у все це прекрасне відкриття світу. Я ось якось за дешеву плату в Києві бачу - листи Моцарта. Взяв собі, думаю, прочитаю, цікаво ж, що він писав. І там ось теє є про мандрівку, як він мандрував. Мені так стало цікаво читати той стиль великого музиканта. Що той погляд був зовсім ніби інакшим, зовсім, якщо говорити про людську душу, якщо говорити про свідомість людську, то елемент художнього осягання світу у цій людській свідомості був десь ближчий до природи, той світ давній, ніж теперішній. Теперішній світ збіднює душу людини, яким би він комфортним не був, із своїми високими будинками, зі своїми літальними апаратами, які переносять людську особину так швидко з одного місця в інше. Із усіма іншими вигодами і комфортностями, повірте мені, цей світ збіднив людську душу. Людська душа стала убогішою. По собі я можу ось так судити. Велике місто протягом дня, у клопотах, у тому, як вижити в ньому, у повсякденних таких клопотах стомлює мене. І коли у сутінках, коли вечір кладеться доокіл, я виходжу на Володимирську гірку, прогулююсь, а потім так собі проглядаю задніпровську далину - десь уже запалюються, розсвічуються вогні, лямпочки Ілліча, такі гірлянди вогнів, на Поділ так дивлюся також у вогнях, моє думання наближає минуле, час, коли був Сковорода, коли був Гоголь... Який то був час?.. Я так уявляю, що вогнів-то оцих іще не було. Суцільна темінь, коли вечір заступав, оповивала світ. І для моєї душі віяння отого минулого, давнього, що уже відійшло, світу стає таким привабливим, якби бальзам цілющий на душу, і так душа розкошує у заспокоюванні. Так побажане це минуле.

Очевидно, у цім моменті є елемент і істини якоїсь. Ми не повинні так просто відгороджуватися від свого минулого, тільки віддаватися ритмам оцього життя, а десь, якимсь чином, у думанні, у сприйманні речей мистецтва минулих епох так бути, щоби минуле поряд було з нами, щоби воно втішувало нас, щоби воно заколисувало нас на своїх благодатних, хоча уже й віддалених хвилях. І, може, тоді би більше задумувалися над тим, що ми робимо, що ми чинимо. І, може б, енергія наша, яка спрямована, агресивна часто енергія наша, яка спрямована тільки в одну розбудову, тільки в один предметний напрямок, щоби збагатитись більше, щоби побудувати більше домів, розширити все це за рахунок дооколишнього світу, за рахунок природи, спрямувалася би на інше - щоби не впоюватися цим. Щоби десь знати міру, щоби це минуле було поряд з нашою душею. Мабуть, теперішній стан, сучасний цивілізаційний стан людства і витворився у такій формі, яку ми маємо, у такій дуже ушвидшеній стихії руху, витворився такий тільки тому, що десь на якимсь періоді, на якійсь фазі людина, людство втратили зв'язок зі своїм минулим, чого не треба було робити. Мені так здається, що замислитись треба над тим. І, можливо, наша робота, діяльність господарська наша ставала б тоді більш розважливою.

А якщо робота стає розважливішою, то вона стає певнішою, тобто ми робили б те тільки, що треба - замислювалися б, яка є перспектива. А так усе робиться без перспективи: що це, які це дасть наслідки, який результат? Ми думали б більше про причини і думали б більше, замислювалися б над наслідками. А це дуже важливо, дуже важливо з'ясувати причину, бо якщо ми знаємо причину, то ми можемо витворити інший наслідок, буде наслідок більш побажаний. Над цим люди мають замислюватися.

Ми не мусимо нищити так природній доокіл, бо разом з тим ще й зникають художні знаки землі. Це також дуже тривожно. От коли ми побачимо якесь поселення, в якому зникли уже оті, й оті, й оті старі доми, оті, оті й оті старі дерева - це зникли разом з ними художні, поетичні знаки нашого дооколу. І незворотно зникли, все, ми побіднішали набагато.

Ми маємо зберегти все у природньому дооколі, ми маємо все це зважувати. І, по-моєму, господарники, управники, які щось роблять, скажу про нашу столицю, які зносять старі доми, які перебудовують старі доми... А й не тільки в столиці, я в усіх містах бачив, і в нашому обласному центрі - то теж такі поетичні куточки зникають... Мені так здається, що господарники, коли вони приступають щось робити, особливо де старовина аж запах свій має, а не тільки вигляд, то мені здається, як прийняти якесь рішення щось знести, щось десь побудувати в цьому куточку - треба дуже-дуже довго подумати над тим. І треба покликати до цього - а чому б не покликати до цього? - і тих, хто має до стосунку із художньою творчістю. Ці люди могли б їм, мені так здається, підказати. І мало що підказати, у багатьох моментах їх треба послухатись.

... Ось зникла наша річка... Як мені тоді хотілося сказати, щоби її не перекопували. Це тридцять років назад, більше вже, тридцять п'ять років... Якщо хтось десь викопує ставка там, де він непотрібен, - як мені хочеться сказати: "Друже, не роби цього, хай поруйнована ця земля, уже поруйнована раз, хай вона зостається, хай заліковує хоча рани".

Але хто мене послухається? Я хоч маю маленький якийсь, скажімо, художній досвід, досвід художнього осягання цього світу. Але як би мені хотілося, щоби він став у пригоді і комусь іншому. Що люди, не робіть такого, не беріть, не збіднюйте доокіл. Ви це потім також відчуєте, як я відчуваю це тепер. Ви відчуєте за наслідками, я уже відчуваю це у причині. Я ще причину бачу. Не допускайте наслідку, щоб такий результат був, наслідок. Не треба цього допустити. Але хто послухається? Ніхто не послухається.

Так само, по-моєму, ось цей світ, який якби так утверджено рухається - він завдає, поряд з ілюзорною отією комфортністю, він завдає собі і великих проблем, великого клопоту. І таких проблем, які, можливо, будуть не під силу розв'язувати людині, людству. Це жахливо. І тоді справді... тоді думка йде про пророковане апокаліптичне: "Чи то ж не настає вже воно і чи то є не просто якби рух, який заданий, якийсь помах, скажімо, замір Творця, а є як результат нашого непослуху, нашої зухвалості преретривання в цьому світі?" То не є щось пророковане, що так Творцеві воно хотілося б, ні, то просто ми самі своєю діяльністю наблизили оте пророковане, апокаліптичне. Ми зумовили своєю діяльністю ту силу незчисленну землетрусів, ураганів, смерчів – о, над цим треба подумати! Ми це зумовили і так воно співпадає із пророкованим. Це є наслідок нашого непослуху, наслідок наших душевних пристрастей, нашого відхилення, відхилення людської душі від заміру Творця. Що Творець виявився ошуканим.

Я якось в тій же "Літературній Україні" прочитав вірша, це перед візитом Папи Івана Павла Другого в Україну, була добірка його віршів. Він ще й літератор також. Ті вірші були написані десь раніше, чи то в п'ятдесяті, чи в які роки. От один з них, "Дівчина, одурена в любові".

Часто біль почуттів міряють
стовпчиком ртуті,
немов тепло повітря, або тіл усіх,-
а треба інакше ту міру збагнути
(але ти занадто є віссю справ своїх).

Якби зрозуміла: не є ти їхньою віссю,
а Той, хто насправді є нею,
також не знаходить любові
по суті - якби ж те могла зрозуміти.

О, навіщо серце людське є?
Серце, температура всесвіту...
І стовпчик ртуті.

Дівчина була обдурена в любові, що, як їй здавалося, була суттю усіх речей. Була ошукана. А автор спрямовує своє думання на те, що й Той, хто насправді є суттю усіх речей, чи не так само є ошуканим. Я десь так розумію, що і Творець, який з любов'ю учинив цей світ і вінець його - людину, чи він не ошуканий так само в своїй любові. Ми не оцінили того високого дару життя, який даний людині. За своїми пристрастями ми мало над тим замислювалися, що дар життя - це найвищий, високий дар і що в перетриванні земному, у цьому чудовому, цьому прекрасному, в цьому дивному світі, який щомиттєво відкриває для нас свої несподіванки, які аж не в силі збагнути наше серце, ми не надали, не склали всьому цьому правдиву ціну. І Творець обділений у своїй любові. Любов є його одностороння так само. Він не відчув, що той світ і те живе дихання, яке є тут, так само би відчуло красу цього світу і так само напоювало себе цією красою. Так само би хвалу віддавало Творцеві за те велике благо, яке має кожне людське дихання.

Так у мені чомусь той вірш таке якби усвідомлювання чи міркування викликав. Я подумав справді над тим, що які невдячні ми, які невдячні ми, не завважаючи ось цього всього розмаїтого багатства світу. І ще подумав про те, що у осяганні краси цього світу, у осяганні неперебутніх високих цінностей життя, нашого земного перетривання, яку велику допомогу може надати нам живе слово,

художнє слово, художня творчість, до якої причетні були багато творців у вже новітній і подальшій історії людини. І я вірю в те, що перспектива ось у цьому розумінні художньої творчості є і вона буде. Що більше людина відчуватиме із художніх творів, що більше вона поціновуватиме їх, переживатиме, залучатиме своєю душею до активної дії, ці художні твори, тим більше вона ставатиме досконалішою, тим більше суспільство, в яке зорганізовані люди, також буде досконалішим. Бо почуття людини стануть вищими, почуття людини стануть досконалішими. І майбутнє перед художньою творчістю я бачу, не дивлячись а ні на що, а ні на всякі відсторонення ритмами сучасного життя, сучасного плину. Я передбачаю, що той досвід, часто такий болючий досвід людина врахує і підмогою людській душі завжди слугуватиме художня творчість.

Бесіда дванадцята.

ДОБРЕ СПОВНЯТИ СВОЄ ПРИЗНАЧЕННЯ

- Хоча тема літератури і життя, заявлена нами на початку наших розмов, невичерпна, але я так собі думаю, Борисе Тимофійовичу, що наша сьогоднішня бесіда має стати завершальною. Найперш, з огляду на те, що я збираюся до Києва на невизначений час, а й спогадувати своє життя, свою несмілу причетність до літератури і те, що витворилося унаслідок цього, мені було, повірте, непросто, виснажливо.

- Повірте й мені, що я все бачив і прошу вибачення, що спонукав до таких переживань. Але робив те не з бажання роз`ятрити Вашу душу, а щоб зрозуміти витoki художнього сприймання світу й те, як переливається воно в слово, попри всі життєві негаразди. Зрозуміти й спробувати донести увесь драматизм, чи й трагізм ситуації, коли творча особистість виявляється відторгнутою, зневаженою суспільністю, до інших. Але, на завершення, хотілося б почути від Вас ще ось про що...

В ході наших бесід ми торкалися стану сучасної української літератури, говорили про книговидавництво і проблеми, найперш, фінансові, що виникають на його шляху. Та все ж кошти знаходяться, вірніше, дехто кошти знаходить. Один - пройшовши великі приниження, наче під церквою жебраючи, інший - поставивши свій інтелект на службу якомусь скоробагачу, ще інший - вигодовуючи й продаючи бичків (доводилося й про таке чути). Словом, маєш гроші - можеш видати будь-що, навіть, як кажуть у народі, сон рябої кобили...

Ваша оцінка того, що видається, скільки серед нього вартісного? Чи завжди воно поціновується належно критикою? І в цьому зв`язку - про присудження іменних премій, яких в останні роки стало так багато. Наскільки розхвалене критикою, удостоєне премій відповідає отим взірцям, які є у світовому контексті, в контексті української літератури минулих століть.

- Мені так однозначно важко відповісти на це питання. Тому що я уже і за віком своїм менш читаю. Та й не все доступне для мене. Але все одно, як живеш у певному часі, у певному просторі, то якісь віяння літератури, рівень, на якому вона перебуває, - воно так чи інакше до усвідомлювання, хто причетний до поцінування творчості як читач і як автор - воно би доходило.

Чогось такого вирізняюваного я справді назвати не можу, не доходить воно до мого усвідомлювання, до оцінки. Очевидно, це є розхристаність, як ми вже про це говорили, нашого сучасного літературного процесу. Він не є унормований. Немає у нас критики відповідної, яка би поставила на місця усе навіть те, що у нас видається. Це одне. А друге, дуже багато творів й не видається, люди не можуть видати. Правду кажете, видаються ті, яким доступно, які знаходять якусь шпаринку, бо вони можуть дістати кошти, і видають. Тобто легше для них видати

зараз, ніж це воно було колись, де воно проходило відповідну цензорську обробку, відповідну редакторську обробку. А тепер - аби кошти і будь-хто може видатися. Інший же не має такої можливості. І говорити про якийсь повноцінний рух літературного процесу ми не маємо змоги. Тому що немає нормального процесу книговидавання. Якби було налаштоване нормальне книговидавання, якби був все-таки якийсь відбір, якась регуляція, якесь вирізнявання художнього твору, а таке, по-моєму, у всіх літературних процесах, в усіх народів таке вирізнявання є, існує, то тоді можна було би говорити певніше. А так просто важко.

Хоч справді в нас майже кожне видання, яке з'являється, відзначається премією. Я зайшов якось у Спілку письменників у Києві, і на великому столі побачив розкидані ось так папери, де іменувалося: це премія імені того-то, це того-то, і так далі, й так далі. Тобто достатньо видати книжку як людина стає лавреатом якоїсь премії, або хоч номінантом.

Тут треба подумати, і ви маєте рацію, чи ж воно відповідне рівневі автора, чийм іменем названа премія. Що таке премія Григорія Сковороди чи премія Винниченка, чи премія Івана Нечуя-Левицького? По-моєму, над тим не замислюються ті, хто присуджує премію, те журі, яке віддає її чоловікові.

Премію присудили, людина стала лавреатом такої-то премії, та й усе. А твір її забувся, до літературного процесу ці твори не мають ніякого стосунку. Вони не позначилися на ньому, вони не витворили тієї картини, яку витворив той, на честь кого заснована премія. Тобто, про що я кажу. Ми не маємо хоча бодай побіжної оцінки ось тих тенденцій, тих інтонацій, які звучать, хай в якому, а сучасному літературному процесі. Цього ми не маємо. Ми не маєм відповідної критики.

Я ось пригадую шістдесяті роки. Як звучали, скажімо, такі імена, як Микола Вінграновський, Іван Драч, Василь Симоненко! А одразу зазвучали, як піднесено все це стало. А завдяки чому, якби так подумати? Скажімо, якби не було такого критика, як Іван Дзюба, який поставив ці імена на своє місце, який дав відповідне тлумачення тому новому, що входить у літературу, в тогочасний літературний процес, не надав йому відповідного спрямування як критик - по-моєму, і такі автори, які я назвав, також могли б не відбутися. Просто вони не відбулися б. Але, бачте, поява відповідних авторів у поезії, у прозі, в письменстві і поява відповідного тлумачника-критика, який дав цьому оцінку, який десь спрямував, побачив у авторів, яким шляхом йому рухатись,- це справді витворило нові імена в літературі.

В нас немає зараз, хто би поставив на місце те, що видається, навіть те, що не видане. Я пам'ятаю, рецензію гарну, надруковану в "Дніпрі" Івана Дзюби того часу про не видану книжку, здається, Василя Голобородька, яка зазвучала так, якби уже цей автор також відбувся. При не виданій книжці він відбувся через критика. Це важливо. Тут ось ще й таке міркування напрошується, визріває. Навіть сама видана книжка, уже виданий твір - іще він не є самодостатній у такому функціонуванні своєму, тому що твір літературний може мати самодостатнє функціонування і чинити дію на людську душу, повноцінну дію лиш у такому трикутнику, вимірах ось таких: автор-критик-читач. А й справді, автор написав, видав цю книжку - ось вона. А що це за книжка, яке вона місце має серед інших? Тут підступає до оцінки критик, він своїм тлумаченням вводить її у контекст літературного, сказати б, обрію, літературного процесу. Ставить її у взаємозв'язок із традицією, із літературною класикою. Все це дуже важливо. І третім виступає читач. Якщо душа читача, хоч одна, відгукнеться у порозумінні, в осяганні того, що ж автор нам пропонує, тільки тоді цей твір уже чинить свою повноцінну дію на кожну душу людську зосібно і на суспільство, на суспільну громаду. В цьому неперебутня роль, визначальна літературного твору. Так має

відбуватись за нормальних умов. В нас же ось це розрушено. В нас і читача відповідного твору утрачено у зв'язку з тією суспільною ситуацією, про яку ми вже мали нагоду говорити в наших попередніх бесідах. І відсутністю критики у нашій літературі. Це справді так.

Йдеться не тільки про наші премії. Наші премії - це так, у Спілці взяв, по полицках розклав, присудив і все. Ведуться розмови, особливо серед певного такого числа літераторів із молодших поколінь, саме про те, що вже в Україні треба відзначати Нобелівською премією літератора. Очевидно, ті, хто так міркує, мають, кожен думає, що річ іде про нього. Може, не так, може, про приятеля свого.

- Очевидно, критика, яка вона не є сьогодні, їх підносить? Що ніби вони вже й справді заслуговують на таку відзнаку. І чи не станеться так, що через десять-п'ятнадцять років виявиться, що і такий критик, як Іван Дзюба, і такі автори, яких Ви називали, в нашому часі були? Але потрібен час, щоб це усвідомити, побачити. Як говорив Сергій Єсенін: "Большое видится на расстоянии"...

- Подібні до ваших міркувань я зустрчав і в літературній періодиці, і публічні, у виступах. І навіть я читав уже просто від спонуки, крім того, що чув про якийсь твір,- що ж то воно є за штука, може, справді він заслуговує на відповідне визнання? І повинен сказати, що я в ньому глибоко розчаровувався. До речі, оті, хто пишуть, вони ставлять у один ряд з Вільямом Фолкнером, Гемінгуєм і так далі, й так далі декого із сучасних українських авторів зовсім голослівно і безпідставно. Це треба ж осягнути, це треба - розібратись, не просто так поставити когось поряд із Фолкнером і Гемінгуєм. Треба знати місце і дію Фолкнерового і Гемінгуєвого писання на читача, на людську душу. Чи там Бунінового писання, чи там іще кого ми назвемо із Нобелівських лавреатів. Це треба подумати, і не бути голослівним. Інколи аж кумедно виглядає, що такими речами так легковажать.

Як я читав твори світового письменства, які відзначені Нобелівською премією, то на моє осягання, на моє розуміння і усвідомлювання, це справді твори якісь дуже вирізняювані у світовому літературному процесі. Це є як явище, це явище літературне, своєрідне і неповторне. Я ось назву такі імена. Якщо відзначений Нобелівською премією російський письменник Іван Бунін, то справді в його творах, написаних уже в еміграції, чомусь мені так здається, саме в тих, що написані в еміграції,- і "Життя Арсенєвих", де спогад про Батьківщину, і "Косарі"- там є таке невеличке оповідання,- це туга, це осягання Батьківщини у віддаленні, у розумінні того, що око не побачить, серце не відчує, слух не почує уже тієї Батьківщини, яка далека, передано сильно і це заслуговує на Нобелівську відзнаку. І сам стиль, і все інше.

Якщо, наприклад, я прочитав "Будденброки" Томаса Манна, роман, який написаний автором у молодому, ще десь тридцятилітньому віці, але Нобелівську премію присудили йому далеко пізніше і з такою навіть, мені здається, поміткою: за те, що це твір такого високого рівня і що протягом ось уже десятиліть читач поцінував його вивищеність, він доказав свою неперебутню, непересічну цінність. І коли я прочитав другий твір цього автора, твір, який написаний уже в сімдесятип'ятилітньому віці, десь на схилі віку автор написав, "Доктор Фаустус" - я відчув як талант цього автора вдосконалювався, визрівав у якихось перебігах, у переливах свого неповторного сяння, фазах життєвого перетривання самого автора. Я подумав: "Справді, цей автор гідний Нобелівської премії, якщо говорити про вищу світову відзнаку літературної творчості!"

Коли я прочитав вірші Габрієлі Містраль - це чілійська поетка,- і коли прочитав у біографічній довідці такий зворушливий, хвилюючий момент із її

життя, що в її юні роки був один чиновник і його звинувачували, фальшиво звинувачували в якомусь переступі, до чого він не був причетний, і він покінчив із своїм життям. І знайшли побіля нього, в записнику чи де там, фотокартку цієї дівчини, яка потім дістала літературне ім'я Габрієла Містраль. Він кохав її, і не захотів перед нею виглядати злочинцем. І вона дізналася про це й у знак вірності ніколи не виходила заміж і не мала дітей, але вона створила найкращі у світі колиснки для дітей. Я читав російські, українські переклади. Це було дуже зворушливо, і не кожна мати, да й чи знайшлася би така мати, яка би своїй власній дитині написала такі прекрасні колиснки, як написала Габрієла Містраль. Це колиснки несправдженого материнства. Це дуже й дуже вирізняване, це вирізнявана барва у світовій літературі. "О, яке, в твоїх зіницях гарне бачу я дитя!" Це в українському перекладі рядки із її вірша. Як там вона описує дитинку, як вона починає їти, її рученьки, її ніженьки... Це просто якби настільна книга кожної матері, яка ростить і плекає свою дитинку. Така творчість гідна Нобелівської відзнаки. Це своєрідне, це явище у літературному світовому процесі.

Коли я прочитав "Старий і море" Гемінгуей, це було ще в 60-их роках, де ідеться про змагання самотньої у морі людини... І там кілька разів звучить: "А був би хлопчик... А був би хлопчик". Підмога була би якась ще. Я також подумав тоді: "Оцей момент - це є те, що заслуговує на Нобелівську відзнаку. Це література високого рівня".

Десь тридцять років тому у нашій містечковій бібліотеці я натрапив на публікацію в журналі "Иностранная литература" роману Маркеса "Сто років самоти". Я його прочитав дуже швидко. І на мене це так подіяло, таке сильне було, зворушливе враження. І тоді я ще й згадав, що писав Томас Манн десь на початку п'ятдесятих років, що сучасний стан європейської літератури йому бачиться як прощанням із європейською цивілізацією. Тобто він зобачив, коли ще були тоді і Генріх Бьоль, і Еріх-Марія Ремарк, здається ще серед живих, і він зобачив уже згасання тієї високої барви, тієї високого рівня європейської культури. І тоді я згадав ці слова, вичитані іще раніше, Томаса Манна і подумав я, що ось коли настало в європейській літературі згасання, то література засяяла, спалахнула раптом на іншому, латиноамериканському континенті. Так подумалось мені тоді про Маркеса, таке сильне враження мав цей твір. Я іще подумав: "Це ж Латинська Америка, це ж традиція інша, це культура інків у джерелах закорінена, але в якій близькій до християнської, в християнській традиції розвивається, пропагується це його нове письмо". І ще подумалось, що література, світова література якби єднає оті різні традиції, вона засвідчує про єдність Творця. Бачте, різні є традиції у віруваннях, а єдність Творця так яскраво, так виразно відчутна, література зближує людські душі. Література нагадує нам, що ми усі є діти Божі.

І я подумав тоді, що така література, таке письмо гідне Нобелівської премії. І воно було відзначене Нобелівською премією.

Я читав ще деякі речі цього великого письменника, але в моєму серці крізь десятиліття живе барва його, і відчуття, що це десь той рівень, до якого моє проглядування художності має стриміти, що світ, такий роз'єднаний, має сполучатися в гармонію. У цьому такому ключі.

А зовсім недавно, на початку нинішнього року, у нашій "Літературній Україні" прочитав заповіт великого колумбійця. Я перечитував цей заповіт кілька разів, до десяти разів, може. І воно щоразу до глибокого зворушення діяло на моє серце. І мені просто хочеться і зараз, як те число "Літературної України" є переді мною, просто прочитати його, ось послухайте...

"Якби Господь Бог на хвилю забув про те, що я ганчір'яна лялька, і дарував мені трохи життя, ймовірно, я не сказав би всього, що думаю; я більше думав би про те, що кажу.

Я цінував би речі не за їхньою вартістю, а за їхньою значущістю.

Я спав би менше, мріяв більше, усвідомлюючи, що кожна хвилина із заплющеними очима - це втрата шістдесяти секунд світла.

Я ходив би, коли інші від цього утримуються, я прокидався б, коли інші сплять, я слухав би, коли інші говорять. І як би я насолоджувався шоколадним морозивом!

Якби Господь дав мені трохи життя, я одягався б просто, підводився б з першим променем сонця, оголюючи не тільки тіло, а й душу.

Боже мій, якби у мене було серце, я закував би свою ненависть у кригу й чекав, поки з'явиться сонце. Я малював би при зорях, як Ван Гог, мріяв про поему Бенедетті, і пісня Серра була б моєю місячною серенадою. Я зрошував би троянди своїми сльозами, щоб спізнати біль від їхніх шипів і полум'яний поцілунок їхніх пелюсток.

Боже мій, якби у мене було трохи життя.... Я не проминув би жодного дня, щоб не говорити людям, яких люблю, що я їх люблю. Я переконував би кожну жінку і кожного чоловіка, що вони мої кохані, я жив би в любові з любов'ю.

Я довів би людям, наскільки вони не мають рації, думаючи, що коли вони старіють, то перестають закохуватися: навпаки, вони старіють тому, що перестають закохуватися!

Дитині я дав би крила, але навчив би її літати саму.

Людей похилого віку я навчив би того, що смерть настає не від старості, а від забуття. Як багато я навчився у вас, о, люди...

Я довідався, що кожен хоче жити на вершині гори, не здогадуючись, що справжнє щастя чекає його на спускові.

Я зрозумів, що коли новонароджений уперше стискує батьківський палець у своєму крихітному п'ястучкові, він хапає його назавжди.

Я збагнув, що людина має право поглянути на іншого згори вниз, лиш коли має допомогти йому звестись на ноги.

Я багато чого навчився у вас, але, щиро кажучи, від усього цього мало користі, бо, набивши цим сакви, я, на лихо, помираю...

8 грудня 2000 р.

Прекрасний заповіт, і я ось читав його у селі одному знакомому і так запитував: "Чи кожний із знайомих, із тих, яких ви знаєте, чи з тих, які функціонують десь в нашому сучасному світі, чи з управників, чи з можновладців, чи кожний напише такого заповіта?" І той чоловік сказав: "Ні".

Так що як говорити про Нобелівську відзнаку, то говорити треба не голосливо, а з усією відповідальністю.

Так як я проглядаю нашу літературу, по-моєму, якби Павло Тичина - цей автор заслуговував би на таку відзнаку. Я іще думаю про Василя Стуса. Якось, коли я був на вечорі - вшановували якісь роковини чи його смерті, чи народження - там були присутні і функціонери такого високого рівня, які за життя, звісно би, не пішли на його роковини. Я подивився і також відзначив у своїй свідомості це. А потім читали вірші Стуса, читали листи. Якось як звичне у нас актори читають, із такою штучною роллю, і це не сподобалося мені, я не відчув імпрровізації справжності, я не відчув у їхніх голосах імпрровізації справжності. Але один вірш, ось не втримався він у моїй пам'яті, той вірш, де є проглядування автором того великого сибірського простору, коли його везли, очевидно, він так подіяв, а

чомусь випав із моєї старіючої пам'яті, так сильно подіяв, такою високою поезією подіяв. І я чомусь одразу згадав "Доктора Живого", там, де дія десь на Уралі відбувається, і коли місячна ніч, і коли виття вовків... І це поетичне якесь, таке глибинне проглядування простору - це ж бо було проглядування високе поетичне світового простору людини уже приреченої... Це має значення. Я подумав тоді, що цей автор був гідний тієї високої відзнаки. А може, було би і відповідне формулювання до цього, що не тільки за високі досягнення у поетичній художній творчості, а і за, як би його сказати, за вірність, за відданість художній творчості в умовах екстремальних. І ця відданість посвідчена ціною власного життя. Так треба було б записати. Це висока жертва і це засвідчило би про високу роль художньої творчості взагалі...

Ми ось десь так міркуємо собі, що цикл наших бесід матиме заголовок "Поклик творчості". Який могутній цей покликання творчості! Саме життя, сама праця Василя Стуса - про це найкраще свідчення, найвиразніший взірець, може, у світовій художній практиці. Так мені здається. Людина приречена на загибель, і людина творить, пише, перекладає Рільке на українську мову, людина чарується поезією Рільке - того великого поета. Коли уже в останні дні в Бориса Пастернака знайшли лист Рільке, давній лист Рільке, чи до нього, чи до батька, щось таке - як високо він цінував Рільке.

Зараз говорять серед цих молодших, які і висувають, десь так хочуть, щоб саме зараз дати літературну премію, що це би підняло імідж, за їхніми уявленнями і розуміннями, українській літературі. То, по-моєму, якби була відзначена Нобелівською премією творчість і життєвий подвиг, літературний подвиг Василя Стуса ось в такому розрізі, як це найшло хоча би на мене, якби це можна було зробити - це би піднесло рівень української літератури у світовому сприйманні. Вона вписалася б у світовий контекст художнього, літературного процесу саме своїм подвижництвом. Бо хіба не є шлях кожного українського літератора, і дореволюційного, і післяреволюційного, не є подвижництвом, коли в екстремальних умовах, виняткових умовах він творив, створював художні цінності? І ці художні цінності є квітка, яка входить у великий букет, який іменується світовою культурою. І це прекрасна квітка, але зростала вона не в оранжерейних умовах, як це стосувалося, може, інших літератур, не в нормальних умовах, а на скелях, у рв'їному вітрі. Але все одно вона вписується в цей прекрасний букет світової культури.

Так би мені хотілося сказати про Нобелівську премію, про цю відзнаку. Що це має бути явище літературне дуже високе, із якого того чи того погляду. І легковажити, виставляючи ось так чи так, називаючи будь-які, випадкові імена чи ще якісь імена до цього - це просто, по-моєму, легковажно. Просто треба під сучасну пору унормувати, по-моєму літературний процес наш, надавати йому вільних, природніх можливостей у своєму рухові. Щоби видавалися різні твори, різних авторів, а відзнака, якщо буде нормальний літературний процес, то десь визріє потому. По мірі того, як наша література увиходитиме, у світовий контекст вписуватиметься, вона знайде поцінування у світового читача.

Я певен, що є багато творів, які мають таку глибоку, зворушливу дію на людське серце, так само, як і ті твори, що відзначені Нобелівською премією - вони не завважені референтами, не дійшли до розгляду, але вони чинять саме таку дію. Автори працюють. Ми повинні працювати у царині слова, а не думати про нагороди, не думати про відзнаки. Ми повинні самі давати таку літературну продукцію, щоб вона була перекладена на інші мови і щоб вона мала здатність, мала силу чинити на людське серце дію у людей іншого, різного походження. Я певен, що українська душа, наша душа може народити таку літературу, у нас є для цього досвід, життєвий досвід, глибинний досвід, який не освоєний нашими

літераторами, але пережитий нашим народом. В нас є погляд на світ, бо українська душа залюблена у цей світ. Я певен, що такі твори високого рівня в майбутньому наша література продукуватиме.

Випадково я якось послухав по радіо вірші, десь на початку цього року, однієї дівчини, яка незряча, молода поетка. І там десь були такі рядки, вірші власне, що подарували тій героїні, а вона ж незряча, і подарували їй троянду, але троянда була зів'ялою. Очевидно, розраховували на те, що вона не забачить. Але ж наївні які! Вона відчула. "Але я дякую вам за прекрасний жест" - так приблизно цей вірш закінчується. І там ще якийсь є вірш, не все запам'ятається, як радісно слухаєш, про те, як мчить авто, десь такий ритм ушвидшений сучасного життя, що у цьому русі ушвидшеному як сивина іззаду у когось так виразно проглядається, аж жовтіє. І подумав: "Які переливи кольорів, що видюче око не кожне так забачить". Іще подумав тоді я, що література, поклик творчості - се та потужня, могутня сила, яка повсякчас пульсує у людській душі. І якщо згасає вона, високість цієї сили згасає, в пульсуванні згасає на одному, європейському континенті, то з якою силою пробуджується і пульсує вона на латиноамериканському континенті. Якщо згасає се пульсування у душах людей видючих, то як спалахує і пульсує яскраво виразно воно у серцях, які полишені зору, бо серце - це всесвидющее око.

- Андрію Івановичу, згадаємо знову повторену Вами десь у початкових наших бесідах мудрість, що втрата часу - найтяжча. Однак, попри всі життєві негаразди, Вам вдалося дещо написати. Причому, за моїми спостереженнями, останнє десятиріччя було доволі плідним. На жаль, не все видане... Отже, той внутрішній заряд, настрої на писання, отой поклик творчості, в якійсь мірі реалізовувався, надолужувалося втрачене.

Знаючи Вашу критичну оцінку творчості інших авторів, доволі реалістичну оцінку написаного собою, все ж хочу запитати, наскільки вам вдалося передати словом оте подивування, яке з дитячих років жило у Вашій душі? І яку Ви бачите перспективу?

- Це болюче питання для мене, тому що як особистість, яка причетна до написання літературного твору, я є несправджений, такий, який не відбувся, як кажуть. Я так вважаю і так воно є насправді, бо так життя склалося. Ми про це вже говорили у попередніх бесідах. Я вважаю, що для того, щоб літератор відбувся, щоби ті сюжети, які переходять через його свідомість, були зреалізовані - все-таки потрібні нормальні умови, щоб в нормальних суспільних умовах людина перебувала, а не у гонінні за художню творчість, тоді тільки може сповна розкритися, вдосконалюватись відповідним чином творча особистість. Я такої можливості, повторюю, не мав. І десь за романом першим, за ним ішли у мене інші сюжети, через мою свідомість переходили інші романні колізії, інші дії, може, до десяти романів переходило через мою свідомість - вони залишились незреалізовані, вони виснуть у повітрі, наді мною вони виснуть, над простором нашим і чекають, можливо, іншого уреальнення, іншої творчої особистості. Про це боляче говорити, але це є так.

В останнє десятиліття то справді відбулось таке ніби часткове повернення до творчості, але також тільки часткове. По суті те ж саме гоніння продовжувалося, і викрадали в мене рукописи, і до десяти, а то й більше разів розбивали ту нещасну Батькову хату, погіршуючи і моє здоров'я, і взагалі становище: як бути, як жити. І якщо я щось писав, то це тільки уривками, то це тільки подеколи. А проза, така більша, романна проза, вимагає зосередженості, вимагає уваги, вимагає щоденної великої праці. І для цього треба умови, а не стояти на роздоріжжю поміж життям і творчістю, що вибирати: існування чи творчість? Звісно, людина вибирає, фізичне перетривання ставить вище і думає про те, як

його прожити, як його викрунутися із тієї чи іншої ситуації, і вже про нормальні умови тут не ідеться, не може бути. Ці умови є абсолютно ненормальними.

Але що я хочу сказати, раз отак воно зайшло на цю тему, завершилася наша бесіда, наша розмова? Життя добігає до завершення моє, тому що воно багато вже вкорочене, розхитане здоров'я внаслідок причин, про які ми говорили раніше. Але ось на схилі, я вже людина похилого віку, як кажуть, шістдесят четвертий рік, а десь я читав, що за медичними нормами після шістдесяти одного року людина вже є людиною похилого віку, то так на моє розуміння, на усвідомлювання моє, що, скажімо, різні фази життєвого циклу особистості творчої, вони мають і різну продуктивність праці літературної. От як мені це мислиться. Що якщо у юні, у дитячі роки світ такий прекрасний, образи ось так линуть, просто живеш, розчиняєшся у цьому прекрасному дивосвіті, то для того, щоб воно поклалося на папір, в тому віці якась і трудність - воно не кладеться так легко на папір. Уже у молоді роки, коли написана якась річ, наприклад, як десь тридцяти років мені ще не було, коли я написав цей свій перший роман, то якби він був тоді виданий, надрукований і щоб мені було нормальне життя, нормальний час, то, по-моєму, оці тридцять років і так далі до сорока уже - це мав би бути час дуже продуктивної праці.

Розумієте, це ще є відносно молоді літа, людина може в цей час дуже багато чого, того, що потім вона уже не зможе, так віддатися і так ясно, так виразно бачити. Далі, в такому віці, в молодому віці, що таке є якийсь успіх літературний, якби він був? Це є і утвердження власне, особистості в цьому суспільстві, в житті, як би воно підносило і надихало на працю, коли ти професійно відчув, що ти утверджуєшся, матеріалізуєшся, сказати би, у цьому світі, що ти заявляєш про себе, що те, що ти написав, зробив, - воно завважене. Навіть оплачене тобі. Ти маєш якесь забезпечення, маєш можливість десь помандрувати, поїздити... Тобто я особисто для себе окреслюю ту ілюзорну для мене уже з висоти літ мрію. А воно мало би бути природньо, це мало би бути природнім, коли людина має відчуття себе, людина має прислухатись, чи є в неї читачі, чи є в неї критика, і що вона має до досконалості змагатися повсякчас. І працювати, і видаватись. Праця в літературі, праця в творчості - це велике щастя, це незбагненне щастя, це дар, один, може, із таких вирізняваних дарів у нашому земному призначенні. Це велика дяка Творцеві. І я навіть у поруйнованій своїй долі складаю дяку Творцеві, що Він дозволив мені бачити цей світ у художніх образах. Велика дяка Творцеві за те, що свідомість моя налаштована і прилучена до таких цінностей, в такому спрямуванні, Все це прекрасно. Але ж воно не так розвивалося, не так складалося в моїй долі.

Скажімо, той період, коли людина уже доросліє, стає зрілою, під п'ятдесят років - це вже є якийсь підсумок, це вже є якесь інше осягання світу. Це уже десь ота особистісна пристрасть людини перебуває в якомусь згасанні, досвід з'являється. Хоча от сказав я "досвід з'являється", а Плужникове одразу побігло:

О досвіде, розраднику немилий,
Навіть запізнений завжди дочасний ти.

Але у зрілому віці може бути також дуже продуктивний час. І ось той життєвий досвід і таке поетичне проглядування світу у почуттях, у емоціях - воно ставить творчу особистість на якийсь інший якісно рівень, підносить.

До мене воно не стосується, бо що я там написав і як я міг! Випадком десь, часом... Але й сам відчуваю, що інколи такі думки з'являються: "Ось так би написати, так би написати..." А можливості не ті і часу нема, і опіку самому собі треба дати. Тобто навіть ось так, в такій літературній праці, під таку пору, вже під

пору зрілості, під пору, коли особина досягає вже похилого віку, треба й помічників. В літературній навіть праці. Не все можеш навіть прочитати, а якби в тебе був помічник, а сказати, що мені треба ось те, ось те, ось те, і той помічник найшов ось ті моменти, ось ті моменти...

У життєвому такому досвіді викристалізовується набуте - це теж цінно дуже. Це моменти у творчості, я так собі уявляю, дуже цінні. Бо те осягання художнє і світу, і взагалі мистецької штуки - десь воно досягає такого викристалізовування, рафінування в свідомості, вирізняється. Ти осягаєш навіть із чужих писань, із класики нашої, із світової щось таке, яке вже вивірене твоїм життям. Як воно сяє виразно, як воно сяє яскраво. І таку оцінку можна скласти тільки уже у зрілому віці, коли ти збагачений досвідом. Це цінні моменти творчості. Якби я був десь, міг комусь сказати, скажімо, і хтось би міг мене послухатися, той, від кого залежимо ми, - від управників і від можновладців - якби вони перейнялися, що мистецька штука так само потрібна суспільству, як і виробничі якісь досягнення, а то ще й більше, і суспільство тільки тоді було б повноцінним, якби вони тим перейнялися, то я би просив їх: "Зверніть увагу на літніх мистців, значення творчості яких уже поціноване, яких уже завважене значення. Зверніть увагу, дайте їм таку можливість, хай вони працюють. Допоможіть їм, дайте їм помічників, якщо це вимагається. Тому що у їхній свідомості, згасаючій свідомості мистця можуть бути приховані такі перли незбагненні, які не потрібно втрачати, які мали би для культури цінність. Цю цінність не треба втрачати, треба їх підтримати". Це, звичайно, за ідеальних умов, в яких би перебувала творчість, суспільних умов, я маю на увазі.

Але з власної душі, з власного досвіду я можу таке висновувати. В мене, наприклад, і зараз десь так з'являються, скільки сюжетів з'являється, скільки з'являється багато чого такого, а уже сили його зреалізувати немає, уже іде процес згасання, процес старіння, і людина просто загнана в кут такою жорстокою цією реальністю. Що ж завтрашній день, як його вибути, як його пережити... Де тут може йтися про творчість.

Це ми так кажемо про фази, про життєві фази у творчості, а, скажімо, ось є пори року, як вони діють... Теж кожна творча особистість має свою відповідну пору року, яка може так діяти продуктивно. Наприклад, ось коли стихаються згуки, коли улягаються барви такі яскраві, коли осінь настає, як тоді на серці моєму стає так лагідно і так би тільки тихий закуток мати і якийсь папір, і якісь думки, які можуть реалізуватися і щось писати можна.

Щодо Вашого питання про те, як я оцінюю написане мною...

Я написав ось дві книжечки про квіти і дерева, "З вишневого саду" і "На горі сосна золоторясна". Тоді ще, коли навіть готував ці матеріали, то так не думав, що в моєму серці ця тема розростеться далі і переросте якби у філософію життя. І я завдячую тому моментові, коли таке бажання з'явилося, коли визріла у мене ця тема. Тим більше, що тому, що написане, я так якось не можу дати йому оцінку. Чи подобається, в такому от розумінні, мені. Щось із того, що я пишу, не подобається мені. Мені здається, що та невловима суть десь залишилася поза папером, зосталася. Але коли мені кажуть, а є такі, що кажуть, що книжечки мої про квіти і дерева в пригоді стали нашим освітянам, вчителям - я багато зустрічав, що казали, що моя книжка є для них доброю, - тоді це для мене радість. Хоча сам десь я не можу так оцінити.

В "Новелах нашого хутора", цієї книжечки і цих новел, які друкуються в періодиці, теж є читачі, є люди, які відчували їх душею - для мене це також радість. Я якось, як оце був на виставці книжковій у Києві і ось одна жінка підійшла, забачивши мою книжку "На горі сосна золоторясна" і запитала: "Чи ви не той

автор, що видавався в "Українському письменнику"? Я запитав, що вона має на увазі. Вона назвала "Новели нашого хутора", що вона має знайомих в діаспорі і у видавництві "Український письменник" взяла п'ять моїх книжечок і переслала своїм приятелям десь за кордон. І вони написали їй, що книжка їм сподобалась. Тому вона хоче взяти ще моїх п'ять книжок "На горі сосна золоторясна" і переслати своїм приятелям. Я сказав, що я той автор, і я з задоволенням написав тим читачам, "дорогим братам і сестрам поза межами України". І тоді таке якесь відчуття справді радісне найшло на мене, що цей світ такий ось великий, а десь і моя книжечка в ньому не загубилася і хтось подивився на неї. Що хтось її завважив. Це справді велике щастя, щастя, яке так само стоїть поряд із тим щастям, як відчувати красу цього світу, як бути прилученим до відчуття художніх цінностей. Як бути прилученим до творення художніх цінностей. То щастя і це щастя, коли хтось завважив.

Ще пам'ятаю ось такий момент. Це було уже років п'ять-шість тому. Я вирішив подарувати трохи книжок "На горі сосна золоторясна" бібліотекам, де є українські студії в інших державах. Пішов у Академічну бібліотеку імені Вернадського і запропонував. Вони поглянули на книжечку і кажуть: "Добре, ми перешлемо" "Автографи,- кажу,- понаписую". "Нате ось вам каталог, подивіться".

Я переглянув каталоги, де є у Німеччині, у Сполучених Штатах, в Італії українські відділи в бібліотеках, студії в університетах, я понаписував, подарував. Тобто я безкоштовно їм подарував якесь число із того, що мені трошки видавництво дало і вони, безкоштовно, по своїй уже формі, яку вони там мають, пообіцяли відправити. Так, принаймні, сказали, але думка серце тішить... Понаписував навіть у Японію, у Китай. І як тільки я вийшов із приміщення цієї бібліотеки, а був такий ясний ранок, осінній, здається, і так добре мені чомусь було на серці, так свідомість моя осягала увесь цей наш прекрасний великий світ, і чомусь подумав, що в цьому великому світі моя маленька книжечка а також десь от буде на такій великій відстані. Може, вона пролежить, що її ніхто не перегорне. А потім подумав: "А може, хтось й перегорне?"

І от коли я так ішов у таким собі міркуванні, у розпогоджуванні настрою і серця свого, у підземнім переході, як до метро, я забачив, почув вірніше, спершу, а потому й забачив, як мельодії десь п'ятдесятих років, шістдесятих років чоловік грає. Я вже, здається, казав, що як почую якимось, що на гармошці грають, чи на баяні, на акордеоні - я би стояв так вічність і слухав би. І ось підходжу - наближаюся до того, хто виконує, і я бачу чоловіка дуже і дуже огрядного, він, мабуть, був хворий. Я його знав і раніше, він інколи приходив у Гідропарк, там також влаштовували такі гуляння, і награвали ці мельодії, він дуже гарно грав. Я що подумав собі? Ось плоть така, хвора ж людина, мабуть таки, а зовсім огрядний. І щось таке якби подумати, несиметричне, щось те, що з нашими уявленнями статури фізичної людської не укладається. А подумав я, які ж ся плоть да видає прекрасні мельодії. І знову я подумав про творчість. Що є щось те, що поза нами, поза нашою фізичною суттю, поза нашою плоттю, що зроджує такі прекрасні мельодії і такі слова, і таку музику. Я так подумав. І суть художньої творчості, розуміння її, її роль у цьому світі, у цьому житті дійшли до мого усвідомлення, нагорнулися на мою свідомість так якимось переконуюче, вражаюче. Це велика сила. І даремно хтось думає, що художня творчість - це так собі. Ні, це велика потужна сила. І пісня, і слово, і мельодія, і звучання її. Я так відчув.

Я ще кілька разів бачив того чоловіка, і я чудувався, і знову думка бігла моя, що як же це так, така плоть, далека від досконалості якби, а видає такі прекрасні мельодії!

А потому я забачив того чоловіка, що він схуд. Він майже дійшов до норми і я побачив, яке прекрасне його лице, яка прекрасна його статура. І я зрозумів, яка

прекрасна ця людина. І що те, що я бачив її ось такою, а видавала які прекрасні мелодії - все одне і те ж. Це все поза тим. І тільки творчість, тільки художнє, тільки поетичне начало побутує в нас, які би ми не були за своєю формою. Таке мислення, таке усвідомлювання найшло на мене тоді.

А потому його вже рідше бачу, але я бачу іншого чоловіка, теж уже у літах такого. Це на переході станції метро "Лісова", там дешевий ринок, продукція, я туди їжджу, прицінююсь, що мені дешевше купити для харчування. І коли я зачую мелодію, то я до години, а то й більше простоюю, забувши про те, що мене справи чекають. Вислуховую ці мелодії п'ятдесятих, шістдесятих, сорокових років, і це як ретро, як те, що нагадує мені не тільки про дитинство, молодість, про юні літа, а й те, що є десь неперебутнє. Я знову думаю над тим, яка це велика, потужна сила - художня творчість, у різних її виявах. Яка це могутня сила і чому люди такі байдужі до цього, чому байдужі ті, від кого залежить сам рух, сам процес розвитку художньої творчості. Чому вони не сприяють цьому процесові?

- Андрію Івановичу, в людей, які не причетні безпосередньо до літературної праці, може скластися думка, і Вам, наскільки я знаю, доводилося її чути, що герої Ваші - це реальні люди, реальні особи, які зустрічалися у Вашому житті, ситуації та події реальні, які доводилося бачити, переживати, брати в них участь. І це, безперечно, так, в основі кожного художнього твору лежать враження, життєві ситуації з досвіду автора. Але ж є в ньому і вимисел, конструювання сюжету, перенесення подій з одних часових і просторових рамок в інші і тому подібне. Не випадково ж говорили раніше про такі поняття, як "життєва правда" і "правда художнього твору". То яким є співвідношення реальності і вимислу у Ваших творах?

- Таки справді, таке питання мені часто ставлять, хто прочитає ті ж "Новели нашого хутора", які публікуються і у вашій газеті, навіть мене поправляють: "Ось ти назвав там хутір Наталія, а він же то не там, а аж під Костоподем. Є такий хутір там, а чому ж в тебе названо, що він тут?" Чи що там був якийсь чоловік, а він же не так називався, а так... Якісь такі уточнення навіть дають мені люди-земляки, які читають публікації.

Як пояснити це їм, як пояснити це самому собі, і вам, усім, що ж справді відбувається?.. Ось навіть як мене виправляли в одному виданні, мою одну "Новелу нашого хутора", то я ж казав: "Це не можна виправляти, бо це оповідач говорить, це не автор". Чомусь ті видавці так сприйняли, що розповідь іде від автора. "Ні,- кажу,- це не від автора, а це оповідач оповідає про ту чи про ту подію, яка сталася, яка відбулася". Кажу: "Хіба ж ви не читали "Повістей Бєлкина" Олександра Пушкіна, де також є оповідач".

Так само, і це так насправду є, що і роман мій теж хто читав, то сприймав його, що там ніби про автора йдеться. Ні, це оповідач, це не я. Це люди, які і реальні, і нереальні.

У "Новелах нашого хутора" майже всі герої, всі бувальщини, про які оповідається, взяті з життя або я був свідком їх, або мені розказували Тато, чи люди розказували, або Мати розказували. Справді воно є так. Інша ось тут річ, яка відбувається із цим життєвим матеріалом. Як я собі проглядаю... Ось життя людини, реальна людина, ось така ситуація, така подія, такий випадок, який стався. Перед тим, як класти на папір цю розповідь, вона набуває нового осмислення, і всі ці ситуації, ці реальні життєві факти, як по суті хтось би інший так розказував чи документував - то це не документоване. Десь намагаєшся, і осягання таке художнє, подивитись на цю подію, на цю людину, на перебіг ось того чи того життя саме з боку сяяння, випромінювання у художньому осяганні світу, в розрізі художньому. Це не історична розповідь, ні, не розповідь побутова,

звичайна, а саме випромінювання деталі, як воно входить в моє серце і в моє сприймання... Що я бачив того конокрада Ворону, а справді був такий конокрад, тільки не Ворона, а Сорока... Птаха не та... Що він справді був такий, але то розповідь була якби документована. Коли це осмислюєш, осягаєш поза своєю власною свідомістю, поза думанням, -ти бачиш, проглядаєш цю ситуацію у художньому осяганні. Ми говорили уже багато з цієї теми, що є художнє в житті, в природі, у мистецькій штуці, і як воно взаємозв'язане... Ось є якийсь взаємозв'язок. І ми збіднюємо самі себе, коли не дивимося на все через свою свідомість, своє бачення, своє відчуття цього світу прекрасного. Ми збіднюємо, коли не проглядаємо у художніх вимірах перебіг цього життя, цієї долі, цієї ситуації, цього епізоду, цього учинку. Не наближаємо його. А воно й має такі художні виміри, і, коли ми осягаємо його в художніх вимірах, то тоді ми бачимо, яка ж справді ця людина чи прекрасна, чи до дивацтва схильна, чи ще щось.

Одна навіть літераторка написала мені, що конокрад Ворона їй дуже й дуже не сподобався, очевидно, за ті учинки, які він робив - коней викрадав. Не зрозуміла, що це є перебіг людського життя, і тут є момент якогось іронічного свічення цього життя, цієї долі, цієї людини такої дивацької і усього побиту нашого. Тобто той момент для цієї людини зостався, мені здається, незбагненим. Вона сприйняла документально: раз цей крав коней, то про нього писати не можна. Який же це герой, коли він коней крав... Це викривлене сприйняття художньої речі. Я ж не даю схвальної оцінки тому, що він чинив.

Оце свічення, коли ти починаєш писати, бачиш. Просто покласти все це на папір не має досконалості, щоб воно так досконало виглядало. Але бачиш, яке вона має зовсім інакше, повнозначніше, об'ємніше, якби сказати, свічення у цьому життєвому просторі, та чи інша ситуація, та чи інша людина. Тут діють якісь інші художні закони. І зв'язок поміж цим реальним і поміж власною творчістю тут дуже такий тісний. Вигадані ситуації самі десь напрошуються за розвитком дії, й ті, хто читає, також кажуть, що це реальні події. А я кажу: "Слухайте, а такого-то не було, я це вигадав!" "Ну як,- кажуть,- вигадав, як отой і отой чоловік був!"

Іноколи мене переслідує ще, якби сказати, таке внутрішнє редагування. Мене переслідує, коли я починаю писати: "А може, мене звинуватять, що я когось образив, що я щось недобре пишу?.." "Ну ні, це є художня творчість",- так мені хочеться сказати. - І що вільний тут той, хто пише, а будь-яку вигадку може вносити. Навіть якщо й ім'я те саме, то яке це має значення? Це є художній твір. Це не є матеріал для періодики, де можна звинувачувати у перекрученні фактів. Це піддається іншим законам, законам осуду критики, читача за іншими критеріями.

Справді, може хтось звинуватити мене, що я когось образив, що я на когось звів наклеп. Земляки й кажуть часом: "От ваша стаття надрукована..." Я їм пояснюю, що це художній твір. "А прізвище ти назвав таке... А він же ім'я інше мав! Чого ти так назвав?"

Між іншим, я знаю із творчої практики американського письменника Томаса Вулфа, "Додому нема вороття" його роман. То я читав із біографії його, що коли він написав свій перший твір, то до нього листи приходили погрозливі, що його вб'ють і знищать, тому що він навів на когось наклеп. Він потім зауважував, що якраз найбільшу претензію мали до того, що не було реальним, а що було його вигадкою. І він змушений був виїхати з Америки, бо справді могли б розтерзати, був у Європі щось років сім чи й більше.

- Можна навести випадки й з нашої літератури, скажімо, Остапові Вишні після надрукування якогось із його фейлетонів ішли листи з різних місць України, в яких інформували про вжиття заходів та усунення недоліків. Бо впізнавали себе і вважали, що це написано про них.

- Таке справді було. І Томас Вулф, коли вже став відомим письменником, повернувся на свою Батьківщину. Його визнали, коли вже світ визнав, то як земляки не визнають? І йому зовсім не дотинали колишнім. Навпаки, зустріли з почестями. І от в одному місці він пише, що коли я зустрічаю поліцейського, з яким у школу ходив, коли я бачу інших, то я зрозумів, що додому вороття нема. Коли я зустрічаю того-то, теж розумію, що додому вороття нема. І так ціла градація... Тобто, що утрачена та первісність, момент визнання має для особини яке велике значення. У розумінні, в осяганні того, що тут і справді багато чого іде від реального...

Більше того, я так внутрішньо десь відчуваю, що про тих людей, про яких розказували, про яких я пам'ятаю, я відчуваю якби предметний такий обов'язок написати. І якщо я напишу про когось, то дуже такий задоволений, що перед тією людиною, якої вже нема, я сповнив свій обов'язок, я розповів про неї. І мені стає радісно. І легше. Такі моменти бувають. Знову ж таки я себе переконую, що я розказував не просто, а поглянув на перебіг цього життя саме в осяганні художньому. Так кожна доля людська, кожне життя, весь цей світ має властивість містити поряд із своєю такою суттю фізичною, речей назовемо, живого дихання, тварин і так далі, кожна має ще таку дивну властивість художнього випромінювання. І треба тільки ловити все. І якщо би ми так цей світ розглянули у художньому вимірі також, тобто брали до уваги цю барву, а не від неї просто відштовхувались, то наше життя було б набагато повнозначніше.

Серед того, що я написав, що вдалось мені зафіксувати на папері, то рідко мені щось так подобається, але є дві речі, які мені самому подобаються. Я написав повість про швагра свого, така ніби реальна є людина, про одіссею його. Ця повість входить у той мій великий рукопис на тисячу сторінок і вона цеметує сюжетно цей роман. Повість у романі, 250 сторінок вона охоплює. Треба б видати, вже от вісім років як це написано. І ця річ подобається мені самому. Але знову ж таки, що ніби не моє воно, а це є пережите, одіссея цього мого швагра. Як він мені розповідав, я так і написав, цю повість. Як він мені розповідав - не як я написав - це одна із прекрасних повістей сучасності. Звичайно, це не повість про капітана Копейкіна, але також прекрасна повість сучасності, як він мені розповідав. Ціле століття у цьому житті замкнено, все двадцяте століття, той жорстокий вік. І оця людина, чиста душа, як вона пройшла через це майже все століття. І мені самому це сподобалось, більше того, я пам'ятаю момент... Ну, теж не можна сказати, що то є документально, це оповідач веде так, наразі той оповідач, хто розказував про своє життя - Адам.

Це було навесні, я був сильно занедужав. Ну й мені так якось найшло, що все може бути, як людина в такому віці занедужає, і просто писав в ушвидшеному темпі, цю повість. Із відчуття того обов'язку: а ну, щось зі мною станеться, і повість така прекрасна, як він мені розказував, залишиться незавершеною? Я відчував якийсь обов'язок, просто, що я мушу, я маю це зробити. І я, хворий, писав в такому ушвидшеному темпі, що десь одинадцять-тринадцять сторінок писав щодня, і тому, коли я сам передруковував, то подивовувався, що це були найкращі сторінки. Оця річ мені самому подобається і хочу, щоб вона була видана, хоч би надрукована десь навіть. Її можна й окремо надрукувати, 250 сторінок, я звертався і говорив, пропонував у журналах, просто ніхто не взявся... Але краще би було видати той роман та тисячу сторінок повністю, це все одно в межах форми, не такий обсяг уже й великий.

І ще один твір - роздум про одного нашого сусіда-хуторянина, входить ця розповідь в інший твір, то мені також подобається. Ідеться про одного чоловіка, як він відчував цей світ. Як ми його проглядуємо,- ми руйнуємо його, він

розшматований нашою господарською діяльністю, нашим життям. Він утратив свою цілісність. Нашою неувагою, нашим таким, якби сказати, віроломством під час ходьби у цьому світі. Ми не відчуваємо гармонії, стосунку, з'єднаності між предметами світобудови. А той чоловік, цей селянин, старий чоловік, він горбун, німічний був у силах, мало мав сили, але він відчував світ дуже й дуже. Це був господар над господарів, зараз того нема. Він відчував зв'язок між речами. Хтось кине́ться гній викидати і рве, а він каже: "Не так роблять, дай-но вила, я тобі покажу. Гній залягає пластами, і ти бери легенько його, нащо ти рвеш?"

Якщо роблять якусь справу добре, то це його тішило невимовно. Ми пасли товар у п'ятдесятому році, коли уже повстали колгоспи. І він орав плугом, тоді було йому шістдесят чотири роки - мені скоро шістдесят чотири роки, - а я орати не можу, не вмію - і він нас малих заставляв орати. І якщо він побачить, що хтось добре проходить загінку, коли оре, то він тішився невимовно. Але коли якомусь неуківі, такому, як мені, бо я ніяк не вмів орати, він давав раз, другий раз, і втретє - він сердився і казав, що я тобі більше не дам, бо ти не так ореш. Він не міг цього переносити.

Батько розказували, що коли їздили в ліс по деревину якусь узимку, а бувало так, що саньми їдуть, і ось десь, де вода, де якісь перемилля чи що, сани перевернуться і колода впаде у грязюку, лід проб'ється, то бігають такі великі чоловіки, хапають де попало... "Не так ти робиш, - він каже, - нащо ти надриваєшся!" І його вже слухали. А він говорив, що ось іди і зрубай таку палужину, а ти роби те, а ти - те. Проходить півгодини, і тихенько все зробили. Він знав, як зчеплені ці речі в цьому світі, як колоди поставити на місце. Це був величезний талант. В описові цьому я його художньо бачу, цю людину, перебіг його життя, уже завершене його життя. Я його бачу, і він вписується у картину нашого світу. Як великий герой, який має показувати приклад, як ми не повинні робити. Ми не те робимо - у нього треба вчитися.

Повстали колгоспи, і люди почали робити аби-як. А він: "Чого ти, - каже, - мучиш коней"? Тоді було, чим більше візник дасть поїздок, то йому записується більше. Схопив п'ять снопів, кинув на підводу і ганяє коней. А він накладе воза так, як треба. Жінки гребли сіно в колгоспі, то він дивувався, ходив, він маленький був і з горбиком, то він пішов через велику відстань і починав сваритися на цих жінок: "Що ж ти робиш, чого ти проти вітру гребеш сіно?" Він не міг цього переносити, як все має до ладу бути. Майстер будь-якої кваліфікації, будь-якої професії майстер мав би вчитися в нього.

Я пам'ятаю, що він любив, як їв. Казав, що він гаряче їсть тільки з огню. Я слова його пам'ятаю. А один чоловік, старший трошки мене, то розказував, що він-то маленький і мав маленьку косу, а великий плечистий чоловік не скосить того, що він скосить за день, причому так чисто, ніби вигоріло. Знав, на якому стику має перебувати між травою коса.

Це був геніальний чоловік, який взірцем для кожної праці був. Для нашої літературної праці це також взірець того, як треба робити кожну штуку, щоб вона була прекрасна, щоб вона була досконалою.

Я от так згадав про цього героя, і він також цей опис, цей чоловік мені подобається. Розповідають, що він цілий день косить, але холодної води не пив. Не так, як косарі допадають до холодної води. Тобто він знав і тут якусь міру.

Він прожив десь за дев'яносто років. Це він казав, що замолоду людина мучиться, а при старості, то ще й покутує. Мудрий був на всі лади. Доля дарувала мені бути сучасником такої людини і описати це. Я щасливий. Я просто не вбачаю в цьому своєї праці, а я вбачаю, що той матеріал, та жива реальність, витвір природи, який мені подарувався, є щось вище, аніж моя праця. Щось більше, що дане мені.

Ось тут пригадую, я переклав колись українською мовою, думав десь опублікувати, оповідання Івана Буніна "Бернар". Це із Мопасана він згадує, Іван Бунін, з опису Мопасана про моряка. Який то був моряк, що він протягом двадцяти п'яти років чистив пароплава, палубу, щоби там було дуже-дуже все акуратне, щоби там усе було дуже-дуже добре. А його питали: "Навіщо ж, яка різниця, воно ж знову від води потьмяніє?" І він, так написано в Мопасана чи так Бунін підводить, відповідав: "Щоби сказали інші, що він був добрим моряком". Тобто земне призначення людини полягає в тому, щоби добре вести, сповняти своє призначення в нашій земній перетриванні. Щоби робити кожну справу свою добре. І Бунін в кінці - це оповідання написано десь за рік до смерті у вісімдесятилітньому віці - пише, що коли надійде той час, коли уже відпускає Господь раба свого з цього життя, то щось подібне до того моряка може сказати і він, Бунін, що він був добрим художником. Тобто робив свою справу досконало.

Так ось, природа подарувала мені таку особистість, як ви кажете, реальну, але просто як вона вклалася знову ж таки в осягання художнє!

Цей герой, як, скажімо, не той конокрад Ворона, був тільки позитивним. Якщо би та читачка прочитала, якби воно було надруковане, то сказала б, що цей чоловік уже не робив зла ніякого і тільки думав про те, щоби все в цьому світі було добре, досконале. Він відчував незбагнений для нас багатьох оцей зв'язок. Він відчував красу цього світу, мабуть, бо як таки ще колгоспів не було, він був багатир, мав п'ятнадцять гектарів поля, і він обходив своє поле... Ось так був ранок, або недільний, пам'ятаю, ранок, то він помаленьку так обходив сіножатки. Мені так видиться із висоти сьогоднішнього дня, що він просто милувався цим своїм полем, він милувався цією природою, кожною травинкою, кожною квіткою, у яких він бачив симетрію, взаємозв'язок природи. Що все це не випадково, що це є великий дар Творця, дар життя.

Прекрасні герої, які нам дарує інколи життя. Прекрасно бути їхніми сучасниками і також мати щастя це покласти на папір. Я щасливий від того, я щасливий, що я народився хоча під таку тривожну пору, в середині майже двадцятого століття, характеристику якому я дав, що це століття було дуже драматичне й трагічне в усій світовій історії, можливо. І що більше половини цього століття я застав своєю фізичною присутністю. Ті всі події, похмурі події і різні десь цього століття я відчув своїми нервами, своїм осяганням. І над цим усім трагізмом, над усіма тими терористичними актами, над знеціненням людського життя, - на такі факти багате двадцяте століття, - але все одно і понад цим є ота вищість, оте щось незбагненне у з'ясуванні, у вимірах краси, те, що ми і називаємо поетичними знаками, те, що ми називаємо художністю, те, що наближає нас до Творця. Я щасливий, що мені дарована була така здатність - осягнути ось ці моменти у цьому жорстокому двадцятому столітті. І мені би хотілося, дуже хотілося б, - ми заступили у нове століття, у нове тисячоліття, - щоби все-таки у цьому столітті світ, який стомлений двадцятим століттям, стомлений його великими жертвами, великими людськими жертвами, знеціненням людського життя, щоби із того зробили той досвід і щоби життя осягалось по-новому. А те минуле ми не маємо і не повинні, може, нести у майбутнє, щоб це забувалось як перехідне якесь, а тільки оте високе, шляхетне, те прекрасне тільки йшло. І я певен, що у такій ситуації з'являться нові твори мистецтва і що десь це мистецтво, як мені уявляється, - в слові, літературі тобто, і в музиці, і в малярстві - воно набуде такої дуже прозорої, дуже такої виразно прозорої властивості, такого, якби сказати, дуже прозорого стилю. Коли все таке, як біблійні тексти, така прозорість. Мені чомусь уявляється майбутнє нашої літератури, де переважатимуть дуже такі прозорі тексти, поетичні тексти. Де

краса цього світу, краса почуттів, краса людини, сама естетична основа, підвалина нашої пам'яті будуть передані так прозоро виразно, Я чомусь вірю в таке майбутнє.

Минулої осені я виступав ув одній нашій сільській школі. І одна дівчинка спитала:

- А ви щасливий?

І я відповів моментально, саме ізвідкись, із простору на вуста зійшло:

- Той, хто живе у світі художніх образів та ідей - дуже щаслива людина.

А потому став розмишлять. Може, я сказав дівчинці неправду. Бо яке то щастя, коли упродовж цілого життя одні торттури: і фізичні, і душевні. Й коли сивого осіннього ранку потому, сутінки розсіювалися у ході, я вирушив із хутора у дорогу, два кілометри ішов до автобусної зупинки, то іще довго чекав на пагорбі автобуса. Й раптом над лісом молодим віддалеки почало сходити велике червоне сонце. Се була картина дивовижна. Таке велике червоне сонце могло бути тільки у дитинстві. Зворушення сильне нагорнулося у мою сутність, благість линула з доколу, із дальніх і ближніх хуторів, - й оповивала мене щемкими хвилями суцільно. Й означення сьому моментові такому не було інакшого, як щастя. І я ізнов подумав, що таки правду сказав тій дівчинці.

Дякую вам за участь у цих бесідах.

- І я щиро вдячний за те, що поділилися своїм сокровенним. Доброго Вам здоров'я, хай плідно пишеться й видається, попри всі дотеперішні негаразди.

ДВАНАДЦЯТЬ БЕСІД З АНДРІЄМ КОНДРАТЮКОМ

Цей письменник зі своїм першим романом "Дорога до матері" /"Важке прозріння"/ нагодився в літературу аж унадмір вчасно, а вчасність, як знати, ось уже століття не була й досі не є визначальною притаманністю нашого культурного буття. Вона, вчасність, ошелешує, вкидає у нетямковитість злютовану ідеологічними шлаками "елітарну" ментальність, - і вже з тієї хочай би причини, що найцікавіші зразки українського прозописання несуть у собі оту стефаниківську сповідність, котра возвеличує людину і втримує на межі буття й небуття.

Та цим разом ішлося про децю інше. От якби А. Кондратюк явив щось болючо-традиційне, поніс би хреста народної долі, здобувся б на символ мученика і правдолюбця, то се по-нашому; пробачмо йому його безпорадність, потішмо й своє розтроюджене єство. Та ж ні, - його перше творіння важило не тільки на українсько-європоцентричність, не одно натякало на світові класичні зразки романів-блукань від Дантого до Гетого чи й пізніші постмодерні прозо-блукання, - це водночас був роман цілковито у дусі совєтського епосотворення, якщо, звісно, не забувати за "несвідоме" пародіювання такої псевдоєпосної традиції.

Герой роману - якщо скупі переїти сторінками - звичайнісінький журналіст, що прагне "побачити світ", - мріє про Далекий Схід, врешті опиняється в Середній Азії, в одній з "братських" республік, працює у провінційній газеті; вертається на батьківщину; опиняється - з пневмонією - в лазареті, і, довідавшись про смерть матері, мандрує до осиротілої родинної оселі. Дорога до матері.

Цим романом заповідалася звісна традиція інтелектуальної прози - насамперед, що й насторожило адептів традиційної ніпроцписемності; не так герой, не сюжетні перебіги, не вишукана стилістика, а - власне форма твору виборсувалася поза межі усіх знаних натоді концепцій, методів, сповідувань, щоправда, об'єднаних всемогутнім принципом соцреалізму. "Дорога до матері" була чи не єдиним на той час не-соцреалістичним твором /рукописом/, і тому ця дорога була приречена на невизнання.

Як, напевне, позначеному вчасністю романові, написаному на зламі останніх століть, - "Дорога до могили Іммануїла Канта", цій понадтисячосторінковій епопеї-мандрам, рокується та ж доля невизнання уже за умов цілковитої свободи творення.

Є твори, що їх, з вислову одного молодого письменника, можна означити "підозріло сучасними". Здається, ось цей момент: "опідозреності" в сучасності, як і вчасність, попри позірну "патріархальність" тексто-плину, чомусь найбільше насторожує ревнителів шаблонової сюжетики і стилістики. Бо й до болю вчасними і сучасними - вже з початком дев'яностих років - були есеїстичні виступи письменника в пресі, у котрих він не волав, не проклинав, не прохав, а по-християнськи відповідав сучасній людині за її скоріше неусвідомлену гріховність: чи то сусідам по хутору, що сплюндрували батьківську хату,

поламали штахетини, чи пастухові, що витолочив города і загидив криницю; за вкрадений рукопис, поцуплені інструменти.

Письменник розмірковував над всесвітнім лихом і лиховиною людською; нагадував про красу світову і про те, що людина втратила здатність подивовуватися тій красі; наводив біблійське про "розбуяння беззаконня", промовляючи тим самим до найсокровеннішого в людині, пришовхуючи її до розуміння Божих заповідей словом, через слово.

Тож не випадковим є його навидовиж проникливе відкриття краси світу, розуміння її через художні тексти, у яких ту красу відбито. Бо хіба ж не кожного з нас відвідувало осяяння враз поміченого у довколишньому світі - з немов аж радісної ошелешеності причетності,-але вже знаного дораніш із рядка Тичини або Свідзинського...

За цим виявляються і безсумнівна природа творення, потяг до творчості, що закладені в кожній людині, і про що А. Кондратюк не втомлюється писати і промовляти продовж усього свого життя, упослідовнюючи та дисциплінуючи мовлене дораніш щораз новішою подробицею з мінливого життя, проте лишаючи думку /заповідь/ незмінною, як і належить мислителеві. Вчасність, сучасність, послідовність.

У світовій літературі хоч би й XX століття дошукаємося не так і багато випадків саме такої-от мемуарної сповідності. Це вчасний жанр. І хоча б тому, що сучасна людина потребує сповідності /сповіді/ - у собі, чиєїсь, перед іншим.

Бо цих дванадцять бесід з письменником ще більш увиразнюють, "закріплюють" не лише приватний досвід митця, але й у спосіб заповідання на позір простих істин з"ясовують достотуепосний сенс нашого існування.

В'ячеслав Медвідь.

Зміст

Плаче в сивині своїй серце. Переднє слово одного із співрозмовців.

Борис Боровець.

Бесіда перша. До джерел краси

Бесіда друга. Природа художньої творчості

Бесіда третя. Мить подивування

Бесіда четверта. Пам'ять роду й родоводу

Бесіда п'ята. Душа у просторі і часі

Бесіда шоста. Вартості справжні і уявні

Бесіда сьома. Від романтики до реалізму

Бесіда восьма. В далеких мандрах

Бесіда дев'ята. Відторгнення

Бесіда десята. Тіні минулого

Бесіда одинадцята. Причини і наслідки

Бесіда дванадцята. Добре сповняти своє призначення

Дванадцять бесід з Андрієм Кондратюком. *В'ячеслав Медвідь*

АНДРІЙ ІВАНОВИЧ КОНДРАТЮК - український літератор: прозаїк, літературознавець. Народився на хуторі Отраже Березнівського району Рівненської області 6 травня 1938 року. Закінчив факультет журналістики Львівського університету. Член НСПУ, лауреат премії "Благовіст".

Автор романів "Важке прозріння" ("Дорога до матері"), "Новели нашого хутора", "До могили Іммануїла Канта", повістей "Етюди з життя українського літератора", "Читаючи Тодося Осьмачку", "День без Йосифа Бродського", "У світлі спогаду", "Про вовка", "Манливість вічного міста", книжок оповідань "З вишневого саду" і "На горі сосна золоторясна", численних публікацій у періодиці. Упорядник тематичних збірників про природу "Лісова скринька" та "Уклін землі". Українською мовою переклав (у співавторстві) роман аргентинського письменника Альфредо Варели "Темна ріка".

Літературознавчі статті Андрія Кондратюка друкувалися в українській, російській, білоруській, казахській, киргизькій, туркменській, узбецькій, башкирській, тувинській періодиці.

Причетність до художньої творчості іще в 60-х роках витворила драму його життя. Унаслідок загальновідомих суспільно-політичних деформацій протягом десятиліть був відлучений від літературного процесу і праці за фахом.

Нині живе і працює в Києві.

БОРИС ТИМОФІЙОВИЧ БОРОВЕЦЬ - поет, прозаїк. Народився в селі Яцьковичі Березнівського району Рівненської області 3 січня 1949 року. Закінчив філологічний факультет Рівненського педінституту, згодом здобув журналістську освіту. Член НСПУ.

Автор збірок віршів "На берегах печалі", "Перехресні дороги", "Пророчий знак полів", "Голос трави", повісті "Фанат, або Хроніка одного життя", нарису "Леонід Куліш - Зіньків. Літературний портрет", драми "За Вкраїну, проти руїни", літературно-критичних та публіцистичних виступів у періодиці.

Працює головним редактором березнівської газети "Надслучанський вісник".